ВИДАВНИЦТВО РАНОК

НАВЧАННЯ БЕЗ МЕЖ

Акім Галімов
Олександр Гісем
Олександр Мартинюк

7 клас

Історія України

РЕАЛЬНА ІСТОРІЯ

Акім Галімов
Олександр Гісем
Олександр Мартинюк

Історія України

Підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

rnk.com.ua/106128

Електронний інтерактивний додаток до підручника

Київ • Харків
Видавництво «Ранок»
2024

УДК 94(477)(075.3)
Г 15

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 05.02.2024 № 124)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник створено відповідно до модельної навчальної програми «Історія України. 7—9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Гісем О. В., Бойко В. І., Василенко Я. Л., Даниленко В. М., Мартинюк О. О., Охредько О. Е., Сирцова О. М., Тарасюк Т. Д.)

Ілюстрації художниці *Олени Пашинної*

Галімов А. А.
Г 15 Історія України : підруч. для 7 класу закл. загал. серед. освіти / А. А. Галімов, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2024. — 224 с. : іл.
ISBN 978-617-09-8761-7

УДК 94(477)(075.3)

Електронний інтерактивний додаток до підручника доступний за QR-кодом або покликанням **rnk.com.ua/106128**

ЗРОБЛЕНО В УКРАЇНІ

ISBN 978-617-09-8761-7

© Галімов А. А., Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2024
© Пашинна О. С., ілюстрації, 2024
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2024

Шановне учнівство!

Підручник, який ви тримаєте в руках, перенесе в цікавий світ середньовічної України. Ви дізнаєтеся, як після Великого розселення слов'янства на українських землях почали формуватися перші держави. На вас чекає подорож до Русі, що стала найбільшою державою середньовічної Європи, і Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського). Ви зможете дослідити, чому українські землі входили до складу сусідніх держав і як це вплинуло на їхній розвиток. Знання про минуле допоможуть краще зрозуміти сьогодення.

Підручник складається з шести розділів, які характеризують події різних періодів нашої історії. На початку параграфів ви знайдете запитання на повторення матеріалу та короткий зміст навчальної мети.

Навчальні фільми занурять вас у реальність давніх часів, а тексти історичних джерел та історичні карти допоможуть розгадати таємниці минулого. Після кожного параграфа наведено судження, над якими варто поміркувати, і дати важливих подій.

Опрацювавши параграф, ви зможете перевірити свої знання за допомогою запитань і завдань. А для більш наочного і зручного узагальнення матеріалу до розділів створено ментальні карти.

Нехай ця подорож у минуле буде для вас захопливою та пізнавальною!

Рубрики

- Працюємо з джерелом
- Зверніть увагу
- Цікаві факти
- Постать в історії
- Словник
- Працюємо з хронологією
- Навчальний фільм

Зверніть увагу

За допомогою QR-коду або короткого покликання ви можете отримати доступ до електронного додатка, який містить:

- тексти історичних джерел і завдання до них;
- матеріали до практичних занять;
- завдання на узагальнення знань;
- тестові завдання для підготовки до тематичного контролю;
- плани-схеми для різних форм роботи;
- опис інтерактивних методів навчання та методів критичного мислення.

Пам'ятник засновникам Києва. Скульптор В. Бородай, архітектор М. Фещенко. 1982 р. Пам'ятник був споруджений до 1500-річчя міста. Він має вигляд човна, на якому встановлено фігури братів-слов'ян Кия, Щека й Хорива та їхньої сестри Либідь. Прообразом дівчини стала дочка В. Бородая Галина. Либідь зобразили з піднятими руками, наче крила птаха в польоті, що перегукується з її ім'ям.

§ 1. Вступ

1. Історія України як наука і навчальний предмет

▸▸ Порівняйте історію України як науку і навчальний предмет.

Слово «історія», як ви знаєте, має давньогрецьке походження та перекладається як «дослідження», «розповідь про події». Давньогрецький письменник і вчений Геродот, якого вважають «батьком історії», називав «історіями» свої оповідання про персько-грецькі війни.

Термін «історія» має декілька значень. Історія як наука вивчає минуле людських спільнот від найдавніших часів і до сьогодення. Вчених, які досліджують події минулого, називають істориками. Вони працюють над дослідженням **історичних фактів** та **історичних подій** і на підставі їхнього аналізу намагаються реконструювати (відтворити) **історичний процес**.

Історія України — наука, що вивчає розвиток суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні закономірності. Тобто вона досліджує історію українського народу. Історія України є складовою всесвітньої історії та тісно пов'язана з нею. Завдяки новим відкриттям історична наука оновлює та поглиблює наші знання про події минулого.

Розвиток історичних знань вивчає історіографія. Засновником української історіографії вважають історика, громадського й політичного діяча Михайла Грушевського.

На основі досліджень істориків створено навчальний предмет **«історія України»**. Він відображає сучасне бачення подій минулого нашої Батьківщини.

▸▸ Ознайомтеся зі структурою параграфів підручника. Розкажіть, що в ньому вам сподобалося, а що — ні й чому. Що, на вашу думку, треба зробити для того, щоб робота з підручником стала цікавою?

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке історія? Для чого людині її знати?
2. Який період всесвітньої історії та історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі.
3. **Працюємо в парах**. Обговоріть, які події Стародавньої історії України вам запам'яталися найбільше. Поясніть свою думку.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- чим розрізняються історія України як наука та історія України як навчальний предмет;
- якими є періодизація та джерела вивчення Середньовічної історії України;
- що таке «історичний факт», «історична подія», «історичний процес», «історія України», «історична періодизація», «історичні джерела».

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107458
Перегляньте відеоролик «Михайло Грушевський. Таємниці великих українців». Що нового ви дізналися про цього історичного діяча? Складіть розповідь.

2. Періодизація історії України. Доба середньовіччя в історії України

▸▸ Порівняйте періодизацію історії України та всесвітньої історії в підручнику зі всесвітньої історії.

Історію людства, як ви вже знаєте, поділяють на певні періоди. **Періодизація історії** України загалом відповідає періодизації всесвітньої історії, але при цьому відображає характерні ознаки становлення та розвитку суспільства на українських землях.

Історію України як навчальний предмет поділяють на такі періоди:

- **Стародавня історія** — найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на землях сучасної України до Великого переселення народів (близько 1 млн років тому — IV ст.);
- **Середньовічна історія** розповідає про події, що відбувалися в період від Великого розселення слов'янства у V—VII до XV ст.;
- **Ранньомодерна доба** характеризує розвиток українських земель у XVI—XVIII ст.;
- **Модерна доба** знайомить із подіями XIX — першої чверті XXI ст.

До головних подій Середньовічної історії України належать Велике розселення слов'янства, зміна населення причорноморських степів, становлення та розквіт Русі, розвиток руських земель-князівств у XII—XIII ст., монгольська навала, розвиток Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського), утворення Кримського ханату. Ви послідовно вивчатимете їх на сторінках підручника.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У ВСЕСВІТНІЙ ІСТОРІЇ

Назва періоду	Хронологічні межі
Раннє середньовіччя	Кінець V — середина XI ст.
Зріле (Високе) середньовіччя	Середина XI — середина XIV ст.
Пізнє середньовіччя	Середина XIV — XV ст.

Михайло Грушевський. Початок XX ст.

▸▸ За допомогою додаткових джерел визначте внесок М. Грушевського у вивчення історії України.

А-Я Словник

Історичний факт — дійсний, невигаданий випадок, підтверджений історичними джерелами.

Історична подія — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів суспільного життя, які становлять єдине ціле.

Історичний процес — сукупність історичних подій, що відбулися в певному місці та в певний час.

Історія України — перебіг історичних подій на землях сучасної України від часу розселення на її теренах перших людей і до сьогодення.

Періодизація історії — поділ історії на періоди, що є хронологічними етапами суспільного або культурного розвитку країн і народів та характеризуються визначними подіями, явищами, процесами.

Костел у готичному стилі, дзвіниця та пам'ятник українському вченому Юрію Дрогобичу в місті Дрогобич (Львівська область). Сучасний вигляд

Ювелірні прикраси Русі. VIII—XI ст. Експонати музею

Бронзові прикраси VIII—XI ст. Експонати музею

Набір ювелірних форм. Експонати музею

▸▸ До якого типу історичних джерел належать зображені джерела?

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Тип	Приклади
Речові джерела	Залишки будівель, поховання, знаряддя праці, побутові речі, зброя, прикраси тощо
Усні (фольклорні) джерела	Легенди, билини, перекази, казки, народні пісні тощо
Писемні джерела	Літописи, документи, спогади свідків подій тощо
Мовні джерела	Відомості з історії розвитку мови
Етнографічні джерела	Народні повір'я, обряди
Фото-, фоно- та кінодокументи, 3D-моделі, реконструкції	Зображення подій, діячів і діячок, пам'яток, записи промов тощо, зроблені за допомогою винайдених із другої половини XIX ст. технічних засобів

▸▸ **Працюємо в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання. **1.** Які історичні джерела використовують для вивчення Середньовічної історії України? **2.** Наведіть інші приклади до перелічених у таблиці типів історичних джерел.

Вчені пізнають минуле шляхом вивчення та аналізу інформації, отриманої з різних **історичних джерел**. Так вчені дізнаються про те, яким було життя людей у різні історичні періоди.

Існують різні типи історичних джерел, серед яких основними є речові, усні, писемні, мовні, етнографічні, фото-, фоно- і кінодокументи, 3D-моделі, реконструкції. Кожне окреме джерело відображає лише певну частину минулого й містить обмежений обсяг інформації. Оскільки всі пам'ятки минулого створили люди, зрозуміло, що історичні джерела відображають їхнє бачення та сприйняття подій.

Повну картину історії певного періоду можна відтворити лише шляхом поєднання та порівняння інформації з різних історичних джерел.

Основними історичними джерелами, за якими досліджують Середньовічну історію України, є речові, писемні, усні, мовні та етнографічні.

Важливим і подекуди єдиним джерелом інформації про події, що відбувалися на українських землях у середні віки, є **літописи**.

Працюємо в парах. Обговоріть і визначте, у чому полягає важливість різних типів історичних джерел для дослідження Середньовічної історії України.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Дійсний, невигаданий випадок, підтверджений історичними джерелами, — це
   А історичний процес
   Б історична періодизація
   В історичний факт
   Г історичне джерело
2. Коли завершилася Середньовічна історія України?
3. Прочитайте назву терміна, розташувавши літери у правильній послідовності. Що він означає?

І	О	С	Л	И	Т	П

Монети — речові історичні джерела

А-Я Словник

Історичні джерела — усе, що було створене людиною в процесі її діяльності та збереглося до наших днів. Історичні джерела дозволяють вивчати минуле суспільства та відображають його історичний розвиток.

Літопис — історико-літературний твір доби середньовіччя, у якому вели розповідь про події за роками. Літописи були написані переважно староцерковнослов'янською мовою із численними домішками місцевих говірок. В інших християнських країнах такі твори мали назву «хроніки», і писали їх найчастіше латиною.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- те, як знання про минуле допоможуть зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбутнє;
- взаємозв'язок між історією України та всесвітньою історією;
- необхідність поєднувати інформацію з різних історичних джерел для дослідження минулого.

Працюємо з хронологією

V—VII — кінець XV ст. | Середньовічна історія України

Стільське городище на Львівщині — залишки поселення слов'янського племені хорватів. VIII — середина XI ст.

rnk.com.ua/108337
Для вас, допитливі

Археологічні розкопки

Аналізуємо і пояснюємо

4. Як ви вважаєте, чи можуть наука і навчальний предмет «історія України» існувати окремо одне від одного?
5. Висловіть свою думку, чи доцільно застосовувати поділ історії України на окремі періоди.
6. Порівняйте тривалість періодів історії України. Чому, на вашу думку, вона є різною?
7. Як ви вважаєте, розвитку яких людських якостей і цінностей сприятиме вивчення історії України? Поясніть свою думку.

Застосовуємо і творимо

8. Покажіть на карті атласу територію України, її столицю та міста — центри областей.
9. **Працюємо в парах.** За допомогою методу «Удвох» обговоріть і складіть перелік аргументів про доцільність вивчення навчального предмета «історія України».
10. **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Спільний проєкт» підготуйте повідомлення за темою «Пам'ятки середньовіччя на території вашого населеного пункту або регіону України (на вибір)».
11. Підготуйте в усній або письмовій формі невелике повідомлення з викладом вашої думки, чи потрібні знання із Середньовічної історії України сучасній молодій людині.

Розділ I. ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНСТВА. ЗМІНА НАСЕЛЕННЯ ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ

§ 2. Слов'янство у V—VII ст.

1. Велике розселення слов'янства

▸▸ Якими були результати Великого розселення слов'янства?

На завершальному етапі Великого переселення народів нові землі освоювали слов'янські племінні об'єднання антів і склавинів. Від **V ст.** розпочалося **Велике розселення слов'янства**. За однією з версій, із межиріччя Дніпра й Вісли ці племена рушили до Подунав'я. Звідти анти і склавини здійснювали напади на Константинополь і візантійські володіння на Балканах. Ці події дістали назву Балканських походів.

Після перших успішних походів анти і склавини поступово розселилися за Дунаєм, а до кінця **VII ст.** майже повністю заволоділи Балканським півостровом. Одна частина слов'ян залишилася тут, а інша рушила вгору за течією Дунаю та зайняла землі поряд з Ельбою (Лабою). Там вона зустрілася з переселенським потоком слов'янських племен, який прямував із межиріччя Вісли та Одеру (Одри) на захід.

На межі VI—VII ст. слов'яни також активно просувалися на північ і північний схід, заселяючи землі, що належали балтським та угро-фінським племенам.

Розселення слов'ян відбувалося у складних умовах. У другій половині VI ст. важким випробуванням для них стала боротьба з кочовими племенами аварів. З Азії вони спочатку переселилися до Північного Причорномор'я,

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке Велике переселення народів? Коли і як воно розпочалося?
2. Яким був спосіб життя варварських племен напередодні й на початку середньовіччя?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як відбувалося розселення слов'янства на завершальному етапі Великого переселення народів;
- про особливості способу життя слов'янської спільноти в цей період;
- що таке «Велике розселення слов'янства», «підсічно-вогневе землеробство», «перелогове землеробство», «бортництво», «союз племен», «воєнна демократія», «язичництво»; хто такий «князь».

А-Я Словник

Велике розселення слов'янства — розселення слов'янських племен із їхньої імовірної прабатьківщини, розташованої між Дніпром і Віслою, на сусідні землі в V—VII ст.

Аварські вершники. Реконструкція

Цікаві факти

Авари воювали не так, як інші кочівники. Тіло аварського воїна і його коня вкривали металеві пластини, а голову — глибокий шолом. У бою авари використовували лук і шаблю-палаш. Завдяки стременам вони могли завдавати ударів довгим списом. Спочатку авари засипали військо противника стрілами з луків, а кіннота зі списами вривалася в його стрій. Потім ішли в хід удари шаблями.

Поштова марка, присвячена боротьбі слов'ян проти аварів. 2003 р.

rnk.com.ua/108338
Для вас, допитливі

Працюємо з джерелом

З «Історії війн Юстиніана» візантійського історика Прокопія Кесарійського (VI ст.)

Ці племена, склавини і анти, не підвладні одній людині, а здавна ними порядкує громада. Тому в них щастя і нещастя в житті вважається справою спільною. І в усьому іншому в обох цих варварських племен усе життя і закони однакові. Вони вважають, що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків і здійснюють інші священні обряди. Долі вони не знають і взагалі не визнають, що вона щодо людей має якусь силу, і коли їм ось-ось загрожує смерть, чи хвороба, чи на війні вони потрапили в небезпечне становище, то дають обіцянку, якщо врятуються, негайно ж принести богу жертву за свою душу; уникнувши смерті, вони приносять у жертву те, що обіцяли, і думають, що порятунок ними куплено ціною цієї жертви.

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела і визначте, що повідомляв автор про склавинів та антів.

а потім — на землі сучасної Угорщини, де заснували державу Аварський каганат (562—823 рр.). Наслідком тривалих аваро-слов'янських війн стало підкорення аварами частини склавинів. Поступово розпалося й антське об'єднання племен. Із 602 р. про антів в історичних джерелах уже не згадується. Назва «склавини» часто використовувалася щодо племен, які в VII—IX ст. заселяли терени України. Існує припущення, що назва «склавини» із часом перетворилася на «слов'яни».

Протягом VI—VII ст. слов'янство опанувало великі простори Центрально-Східної Європи. Тут постали нові територіальні об'єднання.

Працюємо разом. За допомогою методу «Уявний мікрофон» висловіть думки, у чому ви вбачаєте важливість Великого розселення слов'янства для розвитку слов'янської спільноти.

2. Спосіб життя слов'янства

Слов'яни вели осілий спосіб життя. Основу їхнього господарства становило землеробство.

СЛОВ'ЯНСТВО ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

1. Простежте, як відбувалося Велике розселення слов'янства. **2.** Порівняйте території розселення слов'янства на початку нашої ери та наприкінці VIII ст.

Кадр з українсько-словацького серіалу «Слов'яни», що розповідає про життя слов'ян у VII ст. 2021 р.

А·Я Словник

Підсічно-вогневе землеробство — давня система землеробства в лісовій зоні без використання робочої худоби та знарядь праці, що була заснована на спаленні дерев і вирощуванні на цьому місці зернових рослин.

Перелогове землеробство — система землеробства, за якої ділянку землі використовували до виснаження, а потім залишали для відновлення природним шляхом без обробітку на 10—15 років або більше.

Бортництво — найдавніша форма бджільництва у слов'ян. Цей промисел полягав в отриманні меду від бджіл, які жили в штучних або природних дуплах дерев.

Зернові культури в лісовій зоні здавна вирощували за допомогою **підсічно-вогневого землеробства.** Спочатку дерева на ділянці, призначеній для поля, вирубували. Для цього їх підсікали, щоб вони швидше висихали у вертикальному положенні. Потім дерева валяли й спалювали. Попіл ставав добривом і розпушував ґрунт. Після трьох років використання виснажену землю залишали й освоювали нову ділянку.

У лісостеповій зоні слов'янські сім'ї селилися на берегах річок, де були добрі луки й землі. Тут вони застосовували **перелогове землеробство.** Поле обробляли та засівали до того часу, поки землі були родючими. Вирощували пшеницю, просо і ячмінь.

Археологічні знахідки свідчать, що слов'яни користувалися багатьма різними знаряддями праці (залізні серпи, мотики, кістяні й дерев'яні сохи з металевими наконечниками тощо).

ПІДСІЧНО-ВОГНЕВЕ І ПЕРЕЛОГОВЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО

1. Ділянку лісу, призначену для обробітку, розчищали від дерев і чагарників. Деревину спалювали й потім використовували як добриво.

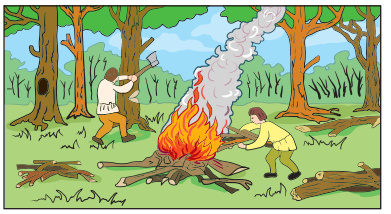

2. Розчищену ділянку землі використовували протягом декількох років. Водночас готували (розчищали) іншу ділянку.

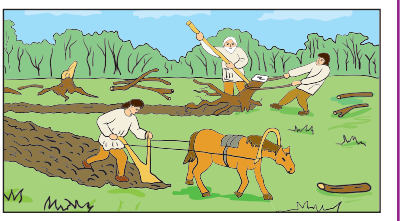

3. Ділянку, що втратила родючість, залишали для відновлення та починали освоювати нову.

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯНСТВА

Слов'яни

- **Заняття**
  - Землеробство
  - Городництво
  - Скотарство (присадибне, відгінне)
  - Промисли (полювання, рибальство, бортництво тощо)
  - Ремесла
  - Торгівля та обмін
- **Суспільний устрій**
  - Родова громада
  - Сусідська громада
- **Політичний устрій**
  - Воєнна демократія
  - Ранні державні утворення
- **Вірування (язичництво)**
  - Культ предків
  - Обожнення явищ природи
  - Землеробські культи

Працюємо в парах. Використовуючи текст параграфа, розкрийте наведені у схемі ознаки розвитку слов'янства.

Слов'яни займалися також присадибним скотарством: розводили велику рогату худобу, коней, свиней. Крім того, полювали на хутрових звірів (хутро було цінним товаром). Були поширені рибальство, **бортництво**, у лісах збирали гриби та ягоди. Розвивалися ремесла: ковальство, залізоробне ремесло, гончарство, прядіння, чинбарство, ткацтво.

Житло слов'яни зводили переважно з дерева, заглиблюючи хати наполовину в землю. Посередині стояла піч, де готували їжу, а в холодну пору року за її допомогою ще й обігрівали помешкання. Печі будували без димарів, топили «по-чорному» (дим виходив

Помешкання слов'ян (землянка). Реконструкція

Працюємо з джерелом

Зі «Стратегікону», імовірним автором якого називають візантійського імператора Маврикія (кінець VI — початок VII ст.)

Племена склавинів та антів близькі за способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до волі, їх жодним чином не можна схилити до рабства або покори у своїй країні. Їх багато, вони витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, нестачу їжі.

До чужинців вони ставляться ласкаво й, виявляючи їм знаки своєї поваги, [при переході їх] з одного місця в інше охороняють їх за необхідності... Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не тримають у рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, а обмежуючи [термін рабства], певним чином пропонують їм вибір: бажають вони за певний викуп повернутися чи залишитися як вільні друзі. У них велика кількість різноманітної худоби й плодів земних, що лежать у купах, особливо проса і пшениці.

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Що можна дізнатися про склавинів та антів? **2.** Яким, на вашу думку, було ставлення автора до склавинів та антів? Чому ви так вважаєте?

Бляшки у формі чоловіків. VI ст. Музей історичних коштовностей України в Києві. Пам'ятку було знайдено в селі Мартинівці Черкаської області в 1907 р. у скарбі зі 116 срібних виробів VI—VII ст.

Дерев'яні скульптури язичницьких богів на острові Хортиця (Запоріжжя). Реконструкція

через отвір у даху). Для зберігання зерна та інших харчових продуктів використовували яму-льох, яку розміщували поряд із житлом.

Слов'янство жило громадами. Вони складалися з великих патріархальних сімей. Громади вели спільне господарство, володіли окремими господарськими будівлями, житлами, навіть невеликими поселеннями. Кілька громад утворювали плем'я. Племена об'єднувалися в **союзи племен**.

Усі найважливіші питання життя вирішували на народних зборах старійшини та вождь, які мали беззаперечні владу й авторитет. На той час вождем обирали зазвичай найбільш уславленого, досвідченого й розумного воїна. Своїх вождів слов'яни називали **князями**, запозичивши це слово в германських племен.

У той час війни стали постійним промислом. Для здійснення воєнного походу збиралося племінне ополчення. Опорою вождя була **дружина** — загін відданих йому професійних воїнів. Вони допомагали вождю керувати племенем. Так, владу було організовано у формі **воєнної демократії**. Ця назва пов'язана з тим, що в народних зборах брали участь усі воїни племені. У такий спосіб вони могли впливати на дії влади, забезпечуючи її демократичність.

Релігією слов'ян було **язичництво**. Вони обожнювали незрозумілі й непідвладні їм сили природи. Існував поховальний обряд, в основі якого була віра в потойбічне життя.

А-Я Словник

Союз племен — об'єднання кількох племен, які за певних умов могли створити державу.

Князь — спочатку так називали виборних воєнних вождів і ватажків родів у слов'янських племенах. Пізніше князі перебрали на себе всю владу та стали спадковими правителями.

Воєнна демократія — організація влади в людських спільнотах на етапі переходу від первісного ладу до державності, де все вирішували чоловіки, які були здатні носити зброю.

Язичництво (від старослов'янського слова «язик» — «мова», «плем'я», «народ») — форма релігійних вірувань у різних народів, за якої існувало багатобожжя. Люди поклонялися силам природи й дотримувалися культу предків.

Серед слов'янства був поширений культ предків (поклоніння і шанування). Люди вірили і в різних духів. Відомо про головного бога слов'янства — Перуна, що був «творцем блискавок». До нашого часу дійшли такі імена слов'янських богів: Велес, Даждьбог, Стрибог, Род, Макош тощо. На місцях поклоніння богам — капищах — установлювали ідоли (кам'яні або дерев'яні статуї) богів. Також поклонялися річкам, німфам (духам природи) та іншим божествам, під час жертвопринесень ворожили.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Тривалі аваро-слов'янські війни призвели до
   А перемоги слов'янства
   Б розпаду антського союзу племен
   В створення антського союзу племен
   Г перемоги Візантії над аварами та антами
2. Яким роком датована остання згадка про антів у джерелах?
3. Переставте сполучення літер і прочитайте назву терміна. Поясніть його значення.

ИЧ	ВО	ЯЗ	ЦТ	НИ

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- результат Великого розселення слов'янства;
- рівень розвитку слов'янських племен у цей період.

Працюємо з хронологією

V—VII ст. Велике розселення слов'янства

Аналізуємо і пояснюємо

4. Яким було значення Великого розселення слов'янства для подальшого розвитку Центрально-Східної Європи? Дайте аргументовану відповідь.
5. Укажіть ознаки розвитку слов'янської спільноти в цей період.
6. Якою мірою життя слов'янських племен у середньовіччі залежало від природи? Поясніть свою думку.
7. Візантійський імператор Константин Багрянородний писав: «Зіслов'янилася вся наша земля і стала варварською». Поясніть його думку. Якими стали результати цієї події для Візантії та слов'янства?

Застосовуємо і творимо

8. Покажіть на карті (с. 11) території розселення слов'янських племен.
9. Обчисліть, скільки часу минуло від завершення Великого розселення слов'янства до наших днів.
10. **Працюємо в малих групах.** Складіть невелику розповідь або підготуйте інсценівку за темою «Один день у слов'янському поселенні».
11. За допомогою додаткових джерел, рекомендованих учителем (учителькою), складіть перелік експонатів для експозиції віртуального музею «Велике розселення слов'янства». Обґрунтуйте свій вибір.

§ 3. Слов'янські племена на теренах України та їхні сусіди

1. Сусіди слов'ян на українських землях

▸▸ Які народи і країни в середні віки стали сусідами слов'янських племен, що мешкали на землях сучасної України? Що характеризувало їхній розвиток?

Терени Центрально-Східної Європи на північ від степів Причорномор'я були заселені слов'янськими, балтськими та угро-фінськими племенами. Ці племена перебували на різних стадіях додержавного розвитку. Їхня форма господарювання залежала від місцевих умов. Що далі на північ, то клімат ставав усе суворішим. Лісостепові та лісові простори сучасних українських земель були заселені слов'янськими племенами.

Степи Причорномор'я на той час опанували **тюркські** племена **болгар (булгар)** і **хозар.** Племена болгар (булгар) **наприкінці VI ст.** утворили в Приазов'ї свою державу — **Велику Болгарію (Булгарію).** Проте згодом її знищили хозари. Частина болгар (булгар) переселилася після цього на Середню Волгу, де заснувала нову державу — **Болгарський (Булгарський) каганат**, або **Волзьку Болгарію (Булгарію).** А болгарські племена, очолювані **ханом Аспарухом**, переселилися на Дунай і спільно з місцевими слов'янськими союзами племен створили **Першу Болгарську державу** (681—1018 рр.). Її поява започаткувала історію сучасної європейської держави Болгарії.

На завойованих землях хозари утворили могутню державу **Хозарський каганат (650—969 рр.).** У VIII ст. вони підкорили деякі слов'янські союзи племен, що мешкали на межі зі **Степом**, і примусили їх сплачувати данину.

Землями слов'ян пролягав один із найважливіших **воєнно-торговельних шляхів** середньовічного світу — «із варягів у греки».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Коли утворилася Східна Римська імперія?
2. Покажіть на карті (с. 11) українські землі, зайняті слов'янами внаслідок Великого розселення слов'янства, та кордони Візантійської імперії на період його завершення.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- які народи і країни були сусідами слов'янських племен, що мешкали на українських землях;
- які державотворчі процеси відбувалися на теренах Центрально-Східної Європи;
- про боротьбу Візантії за контроль над Кримом;
- що таке «каганат», «Степ», «воєнно-торговельний шлях», «факторія»; хто такі «тюрки», «каган», «хан», «варяги».

А·Я Словник

Тюрки — етномовна спільнота, що сформувалася в Євразійському степу.

Каганат — державне утворення в деяких тюркомовних народів за доби Раннього середньовіччя на чолі з каганом.

Він складався із системи річкових протоків і **волоків** та поєднував Балтійське й Чорне моря. Його довжина становила приблизно 3 тис. км. Щоб зрозуміти, чому за воєнно-торговельним шляхом закріпилася така назва, треба з'ясувати, хто такі **варяги**. Ця назва походить від візантійського слова «варанги», що в перекладі означає «найманці». Варягами слов'яни вважали предків сучасних норвежців, шведів, данців та ісландців. У Західній Європі їх називали норманами («північними людьми»). Вони часто наймалися на службу до візантійського імператора або засновували на землях слов'янських племен **факторії**, накопичували в них товар (мед, віск, хутро), а потім везли продавати його до Візантії (до греків).

Працюємо разом. За допомогою методу «Коло ідей» сформулюйте свою думку, чи мало сусідство з варягами позитивний вплив на розвиток слов'янської спільноти.

2. Боротьба Візантії за збереження контролю над Кримом

Якими були основні події боротьби Візантійської імперії за володіння Кримським півостровом?

Доля народів, які заселяли в цей час Кримський півострів, як і раніше, значною мірою залежала від його географічного положення. Держава, яка тоді володіла півостровом, мала від того чималий господарський і політичний зиск. Суходільні й водні шляхи Криму відігравали важливу роль у торгівлі між Сходом і Заходом через Чорне море.

Події, пов'язані з боротьбою за контроль над Кримом, можна поділити на два періоди:

- Друга половина V — перша половина VI ст. — Візантійська імперія намагалася закріпитися на узбережжі та в гірській частині Кримського півострова.
- Друга половина VI — перша половина X ст. — після входження півострова до складу Хозарського каганату візантійська влада над ним слабшала, а з часом стала лише формальною.

А-Я Словник

Каган (від тюркського слова «хакан» — «великий хан») — титул правителя каганату; йому підпорядковувалися хани, володіння яких входили до складу каганату.

Хан — найвища посада у Кримському ханаті та деяких інших східних країнах.

Степ — степові простори, що прилягали до Русі з півдня і сходу. Ними постійно рухалися кочові народи з Азії в Європу і навпаки.

Воєнно-торговельний шлях — маршрут, що був створений для торгівлі й пересування збройних загонів між певними регіонами.

Волок — ділянка суходолу на водному шляху, через яку перетягували кораблі для подолання мілин, річкових порогів тощо.

Варяги — 1) скандинавські воїни, що наймалися на службу до візантійських імператорів і київських князів; 2) назва балтських (скандинавських і слов'янських) купців та воїнів; 3) назва скандинавських племен у Русі.

Факторія — торговельне поселення іноземних купців на території іншої держави.

Цікаві факти

Візантійська влада сприяла поширенню християнства серед місцевого «варварського» населення Криму, відправляючи туди проповідників. За участі візантійських майстрів у багатьох містах півострова зводили християнські храми.

1. Які народи і країни в IX ст. були сусідами слов'янських племен, що жили на теренах України? **2.** Простежте, через які землі проходив воєнно-торговельний шлях «із варягів у греки». За допомогою додаткових джерел з'ясуйте час його виникнення і занепаду.

Цікаві факти

Лодья була великим кораблем завдовжки 12—24 м і завширшки до 5 м. Вона могла перевозити 200 т вантажу та вміщувала від 40 до 70 воїнів.
Лодья ходила як на веслах, так і під вітрилом, вільно долаючи річки й моря.

Лодья нагадувала кораблі вікінгів — дракари. Сучасний малюнок

Упродовж усього середньовіччя степова частина півострова перебувала в залежності від кочових народів, а узбережжя та родючі гірські долини контролювала Візантія.

За часів імператора Юстиніана I на Кримському півострові оселилися германські племена готів, яким він надав тут землі, визнавши федератами (союзниками) Візантії. Саме в цей час у південно-західній частині Криму для захисту готських поселень збудували систему укріплень, відому як «довгі стіни». Вони закривали проходи до гірських долин, де мешкали готи та сармато-алани.

На узбережжі в цей час для захисту населення та контролю над мореплавством візантійці збудували два нові сторожові укріплення — Алустон і Горзувіта.

Наприкінці VI — на початку VII ст. для зміцнення свого панування в Криму Візантія зводила нові фортеці. Постав укріплений порт Сугдея (зараз Судак). Така система охорони кордонів мала захищати візантійців від нападів зі Степу.

У другій половині — наприкінці VII ст. Візантія була змушена зосередити основну увагу на боротьбі з арабськими завойовниками, які рушили на східні кордони імперії. Тому візантійські гарнізони й підрозділи готів-федератів залишили значну частину фортець Криму.

Воїн Хозарського каганату. IX—X ст. Реконструкція

▸▸ Опишіть за ілюстрацією обладунок хозарського воїна.

Залишки фортеці Горзувіта

Кругла вежа фортеці Алустон. Сучасний вигляд

▸▸ За допомогою додаткових джерел складіть короткі довідки про зображені історичні пам'ятки.

Унаслідок цього території на сході Криму перейшли до складу Хозарського каганату. Подальше просування хозар у глиб півострова візантійська влада змогла зупинити шляхом переговорів.

До 30-х рр. VIII ст. відносини Візантії та Хозарського каганату на теренах Криму переважно залишалися мирними. Проте в другій половині VIII — IX ст. тиск хозар посилився. Візантійська влада забирала свої гарнізони з фортець. Хозари вводили військові загони до колишніх візантійських укріплених пунктів у Криму або будували нові. Вони встановили контроль над гірською частиною півострова, а візантійська влада залишилася тільки на узбережжі.

Запитання і завдання

Знаємо

1. На сході й північному сході від земель слов'янської спільноти жили
- **А** балтські племена й варяги
- **Б** балтські й германські племена
- **В** угро-фінські племена й хозари
- **Г** слов'яни й болгари (булгари)

2. Коли утворився Хозарський каганат?

3*. Впишіть у клітинки назву, яку використовували слов'яни щодо норманів.

* Тут і далі для відповіді на такі запитання використовуйте олівець.

Цікаві факти

Радзивіллівський літопис є єдиним середньовічним ілюстрованим літописом. Він був створений наприкінці XV ст. У середині XVI ст. його подарували великому князю литовському Янушу Радзивіллу (звідси й походить назва літопису).

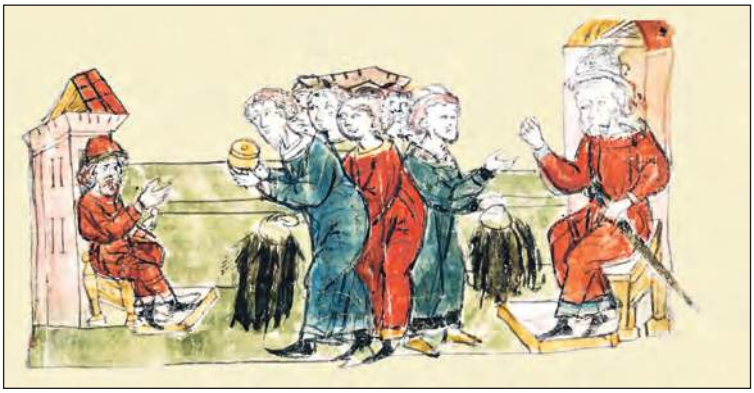

Сплата данини слов'янами варягам та хозарам. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Що приносять слов'яни як данину?

Аналізуємо і пояснюємо

4. Висловіть думку про те, як могли впливати на слов'янську спільноту її сусіди. Чому ви так вважаєте?
5. Як розвивався Кримський півострів під владою Візантії? Дайте розгорнуту відповідь.

Застосовуємо і творимо

6. Покажіть на карті (с. 18) події, пов'язані з боротьбою Візантії за збереження контролю над Кримом.
7. Обчисліть, скільки часу минуло від початку Великого розселення слов'янства до створення Хозарського каганату.
8. За допомогою додаткових джерел, рекомендованих учителем (учителькою), підготуйте повідомлення або презентацію за темою «Хозарський каганат і його вплив на сусідні народи й країни».
9. **Працюємо в парах.** Доберіть експонати до експозиції віртуального музею «Аварський каганат, Волзька Булгарія і Хозарський каганат». Проведіть екскурсію.
10. Підготуйте інформаційну довідку для інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» за темою «Хроніка боротьби Візантійської імперії за збереження контролю над Кримом».
11. **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Сенкан» складіть вірш за матеріалом параграфа. Проведіть конкурс робіт.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- вплив сусідніх народів і країн на розвиток слов'янської спільноти;
- зв'язок між географічним положенням Криму і його привабливістю для сусідніх народів і країн.

Працюємо з хронологією

Кінець VI ст.	Створення Великої Болгарії (Булгарії)
650—969 рр.	Існування Хозарського каганату

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107460
Перегляньте відеоролик «Візантія, яку ми не знали». Складіть розповідь про події, про які в ньому змальовані.

Розділ II. СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. РУСЬ

§ 4. Утворення Київської держави. Русь

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Покажіть на карті (с. 18): 1) основні напрямки Великого розселення слов'янства; 2) шлях «із варягів у греки».
2. Хто такі нормани (варяги)?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про особливості розвитку слов'янства у VIII—IX ст.;
- чому Київ став центром Русі;
- про розвиток Русі за правління князів Олега та Ігоря;
- що таке «етнічні процеси», «племінні княжіння», «Куявія», «князівство», «династія», «данина», «повстання», «грецький вогонь», «внутрішня політика», «зовнішня політика»; хто такі «воєвода», «печеніги».

А·Я Словник

Етнічні процеси — зміни, що відбуваються в культурі, мові, традиціях, нормах поведінки історично сформованих груп людей упродовж їхнього існування.

Племінні княжіння — об'єднання декількох союзів племен, які за певних умов ставали зародками державної організації.

1. Зміни в розвитку слов'янства у VIII—IX ст.

▸▸ Визначте основні події розвитку слов'янства в цей період.

Нестор Літописець у «Повісті минулих літ» повідомляв, що у VIII ст. у слов'янства виникли спільноти, які вважають союзами окремих племен. Терени сучасної України заселяли сім таких спільнот — деревляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни, волиняни (дуліби) і хорвати. На землях сучасної Білорусі жили дреговичі й полочани, Росії — кривичі, радимичі, словени і в'ятичі. Особливу увагу Нестор приділив полянам. За його свідченнями, із цього племені походили перші київські князі — брати Кий, Щек і Хорив. Саме за їх правління почалося будівництво міста Києва.

Після завершення Великого розселення слов'янства **етнічні процеси** його розвитку залишалися майже тотожними. Деякі дослідники вважають, що відмінності в мові між слов'янами тривалий час були незначними. Одночасно із цим, починаючи жити на вже заселених землях, слов'яни зазвичай потрапляли під вплив місцевого населення. Із VIII—IX ст. поступово ставали помітними етнічні відмінності між віддаленими союзами племен та головним слов'янським осередком на його ймовірній прабатьківщині між Дніпром і Віслою.

Шляхом об'єднання окремих слов'янських союзів племен виникали нові утворення — **племінні княжіння** на чолі з князями.

Арабські й перські географи IX—X ст. Аль-Бахрі, Аль-Істахрі та Ібн Хаукаль називали три ймовірні тогочасні слов'янські племінні княжіння **Куявією**, Славією та Артанією. Вважають, що племінне княжіння полян у Середньому Подніпров'ї, відоме як Куявія, стало осередком, навколо якого формувалася державність слов'ян, що оселилися на теренах сучасної України. На його основі близько середини IX ст. сформувалося Київське **князівство**. Воно охоплювало переважно землі полян навколо Києва. У літописі князівство згадувалося як «Руська земля», а його правителями називали князів Аскольда й Діра. Їх вважали представниками **династії** Києвичів, що походили від князя Кия.

За літописом, князь Аскольд здійснив морський похід проти Візантії. У **860 р.** його дружинники на 200 лодьях прибули до стін Константинополя (слов'яни називали його Царгород) та взяли місто в облогу. Результати походу достеменно невідомі. Однак ці події стали приводом до появи християнського свята Покрови Пресвятої Богородиці. Імовірно, населення Константинополя було впевнене, що Діва Марія захистила місто, огорнувши своїм покровом.

У візантійських джерелах повідомлялося, що в 60-х рр. IX ст. Аскольд прийняв **християнство** із частиною воєнної дружини у Візантії. Існує версія, що після повернення додому він спробував охрестити своїх підданих. Це викликало невдоволення язичницької знаті, і вона підготувала змову, щоб усунути князя

Працюємо з джерелом

«Повість минулих літ» про заснування Києва

Поляни ж жили в ті часи осібно й володіли своїми родами... і були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоривицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ.

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела та визначте, як, за літописом, виник Київ.

Постать в історії

Нестор (близько 1056 — близько 1113 рр.) — чернець Києво-Печерського монастиря, ймовірно, упорядник «Повісті минулих (врем'яних) літ» — найдавнішого літопису, що зберігся до наших днів. Назву літопис отримав за вступним реченням: «Ось повісті врем'яних літ, звідки пішла земля Руська…». Цей твір є в багатьох випадках єдиним джерелом з історії Русі. Нестор зміг пов'язати історію Русі зі всесвітньою, проголосивши її важливу роль у світовому історичному процесі. День ушанування пам'яті преподобного Нестора Літописця за православним церковним календарем у сучасній Україні визнано Днем української писемності і мови.

А-Я Словник

Куявія — одне з трьох племінних княжінь слов'янства, про яке повідомляли арабські географи та історики IX—X ст.

Князівство — державне утворення або територія на чолі з князем.

Династія — низка правителів з одного роду, що змінюють один одного за правом успадкування влади.

Християнство — одна з трьох світових релігій, що виникла в I ст. у східних провінціях Римської імперії (у Палестині). Християнство ґрунтується на вченні про Ісуса Христа, який прийняв страждання і смерть заради спокутування гріхів людства. Із часом у християнстві виокремилися три напрями: католицизм, православ'я, протестантизм.

Прибуття Аскольда і Діра до Константинополя. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

А·Я Словник

Воєвода — воєначальник, правитель у слов'янських народів. У Русі він відомий спочатку як ватажок варязьких дружин, згодом як командувач загонів військ князя.

Постать в історії

Князь **Олег** (? — близько 912 рр.), імовірно, правив у 882—912 рр. як опікун малолітнього сина Рюрика Ігоря. Вважають, що Олег був варягом, який прийшов разом із Рюриком зі Скандинавії. У літописах його називають і київським князем, і просто воєводою Ігоря.

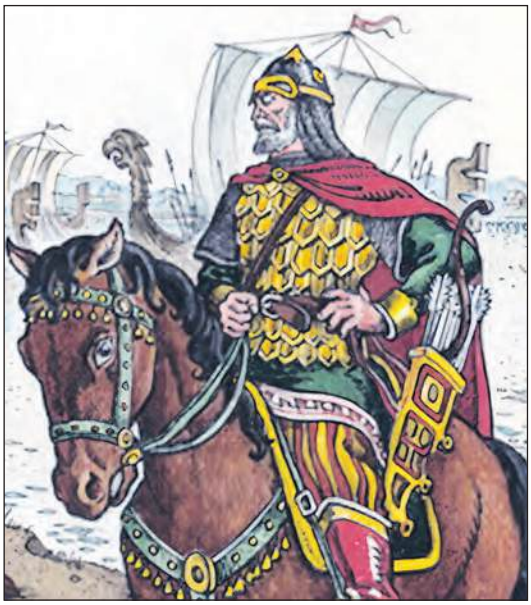

Князь Олег. Сучасний малюнок. Обставини смерті князя не з'ясовані. За однією з версій, він помер від укусу гадюки, за іншою — загинув у поході.

rnk.com.ua/108266
Для вас, допитливі

від влади. Проте немає достовірних даних, які це підтверджують.

2. Утвердження в Києві норманської династії Рюриковичів. Правління Олега

▸▸ Якими були основні заходи діяльності князя Олега?

Коли в Середньому Подніпров'ї виникло Київське князівство, на півночі земель, заселених слов'янством, єдності не було. Літопис наводить схожу на легенду версію про те, що ільменські словени й кривичі запросили до себе норманського вождя Рюрика «княжити та володіти ними».

Після смерті Рюрика у 879 р. залишився його малолітній син Ігор (слов'янська форма скандинавського імені Інгвар), яким опікувався **воєвода** Олег (скандинавське ім'я Гельгі). У **882 р.**, зібравши велике військо, Олег вирушив у похід на Київ. Наблизившись до міста, він заховав більшість своїх воїнів, а решті наказав удавати купців, які прямують до Константинополя. Приставши до берега, вони запропонували показати свої товари князеві. Коли на берег вийшов Аскольд, варяги вбили його. Після цього Олег, імовірно, за допомогою місцевої знаті захопив владу в Києві.

Унаслідок цих подій припинилося правління династії Києвичів та утвердилася норманська династія Рюриковичів. Розпочався новий етап розвитку Київського князівства.

Своїм «стольним градом» (столицею), «матір'ю міст руських» Олег оголосив Київ. Олег поступово поширював своє правління на союзи племен і племінні княжіння вздовж шляху «із варягів у греки». У 885 р. він обклав

Збирання данини у слов'ян у формі полюддя. Сучасний малюнок

даниною полян, деревлян, сіверян і радимичів, а з тиверцями й уличами продовжував воювати.

Данина як форма стягнення податку з населення набула поширення в середньовічній Європі в період завоювань норманів. За відсутності коштовних металів київський князь за допомогою дружини стягував данину з підлеглого населення натурою (продуктами, речами, виробами, рабами тощо) у насильницькій формі — **полюддя**. Потім усе зібране везли на продаж до Візантії.

За літописом, у 907 і 911 рр. Олег здійснив успішні походи на Візантію. Необхідність походів обумовлювалася тим, що Константинополь був для Київського князівства головним центром збуту зібраної з підкореного населення данини, а воєнні перемоги забезпечували кращі умови для торгівлі. Так, Олег домігся укладення вигідної угоди з Візантією.

3. Правління князя Ігоря

Після смерті Олега князем став син Рюрика — **Ігор** (911—945 рр.). Він продовжував справу свого попередника, намагаючись посилити особисту владу. У **внутрішній політиці** Ігор діяв жорстокіше за Олега. Він розпочав своє правління боротьбою з деревлянами й уличами, які вийшли з покори Києву. Силою приборкавши їхні **повстання**, Ігор наклав значно більшу, ніж раніше, данину. Однак уличі, не бажаючи коритися, переселилися на правий берег Південного Бугу.

А-Я Словник

Данина — форма стягнення податків із населення в Ранньому середньовіччі; у Русі збір податків до князівської скарбниці з підвладних навколишніх земель.

Полюддя — збирання данини в Русі з підлеглих земель продуктами, речами, виробами, яке здійснював щоосені князь за допомогою воєнної дружини. Під час полюддя дружинники чинили насильство та грабували населення.

ЗМІНИ В РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯНСТВА, ЯКЕ ЖИЛО НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

- Велике розселення слов'янства
- На теренах України оселилися сім племінних об'єднань слов'ян
- Виникнення союзів племен
- Виникнення племінних княжінь
- Формування племінного княжіння полян у Середньому Подніпров'ї

Князь Ігор. Сучасний малюнок

▸▸ Чим уславився князь Ігор?

А-Я Словник

Внутрішня політика — перетворення, які здійснюють представники влади всередині держави.

Повстання — масовий збройний виступ населення проти влади або поневолення.

Печеніги — племена тюркського походження, що кочували в степах між Уральськими горами та річкою Дунай.

Зовнішня політика — заходи держави, спрямовані на захист її інтересів у відносинах з іншими державами.

«Грецький вогонь» — горюча суміш, яка під тиском вивергалася з мідних труб на кораблі (або ж суміш наливали в мушлі, а потім кидали з метальних машин). «Грецький вогонь» горів навіть на поверхні води.

У **915 р.** біля кордонів Русі вперше з'явилися нові кочівники — **печеніги**. Ігорю вдалося укласти з ними мир.

Завдяки великим воєнним походам південний напрямок у **зовнішній політиці** князя став визначальним. У **941 р.** Ігор організував воєнний похід проти Візантії, залучивши до нього 10 тис. лодій (хоча це повідомлення літописця вважають сумнівним). Проте похід зазнав поразки: візантійці спалили руський флот **«грецьким вогнем»**.

У **943 р.** Ігор зібрав ще більше військо, найнявши варязькі дружини, і знову вирушив у похід. Однак цього разу битися не довелося, Візантія відкупилася значною даниною. Нова угода підтверджувала основні торговельні інтереси руських купців на ринках Візантії.

У 943—944 рр. Ігор здійснив похід до Каспійського моря та Південного Кавказу проти місцевих племен, які були союзниками Візантії. Здобувши перемогу, руські війська захопили й пограбували багаті міста Дербент, Шарван і Бердаа та з великою здобиччю повернулися додому.

Далекі походи потребували значних витрат. Мабуть, саме це спонукало київського князя повторно (усупереч традиції) зібрати данину з деревлян. Унаслідок цього спалахнуло повстання. Восени 945 р. деревляни вбили Ігоря та його дружинників.

▸▸ **Працюємо в малих групах.** Складіть характеристики діяльності князів Олега та Ігоря.

Мідна труба, із якої вивергався «грецький вогонь». Стамбульський військовий музей (Туреччина)

РУСЬ ЗА ПРАВЛІННЯ ОЛЕГА ТА ІГОРЯ

1. Порівняйте територію Русі наприкінці правління князів Олега та Ігоря. **2.** Перелічіть руські міста, що існували станом на 945 р. **3.** Для яких земель Русі печеніги становили найбільшу небезпеку?

Похід Олега на Константинополь у 907 р. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Ігор збирає данину з деревлян. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Цікаві факти

Під час походу 907 р., згідно з літописом, Олег використав воєнну хитрість проти візантійців, які захищали свою столицю. Наблизившись до Константинополя, князь наказав витягнути човни на берег і прикріпити до них колеса. Завдяки цьому військо Олега з'явилося з несподіваного боку, що й забезпечило йому успіх. Як символ перемоги Олег прибив до воріт Константинополя свій щит. Похід завершився підписанням вигідної для київського князя угоди.

4. Походження назви «Русь»

Якими є основні уявлення про походження назви «Русь»?

Деякі вчені схиляються до думки, що слово «русь» має фінське або скандинавське походження. Руссю спочатку називали варягів, які утворювали торговельно-військові загони. Вони вели торгівлю та захоплювали здобич на землях, заселених слов'янством, а пізніше стали дружиною руських князів. Поступово ці загони поповнювалися слов'янами. Термін «русь» почав поширюватися на всіх князівських дружинників. Оскільки князі правили, спираючись на дружину, то території, які їм підпорядковувалися, дістали назву «Руська

!!! Зверніть увагу

Дотепер немає одностайної думки щодо походження назви «Русь». У літописах та інших джерелах її використовували в різних значеннях:

- етнічне значення — народ, плем'я тощо;
- соціальне значення — суспільна верства або стан;
- географічне значення — територія, земля;
- політичне значення — держава.

ОСНОВНІ ВЕРСІЇ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «РУСЬ»

Скандинавська	Від назв округів у Скандинавії зі схожою назвою
Фінська	Від слова «ruotsi», яким фінські племена називали варягів
Слов'янська	Від назв річок із коренем «рос» у Середньому Подніпров'ї та на землях ільменських словенів
Сарматська	Від назви «руси», яку араби й візантійці використовували щодо слов'ян і слов'янізованих сарматів — роксоланів, що належали до антського союзу племен

Розграбування руськими дружинами прибережних міст Малої Азії. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Укладення угоди Русі з Візантією. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

земля». У вузькому розумінні так називали насамперед землі полян у Середньому Подніпров'ї.

Після смерті Рюрика та захоплення Олегом влади в Києві, який було проголошено столицею єдиної держави, її почали називати Руссю. Відтоді назву «Русь», або «Руська земля», вживають у широкому розумінні для позначення всієї території, на яку поширювалася влада київських князів. Для підтвердження провідної ролі Києва сучасні вчені іноді вживають назву «Київська Русь».

Працюємо в парах. Чому, на вашу думку, сучасні історики здебільшого поділяють версію про фінське або скандинавське походження назви «Русь»? За необхідності зверніться до додаткових джерел.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Згідно з літописом, Київ виник на землях слов'янського союзу племен

А деревлян **Б** в'ятичів
В полян **Г** сіверян

2. Коли Олег захопив князівську владу в Києві та встановив там владу норманської династії Рюриковичів?

3. Прочитайте назву терміна, розташувавши літери у правильній послідовності. Що він означає?

О	Л	Д	Ю	П	Д	Я

Аналізуємо і пояснюємо

4. Висловіть оцінне судження про значення діяльності перших князів для розвитку Руської землі.

5. Із якою метою, на вашу думку, вчені прагнуть з'ясувати походження назви «Русь»? Навіщо нам знати походження назв минулого? Поясніть свою відповідь.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- зміст і результати етнічних і державотворчих процесів у слов'янства у VIII—IX ст.;
- походження назви «Русь».

Працюємо з хронологією

860 р.	Похід руських дружин на Константинополь, укладення першої відомої угоди Русі з Візантією
882 р.	Загибель князя Аскольда, захоплення влади в Києві Олегом
915 р.	Перша поява печенігів біля кордонів Русі
941, 943 рр.	Походи князя Ігоря на Константинополь

Зверніть увагу

Датою заснування Києва вважають 482 р. Так зазначено в «Повісті минулих літ» Нестора Літописця та «Історії Тарона» вірменського історика Іоанна Маміконяна. Проте люди заселяли ці землі набагато раніше. Так, відкрита на території Києва Кирилівська стоянка має вік близько 25 тис. років. Під час археологічних досліджень у межах міста було знайдено чимало давньоримських монет. Отже, уже в I ст. н. е. Київ був значним центром торгівлі в Центрально-Східній Європі.

rnk.com.ua/108360
Для вас, допитливі

Застосовуємо і творимо

6. Покажіть на карті (с. 27) напрямки походів перших київських князів.

7. Розв'яжіть хронологічні задачі.
1) Скільки років тому відбувся перший похід князя Аскольда на Константинополь?
2) Визначте, скільки років розділяють проголошення Карла Великого імператором Франкської імперії та утвердження в Києві норманської династії Рюриковичів.
3) Обчисліть, через скільки років після появи біля Києва племен угрів на кордонах Руської землі вперше з'явилися печеніги.

8. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Прес» порівняйте виникнення перших середньовічних держав у Західній Європі (варварські королівства, імперія Карла Великого) та Русі.

9. **Працюємо в парах.** За допомогою методу «Удвох» розпочніть складання таблиці «Князі Русі».

Князь (княгиня), роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика	Значення діяльності

10. **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Спільний проєкт» за додатковими джерелами підготуйте мініпроєкти за темами:
1) Таємниці давнього Києва.
2) Перші київські князі.
3) Походи київських князів на Константинополь.

11. **Працюємо в парах.** Підготуйте уявний діалог, який міг відбутися між руським дружинником князя Аскольда, що прийняв християнство під час візантійського походу, і киянином-язичником.

12. За додатковими джерелами складіть характеристику діяльності одного з руських князів (на вибір): Аскольда, Олега, Ігоря.

§ 5. Русь за князювання Ольги та Святослава

1. Княгиня Ольга та її внутрішня політика

▸▸ Які перетворення здійснила княгиня Ольга?

На момент загибелі князя Ігоря його єдиний син Святослав був ще дитиною. Тому престол у 945 р. посіла дружина Ігоря княгиня Ольга, що правила Руссю до 964 р. Потім вона передала владу синові.

Правління Ольги розпочалося з упорядкування внутрішньої політики: придушення повстання деревлян і помсти винним у смерті князя Ігоря. У давні часи помста за вбивство близької людини була обов'язком. У «Повісті минулих літ» Нестор Літописець розповів про чотири помсти княгині Ольги, що фактично знищили племінне княжіння деревлян.

Повстання деревлян засвідчило необхідність змінити систему державного управління в Русі. Ольга впорядкувала систему збирання данини. Було окреслено землі, із яких через певні проміжки часу стягували данину. Установили «уроки» — розміри данини й «оброки», які не позбавляли людей засобів до існування. Запровадженням «уставів», імовірно, було впорядковано адміністративні й судові дії князівських дружинників на місцях. Улаштовували також

Постать в історії

Княгиню **Ольгу** (близько 910 — 969 рр.) літописець називав «мудрішою за всіх людей», характеризував як вродливу, розумну, енергійну жінку й водночас далекоглядну та досить жорстоку правительку. Де й коли народилася майбутня київська княгиня, невідомо. Її ім'я є слов'янізованою ужіночненою формою скандинавського імені Гельгі. Літопис повідомляє лише про те, що «привели Ігореві дружину зі Пскова на ім'я Ольга». Вважають, що вона була не лише дружиною князя, а і його помічницею у справах.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Назвіть заходи, здійснені для зміцнення влади князем Олегом.
2. Якою була політика перших князів Русі щодо Візантії?
3. Укажіть назви слов'янських союзів племен, які сплачували данину хозарам.
4. Що таке внутрішня і зовнішня політика?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про політику княгині Ольги;
- які воєнні походи здійснив князь Святослав;
- про значення діяльності княгині Ольги та князя Святослава для розвитку Русі;
- що таке «реформи», «дипломатія», «християнство»; хто такі «єпископ», «намісник».

Цікаві факти

Убивство князя Ігоря деревляни сприйняли як перемогу над Руссю та вирішили захопити владу над Києвом. До міста прибули 20 деревлянських послів, які запропонували Ользі вийти заміж за їхнього князя. Княгиня вдала, нібито приймає послів із почестями, та оголосила, що на знак особливої поваги кияни понесуть їх у човні на руках. Проте послів просто кинули до великої ями, викопаної на подвір'ї палацу, і закопали живцем.

Перша помста Ольги деревлянам. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Друга помста Ольги деревлянам. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Княгиня Ольга. Мозаїка

▸▸ Чим уславилася княгиня Ольга?

А-Я Словник

Дипломатія — діяльність правителів, спрямована на досягнення цілей зовнішньої політики, захист інтересів держави у відносинах з іншими державами невоєнними засобами (переважно шляхом переговорів, поступок, тиску тощо).

Єпископ — духовний глава адміністративно-територіальної церковної одиниці — єпархії.

«становища» — місця зберігання данини й княжі «погости» — осередки центральної влади. За князівською скарбницею було закріплено «ловища» — землі, багаті на хутрових звірів і дичину.

За правління Ольги розбудовувалося головне місто Русі — Київ. Тут з'явилося нове місце перебування князів — Ольжин двір із «теремом (палацом) кам'яним».

▸▸ За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення за темою «Нестор Літописець про чотири помсти Ольги деревлянам».

2. Зовнішня політика княгині Ольги

▸▸ Які заходи здійснила княгиня Ольга для розвитку відносин Русі з іншими державами?

Княгиня Ольга проводила активну зовнішню політику. Проте, на відміну від своїх попередників, вона віддавала перевагу **дипломатії**, тобто вирішувала питання міждержавних відносин шляхом переговорів.

У **946 р.** (за іншими даними — у **957 р.**) Ольга прибула до Константинополя. Це були перші в історії відвідини столиці Візантії головою держави Русі на чолі мирного посольства.

За літописом, у Константинополі Ольга прийняла християнство. Було домовлено, що руські дружинники служитимуть імператорові, а Візантія за це сплачуватиме гроші Русі.

Княгиня Ольга здійснила першу спробу встановити дипломатичні відносини із країнами Західної Європи. У 949 р. (або 959 р.) вона відправила послів до німецького короля

Хрещення Ольги в Константинополі. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

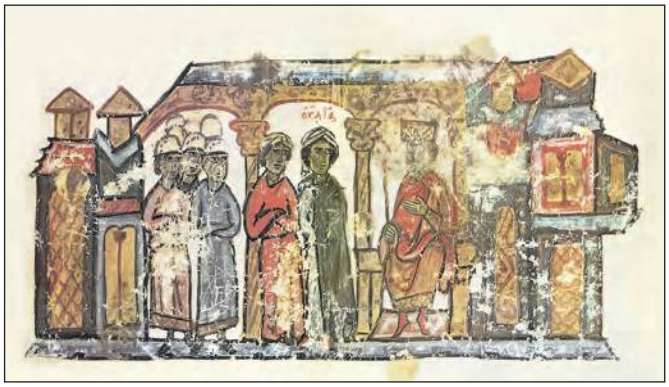

Ольга разом зі своїм почтом. Мініатюра із хроніки Іоанна Скіліци

із проханням надати місію для хрещення Русі. Через деякий час після цього до Києва прибули християнські проповідники на чолі з **єпископом** Адальбертом. Проте через опір язичницької знаті під загрозою розправи місія залишила Русь.

Працюємо разом. За допомогою методу «Мозковий штурм» обговоріть відмінності політики княгині Ольги від політики її попередників.

3. Князь Святослав. Похід проти Хозарського каганату

Як тривала боротьба Святослава з Хозарським каганатом?

Син Ігоря та Ольги Святослав посів київський престол досить пізно, у віці близько 30 років. На відміну від Ольги, Святослав залишався язичником.

У **964 р.** Святослав розпочав боротьбу проти Хозарського каганату. Він підкорив слов'янський союз племен в'ятичів, який жив на річці Ока й сплачував данину хозарам. Князь також звільнив від хозарської залежності й примусив сплачувати данину Києву неслов'янські племена — мерю, мурому, мещеру, черемисів, мордву, буртасів і волзьких булгар. Після цього військо князя спустилося Волгою до її гирла, де розташовувався центр Хозарського каганату. Завдавши поразки хозарам, Святослав захопив їхню столицю місто Ітіль. Також він підкорив та наклав данину на племена аланів, або ясів (предків осетинів),

Князь Святослав. Реконструкція за описом візантійського історика X ст. Лева Диякона

Постать в історії

Святослав (близько 931 — 972 рр.) став першим київським князем із династії Рюриковичів, хто мав суто слов'янське ім'я. Він уславився передусім як відважний воїн і талановитий полководець. За роки свого нетривалого правління князь пройшов походами від Середнього Поволжя до Каспійського моря й далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до візантійських володінь на Балканах, подолавши щонайменше 8000—8500 км.

rnk.com.ua/108339
Для вас, допитливі

Облога Доростола візантійцями. Мініатюра з хроніки Константина Манассії

Завоювання Святославом Болгарії. Мініатюра з хроніки Константина Манассії

!! Зверніть увагу

У VIII—IX ст. низинну частину Закарпаття заселяла хліборобська слов'янська спільнота. Спочатку, на думку вчених, серед неї переважали південнослов'янські племена хорватів. Згодом до них приєдналися переселенці з другого боку Карпат, і населення краю поступово почало ототожнювати себе зі слов'янством.

У VI—VIII ст. слов'яни, що жили в басейні річки Тиса та Семигороді, перебували під владою аварів, а в IX—X ст. входили до складу Першої Болгарської держави. Саме через її занепад у другій половині X ст. Закарпаття перейшло до сфери впливу Русі.

і адигів, або касогів (предків адигейців та черкесів), приєднав місто Таматарха на Таманському півострові (дістало нову назву Тмуторокань) і хозарську фортецю Саркел (дістала назву Біла Вежа).

Головним результатом боротьби Святослава з хозарами став розгром у **966 р.** Хозарського каганату. Це сприяло усуненню хозарської загрози для Русі, але відкрило шлях до її кордонів кочівникам-печенігам.

Працюємо в малих групах. За допомогою методу «Синтез думок» обговоріть і визначте спільне й відмінне в політиці княгині Ольги та князя Святослава.

Працюємо з джерелом

«Повість минулих літ» про князя Святослава та його боротьбу з хозарами

964 р. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, як пардус (*гепард*), багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник (*повсть, що підкладається коневі під седло*) слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої (*воїни*) його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти».

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов в'ятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони відповіли: «Хозарам…».

965 р. Рушив Святослав на хозар. Почувши ж про це, хозари вийшли насупроти з князем своїм… і зступилися війська битися, і сталася битва межи ними, і переміг Святослав хозар, і город їхній столицю Ітіль, і Білу Вежу взяв, і ясів переміг він, і касогів, і прийшов до Києва.

966 р. Переміг Святослав в'ятичів і данину на них наклав.

1. Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела та визначте, які факти свідчать про невибагливість і хоробрість Святослава. **2.** Знайдіть на карті атласу наведені в літописі назви країн, міст тощо та простежте напрямки воєнних походів Святослава в 964—966 рр.

4. Болгарські походи князя Святослава

Якими були результати першого і другого Болгарських походів князя Святослава?

Про військове завзяття Святослава було відомо далеко за межами Русі. Візантійська імперія потребувала допомоги в придушенні повстання болгар, тому звернулася до князя.

У **968 р.** князь із 60-тисячним військом вирушив у перший Болгарський похід. Він розбив під Доростолом сильне болгарське військо, захопив 80 міст і розмістився в місті Переяславець. Святослав вирішив залишитися в завойованій Болгарії та перенести до Подунав'я столицю Русі. Налякані цими планами візантійці підбурили до нападу на Руську землю печенігів.

Того ж року печеніги взяли в облогу Київ. Святослав швидко повернувся додому та відігнав їх від міста.

Святослав часто перебував у воєнних походах і не міг стежити за порядком у державі. Тому на час своєї відсутності князь призначив управляти землями Русі **намісників**. У Києві він посадив старшого сина Ярополка, у Деревлянській землі — Олега, а в Новгороді — Володимира.

У **969 р.** Святослав вирушив у другий Болгарський похід. Підкоривши східну частину Болгарії, він розпочав стрімкий наступ на візантійські володіння. Проте князеві довелося битися не лише з болгарськими, але й з візантійськими воїнами.

У 971 р. візантійська армія, яка значно переважала, узяла в облогу військо Святослава у фортеці Доростол і змусила його здатися. Було укладено угоду, за умовами якої візантійці відпускали військо князя з Доростола зі зброєю та навіть забезпечували його продовольством на зворотний шлях. Однак натомість Святослав відмовився від зазіхань на володіння Візантії в Криму та на Дунаї.

Підписавши мир із Візантією, Святослав вирушив додому. Проте навесні 972 р. біля дніпровських порогів князь і його дружинники

А-Я Словник

Намісник — місцевий управитель, що здійснював владу від імені глави держави.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА

Воєнні походи

- Підкорення в'ятичів (964 р.)
- Підкорення Волзької Булгарії (965 р.)
- Підкорення ясів і касогів (965 р.)
- Завоювання Таматархи (965 р.). Утворення Тмутороканського князівства (966 р.)
- Розгром Хозарського каганату (966 р.)
- Перший Болгарський похід (968 р.)
- Підкорення уличів і тиверців (968 р.)
- Другий Болгарський похід (969—971 рр.)

Працюємо в парах. Обговоріть і визначте результати й наслідки походів князя Святослава.

Напад печенігів на Святослава на дніпровських порогах. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107461
Перегляньте відеоролик «Меч як символ гідності». Складіть розповідь про висвітлені в ньому події.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- значення внутрішньої політики княгині Ольги для розвитку Русі;
- нові підходи до розв'язання питань зовнішньої політики, що застосовувала княгиня Ольга;
- державотворчу діяльність князя Святослава та її наслідки для Русі.

Працюємо з хронологією

946 р. (957 р.)	Відвідини Константинополя руським посольством, яке очолювала княгиня Ольга
964—966 рр.	Розгром князем Святославом Хозарського каганату
968 р.	Перший Болгарський похід Святослава. Перемога князя над печенігами в битві під Києвом
969—971 рр.	Другий Болгарський похід Святослава

потрапили в засідку, влаштовану печенізьким ханом Курею. Святослав загинув у бою.

Із загибеллю Святослава в історії Русі завершилася доба далеких воєнних походів. Наступники князя зосередилися на освоєнні раніше приєднаних земель і розбудові держави.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Який правитель Русі розгромив Хозарський каганат?
   А Олег **Б** Ігор
   В Ольга **Г** Святослав
2. Коли відбувся перший Болгарський похід князя Святослава?
3. Впишіть у клітинки слов'янську назву міста, яке в 946 р. (957 р.) відвідала княгиня Ольга.

Аналізуємо і пояснюємо

4. Наскільки необхідними були зміни, здійснені княгинею Ольгою? Дайте аргументовану відповідь.
5. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що князь Святослав основну увагу приділяв активній зовнішній політиці, спрямованій на завоювання? Наведіть факти.

Пам'ятник княгині Ользі в Києві. Поряд зображені апостол Андрій і творці слов'янської писемності Кирило та Мефодій

▸▸ Висловіть припущення, чому скульптори обрали для Ольги саме таке оточення.

Застосовуємо і творимо

6. Виконайте завдання за історичною картою атласу.
1) Покажіть події, пов'язані з діяльністю Ольги та Святослава.
2) Проаналізуйте зміни території Русі наприкінці правління Святослава порівняно з добою княгині Ольги.

7. За допомогою додаткових джерел, рекомендованих учителем (учителькою), розв'яжіть хронологічні задачі.
1) До якого німецького короля відправила послів княгиня Ольга із проханням надати християнську місію в 949 р. (959 р.)? Що з цим королем сталося в 962 р.?
2) Із яким візантійським імператором зустрічалася під час відвідин Константинополя княгиня Ольга?
3) Який імператор правив Візантією під час другого Болгарського походу князя Святослава?

8. **Працюємо в парах.** Продовжте складання таблиці «Князі Русі» (с. 30).

9. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Акваріум» виконайте завдання. Український історик М. Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем» і «першим запорожцем на київському столі». Поясніть, як ви розумієте такі характеристики. Які якості були притаманні князю Святославу?

10. За додатковими джерелами, рекомендованими вчителем (вчителькою), складіть характеристику діяльності княгині Ольги або князя Святослава.

11. **Працюємо в малих групах.** За допомогою додаткових джерел підготуйте розповідь за темою «Останній бій князя Святослава» від особи його свідка або учасника. Проведіть конкурс на найкраще виконання завдання.

§ 6. Суспільно-політичний устрій і господарське життя Русі

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Назвіть характерні ознаки суспільного й господарського життя давнього слов'янства.
2. Що таке союзи племен?
3. Коли у слов'янських племен виникли племінні княжіння?
4. Як відбувалося стягування данини в Русі за перших князів?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про систему управління та склад населення Русі;
- яким було життя людей у селах;
- про особливості розвитку руських міст і їхнє населення;
- що таке «монархія», «град (город)»; хто такі «великий князь київський», «бояри».

А·Я Словник

Монархія — форма правління, за якої найвища державна влада зосереджена в руках однієї особи (монарха) та передається переважно спадково.

Великий князь київський — титул правителів Русі.

rnk.com.ua/108267
Для вас, допитливі

1. Система управління та склад населення Русі

▸▸ Якими були особливості управління та склад населення Русі?

За формою правління Русь IX—X ст. часто визначають як патримоніальну (спадкову) **монархію** з родовою власністю **великого князя київського**. Він правив за допомогою воєнної дружини. Старші дружинники також були радниками князя та чинили від його імені суд на місцях, збирали данину тощо.

Князі, здійснюючи владу, спиралися на племінні ради старійшин, яких Нестор Літописець називав «старцями». Із його розповіді про події 945 р. можна дізнатися, що деревлянський князь приймав рішення про переговори з княгинею Ольгою, попередньо порадившись зі старійшинами.

Як ви вже знаєте, спочатку данину зі слов'янства на користь Києва збирали у формі полюддя. Приблизно в другій половині X ст. воно втратило значення. У містах і землях з'явилися намісники великого князя київського. Відтепер вони збирали данину та передавали її до Києва. Данину збирали від окремого будинку — «диму».

Князь Святослав радиться з воєнною дружиною. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Більшість населення Русі, яке обкладали даниною, становили вільні селяни, або «люди», і ремісники. Існувала також нечисленна верства залежних людей (челядь).

2. Життя людей у селах

▸▸ Охарактеризуйте життя тогочасного сільського населення Русі.

У IX—X ст. більшість населення Русі жила в селах. Люди займалися землеробством, присадибним скотарством і промислами (полюванням, рибальством, бортництвом тощо).

Сільські поселення розташовувалися в місцевості зі сприятливими для ведення господарства природними умовами. Село зазвичай складалося з 30—50 садиб. Окремі садиби розміщувалися довільно, без дотримання якогось плану. Люди намагалися не змінювати природу, а пристосовуватися до неї.

Селянська садиба складалася із житлових і господарських споруд. Її господар самостійно вів власне господарство, маючи для цього все необхідне. Розміри житла дозволяють припустити, що селянська сім'я налічувала шестеро-семеро осіб. Крім садиби, сім'ї належали предмети домашнього вжитку, худоба, сільськогосподарські знаряддя праці.

Селянські господарства одного або декількох сусідніх сіл об'єднувалися в сільську територіальну громаду, яку називали «верв», або «мир». Члени громади були пов'язані круговою порукою, тобто разом відповідали за сплату данини та скоєні на її території злочини.

Мешканці окремих громад не мали між собою міцних зв'язків і жили відокремлено. Згідно з літописом, для укладання шлюбів улаштовували «ігрища» між селами. Місцями для зустрічей представників громад найчастіше ставали «погости», де були розташовані спільні кладовища. Тут відзначали релігійні свята, проводили торги, збирали данину тощо.

У IX—X ст., за даними археологічних розкопок, у Русі вже існувала велика кількість розчищених від лісу орних земель і була досить значною густота населення.

Дружинники князя. Реконструкція

▸▸ Опишіть обладунок руських воїнів.

3. Становище жінок

▸▸ Яким було становище жінок у Русі за часів язичництва?

У тогочасному руському суспільстві становище жінки визначали шлюбно-сімейні стосунки.

Житло X ст. Львівщина. Реконструкція

Житло X—XIII ст. Рівненщина. Реконструкція

У язичницькій Русі, на думку багатьох вчених, шлюб сприймали як своєрідну майнову угоду. Його могли досить легко як укласти, так і розірвати. В основі шлюбу часто були не особисті бажання, а інтереси сім'ї, громади, інколи навіть політична вигода. Найпоширенішою формою укладання шлюбу було «умикання», коли хлопець викрадав дівчину, із якою хотів одружитися. Це відповідало поширеним на той час уявленням, що чоловікові належить лише те, що він захопив силою. Згодом «умикання» стало символічним, а основою укладення шлюбу було визначено викуп. При цьому батьки дівчини домовлялися з її нареченим про суму, за яку право власності на дівчину перейде до нього.

У цей час у Русі не існувало писаних законів. Права жінок, як і інші сторони суспільного життя, регулювали за допомогою звичаїв та традицій. Відповідно до них, за жінками не визнавали жодних особистих і майнових прав.

4. Міста і міське життя

▸▸ Як розвивалися міста і міське життя Русі в IX—X ст.?

Виникнення найдавніших слов'янських міських поселень належить до VIII—IX ст. У «Повісті минулих літ» Нестор Літописець називав їх **градами**. Зокрема, розповідаючи про уличів і тиверців, він зазначав, що «сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть гради їх і до сьогодні». На думку вчених, гради були адміністративними й релігійними центрами союзів племен або фортецями в прикордонних районах. Залишки таких градів археологи знайшли, зокрема, у Києві, Чернігові, поблизу Володимира на Волині, у селі Пастирське на Черкащині.

Із часом найбільші гради перетворювалися на осередки, із яких виростали міста. Проте багато з них так і не стали містами через несприятливі обставини (знищення кочівниками, переселення жителів до інших місць тощо). У IX — першій половині X ст. в Русі, за літописом, уже існувало 16 міст: Київ, Новгород, Ростов, Полоцьк, Ладога, Білоозеро, Муром, Ізборськ, Смоленськ, Любеч, Псков, Чернігів, Переяслав, Пересічень, Вишгород, Іскоростень.

Городище Пліснеськ (зараз село Підгірці Львівської області). VII—XIII ст. 3D-реконструкція

▸▸ Які особливості слов'янських градів відображає ілюстрація? Назвіть основні складові града.

Праці арабських авторів також містять підтвердження, що в Русі в цей період існувала значна кількість міст. Вони навіть наводять деякі назви. Так, згадане в арабських джерелах слов'янське місто Куяба більшість сучасних учених ототожнює з Києвом.

Центральну частину руських міст становили фортеці-замки, де жили князь та воєнна дружина. Імовірно, тому нормани називали Русь «Гардарика» («країна міст»).

Під стінами міст селилися ремісники й купці. Такі місця згодом ставали центрами розвитку ремісничого виробництва й торгівлі. Їхні жителі, так само як і в інших країнах тогочасної Європи, займалися не лише ремеслом і торгівлею, а поєднували свою основну діяльність із сільським господарством.

Населення міст мало неоднорідний склад. Воно поділялося на міську знать і «низи». До першої групи належали князі та **бояри**, а також жерці, князівські дружинники, багаті купці й заможні ремісники. Другу групу становили бідні ремісники, дрібні торговці й челядь.

А·Я Словник

Град (город) — укріплене поселення (місто, фортеця-замок).

Бояри — збірна назва представників панівного стану Русі, які посідали наступне після князів місце в управлінні державою. Їх називали також «княжі мужі» або «кращі мужі».

Працюємо з джерелом

«Повість минулих літ» про шлюбні традиції слов'янських союзів племен дохристиянської доби

...І весіль не бувало в них, а умикали вони дівчат коло води... І сходилися вони на ігрища, на пляси... і тут умикали жінок собі — з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони.

▸▸ Про які шлюбні звичаї слов'янства дохристиянської доби йдеться в тексті?

Внутрішнє облаштування дерев'яного будинку слов'ян з піччю. X ст. Реконструкція

▸▸ Опишіть за ілюстрацією внутрішній вигляд слов'янської оселі.

Залишки слов'янської фортеці-замку біля села Губин на Волині

▸▸ Що вказує на те, що колись тут було поселення слов'ян?

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107459
Перегляньте відеоролик «"Повість минулих літ". Невідомі факти». Що нового ви дізналися?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- форму правління та склад населення Русі в IX—X ст.;
- життя та заняття сільського й міського населення Русі;
- становище жінки в тогочасному суспільстві.

Працюємо з хронологією

IX — перша половина X ст. — Розвиток міст у Русі (за літописом, на той час існувало 16 міст)

Запитання і завдання

Знаємо

1. Назву «верв» у Русі використовували щодо
   А воєнної дружини князя
   Б сільської територіальної громади
   В племінної ради старійшин
   Г слов'янських племінних вождів
2. Скільки міст існувало в IX — першій половині X ст. в Русі?
3. Розташуйте літери у правильній послідовності та прочитайте назву терміна. Що він означає?

Р	Д	Г	А

Аналізуємо і пояснюємо

4. На прикладі Русі IX—X ст. поясніть, у чому полягає сутність патримоніальної монархії.
5. Які факти характеризують життя селянства тогочасної Русі?
6. Поясніть, яким було становище жінок у язичницькій Русі.
7. Яким був рівень розвитку руських міст у IX—X ст.? Дайте аргументовану відповідь.

!!! Зверніть увагу

У житті слов'ян важливу роль відігравало землеробство.
Не випадково свою основну зернову культуру вони називали житом (від слова «жити»). Язичницькі обряди та річні свята відображали глибоко вкорінену традицію пошани до землі як головного джерела існування.

Слов'янський будинок. X ст. Реконструкція

▸▸ Які особливості зовнішнього вигляду слов'янського житла можна визначити за ілюстрацією?

Застосовуємо і творимо

8. Знайдіть на карті (с. 27) руські міста IX—X ст., про які повідомляв Нестор Літописець.

9. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Дебати» обговоріть проблемні питання.
   1) Як у IX—X ст. людина впливала на навколишнє середовище, взаємодіяла з ним та пристосовувалася до природних умов?
   2) Як людина в Русі IX—X ст. могла впливати на життя своєї громади й держави? Як ви вважаєте, чи почувалася вона захищеною?

10. **Працюємо в малих групах.** Підготуйте добірки експонатів до експозицій «Розвиток сіл Русі», «Руські міста» та «Руське населення» для віртуального музею «Русь IX—X ст.».

11. **Працюємо в парах.** Підготуйте розповідь про уявну мандрівку іноземних купців руськими землями IX—X ст.

12. **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Плакат думок» відобразіть своє уявлення про життя населення в тогочасних селах і містах Русі.

13. За допомогою додаткових джерел, рекомендованих учителем (учителькою), напишіть листа від особи візантійського або арабського купця, у якому він порівнює становище жінок у язичницькій Русі та на його батьківщині.

rnk.com.ua/107310
Практичне заняття

rnk.com.ua/107311
Узагальнення

rnk.com.ua/107312
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНСТВА V-VII СТ.

- БАЛКАНИ
- ДУНАЙ-ЕЛЬБА
- ВІСЛА-ОДРА

→ ЗАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

АВАРО-СЛОВ'ЯНСЬКІ ВІЙНИ

КОЧІВНИКИ → АВАРСЬКИЙ КАГАНАТ (562 – 823 РР.).

СЛОВ'ЯНИ

- ЯЗИЧНИЦТВО
- ЗЕМЛЕРОБСТВО
  - ПІДСІЧНО-ВОГНЕВА СИСТЕМА
  - ПЕРЕЛОГОВА СИСТЕМА
- РОЗВИТОК РЕМЕСЛА
- ВОЄННА ДЕМОКРАТІЯ
- ПРИСАДИБНЕ СКОТАРСТВО
- ТОРГІВЛЯ → РАБИ, МЕД, ВІСК, ХУТРО, ЗБРОЯ, ПРИКРАСИ

СОЮЗИ ПЛЕМЕН

- УЛИЧІ
- ТИВЕРЦІ
- ХОРВАТИ
- СІВЕРЯНИ
- ВОЛИНЯНИ
- ПОЛЯНИ
- ДЕРЕВЛЯНИ

→ **АСКОЛЬД**

ТОРГОВЕЛЬНИЙ ШЛЯХ "ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ"

860 Р. – ПОХІД НА ВІЗАНТІЮ

УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ

ХРЕЩЕННЯ КНЯЗЯ

СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. РУСЬ

ОЛЕГ ВІЩИЙ 882-912 РР.

882 Р. – ЗМІНА ДИНАСТІЇ

ЗВІЛЬНЕННЯ СІВЕРЯН І ПОЛЯН ВІД СПЛАТИ ДАНИНИ ХОЗАРАМ

907, 911 РР. – ПОХОДИ НА ВІЗАНТІЮ

УКЛАДЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНОЇ УГОДИ

ПОХОДИ НА КАСПІЙ І ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ

ІГОР СТАРИЙ 912-945 РР.

ПРИБОРКАННЯ ПОВСТАННЯ ДЕРЕВЛЯН

СПРОБА ПІДКОРЕННЯ УЛИЧІВ

БОРОТЬБА З ПЕЧЕНІГАМИ

941 Р. – ПОХІД НА ВІЗАНТІЮ

943 Р. – ПОХІД НА ВІЗАНТІЮ

УКЛАДЕННЯ НОВОГО ДОГОВОРУ

УБИТИЙ ДЕРЕВЛЯНАМИ В 945 Р.

ОЛЬГА МУДРА 945-964 РР.

ЧОТИРИ ПОМСТИ ДЕРЕВЛЯНАМ

УПОРЯДКУВАННЯ СИСТЕМИ ЗБОРУ ДАНИНИ (ВСТАНОВЛЕННЯ "ПОГОСТІВ")

ДИПЛОМАТІЯ

МІСІЯ У ВІЗАНТІЮ

ХРЕЩЕННЯ КНЯГИНІ

СВЯТОСЛАВ ХОРОБРИЙ 964-972 РР.

ВІДСІЧ НАБІГІВ ПЕЧЕНІГІВ

РОЗГРОМ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ

ПРИЄДНАННЯ В'ЯТИЧІВ

968, 969 РР. – БОЛГАРСЬКІ ПОХОДИ

ПРИЄДНАННЯ ПЛЕМЕН УЛИЧІВ І ТИВЕРЦІВ

ВІЙНА З ВІЗАНТІЄЮ (970 – 971 РР.)

БИТВА ПІД ДОРОСТОЛОМ

972 Р. – ЗАГИНУВ У СУТИЧЦІ З ПЕЧЕНІГАМИ

Розділ III. РУСЬ У ПЕРІОД РОЗКВІТУ. ПОЧАТОК ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

§ 7. Русь за правління князя Володимира Великого

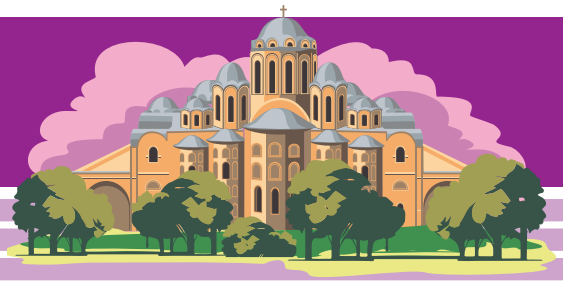

1. Міжусобна війна Рюриковичів. Початок правління князя Володимира

▸▸ Як розпочалося правління князя Володимира?

Після смерті князя Святослава представники династії Рюриковичів розпочали боротьбу за владу. Сини Святослава Олег і Володимир не хотіли визнавати свого старшого брата Ярополка новим великим князем київським.

Ярополк вирішив приборкати братів і розпочав із ними **міжусобну війну**. У 977 р. він вирушив із військом у Деревлянську землю, щоб відібрати її в Олега. Битва завершилася загибеллю Олега.

Приєднавши Деревлянську землю, Ярополк того самого року захопив Новгород і вигнав звідти Володимира, який утік до Швеції. Проте згодом Володимир повернувся із сильною

Залишки «змієвих валів» біля міста Васильків на Київщині

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Як відбувалося поширення християнства за князювання Аскольда та Ольги?
2. Які слов'янські союзи племен входили до складу Русі за правління князя Святослава?
3. Які зміни в управлінні державою здійснив князь Святослав напередодні другого Болгарського походу?
4. Коли, за літописом, печеніги вперше з'явилися біля кордонів Русі?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про внутрішню і зовнішню політику князя Володимира Великого;
- про передумови й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Русі;
- як відбувалося територіальне зростання Русі за князювання Володимира;
- про Володимира Великого як особистість і державного діяча;
- що таке «міжусобна війна», «реформи», «Устав земляний», «норми права», «звичаєве право», «шлюбна дипломатія»; хто такий «Папа Римський».

Князь Володимир. Ілюстрація з «Історії України-Русі» М. Аркаса. 1912 р.

Постать в історії

Князь **Володимир** (960 (963)—1015 рр.), імовірно, був позашлюбним сином Святослава й служниці його матері Малуші. Перемігши в боротьбі з братами за батьківську спадщину, у 980 р. Володимир став одноосібним правителем Русі. У роки його князювання загалом завершилося формування державності Русі. Володимир увійшов в історію як талановитий правитель і реформатор. Найголовнішою його заслугою вважають запровадження в Русі християнства.

варязькою дружиною та рушив на Київ. Унаслідок боротьби з братами Ярополк загинув, і великим князем київським став Володимир.

Князь Володимир здійснював заходи з підпорядкування Києву слов'янських земель, які ще не входили до складу Русі.

У 981 р. Володимир відвоював у Польського князівства територію «червенських міст» (Волинь, Червень, Белз і Перемишль). Він приєднав до Русі нові землі в басейні Західного Бугу. Незабаром тут збудували фортецю Берестя. На Волині постало місто Володимир. Упродовж 981—982 рр. князь двічі приборкував в'ятичів, у 981 р. — хорватів, а в 984 р. — радимичів.

2. Внутрішня політика князя Володимира

▸▸ Якими були основні заходи внутрішньої політики князя Володимира та їхні наслідки для Русі?

Князь Володимир докладав багато зусиль для розбудови державності Русі. Близько 988 р. він здійснив адміністративну **реформу**, позбавивши влади місцеву знать і посадивши у племінних княжіннях намісниками своїх десятьох синів. За переказами «Повісті минулих літ», він нібито провів також правову реформу, запровадивши **«Устав земляний»**. Це був збірник **норм усного звичаєвого права** на основі давніх звичаїв і традицій слов'янства.

Майже безперервна боротьба князя Володимира з печенігами, які чинили напади на Русь, змусила його здійснити військову реформу.

А-Я Словник

Міжусобна війна (міжусобиця) — незлагода, розбрат, боротьба за владу між суспільними групами або окремими особами в державі.

Реформи — перетворення, зміни, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя.

«Устав земляний» — збірник норм усного звичаєвого права, нібито (за повідомленням Нестора Літописця) укладений князем Володимиром.

Норми права (правові норми) — загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені державою.

Звичаєве право — правила поведінки, що історично склалися в державі внаслідок багаторазового повторення людьми певних дій. Звичаєве право спирається на звичаї, а не на текст закону.

rnk.com.ua/108268
Для вас, допитливі

РУСЬ ЗА КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО І ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Златник князя Володимира (лицьовий бік)

Срібник князя Володимира (зворотний бік)

1. На які слов'янські племена поширили свою владу київські князі?
2. Із якою державою Русь вела боротьбу за «червенські міста»?
3. Напади яких племен стримували «змієві вали» за князювання Володимира?

Князь Володимир із воєнною дружиною в поході на «червенські міста». Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Бесіда князя Володимира з грецьким мислителем і богословом про християнство. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Замість найманців-варягів князю почали служити «мужі кращі» зі слов'янських союзів племен. Південні кордони було посилено системою укріплень, відомою як «змієві вали».

Багато уваги Володимир приділяв розбудові свого «стольного града» Києва. Князь розпочав будівництво нової фортеці — «міста Володимира». Його центральну частину, або Гору, оточили високі земляні вали з дерев'яними вежами. До «міста Володимира» прилягали укріплені передмістя, найбільшим із яких був Поділ.

На початку свого правління Володимир здійснив першу релігійну реформу. Він спробував оновити язичництво, проголосивши Перуна верховним богом усієї держави. Проте в тогочасному християнському світі слов'ян-язичників вважали «варварами». Імовірно, це стало одним із чинників, що спонукали князя Володимира до зміни релігії в державі.

3. Запровадження князем Володимиром християнства в Русі

▸▸ Як відбулося хрещення Русі?

Обираючи нову релігію для Русі, Володимир зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка — віровченні найвпливовішої держави того часу.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ В РУСІ ХРИСТИЯНСТВА КНЯЗЕМ ВОЛОДИМИРОМ

Причини

- **Соціальні**: Потреба в новій світоглядній системі відносин у суспільстві
- **Політичні**: Прагнення зміцнити державність Русі та зберегти її єдність
- **Міжнародні**: Бачення у християнізації можливості приєднання Русі до тогочасної європейської спільноти
- **Особисті**: Імовірні згадки князя Володимира про бабусю-християнку. Потреба прийняти християнство, щоб одружитися із сестрою візантійського імператора

▸▸ **Працюємо в парах.** Обговоріть і проаналізуйте причини запровадження князем Володимиром у своїй державі нової віри. У чому полягала важливість цієї події для розвитку Русі? Обґрунтуйте свою відповідь.

Цікаві факти

За наказом князя Володимира в Києві протягом 989—996 рр. збудували церкву Богородиці. Вона стала першим відомим кам'яним храмом Русі. На утримання церкви князь віддавав десяту частину власних прибутків, тому її називали Десятинною. У Десятинній церкві, за рішенням князя Володимира, у кам'яному саркофазі (труні) перепоховали останки княгині Ольги. Тут згодом поховали й самого Володимира та його дружину — візантійську принцесу Анну. Десятинну церкву було зруйновано в XIII ст. під час монгольської навали.

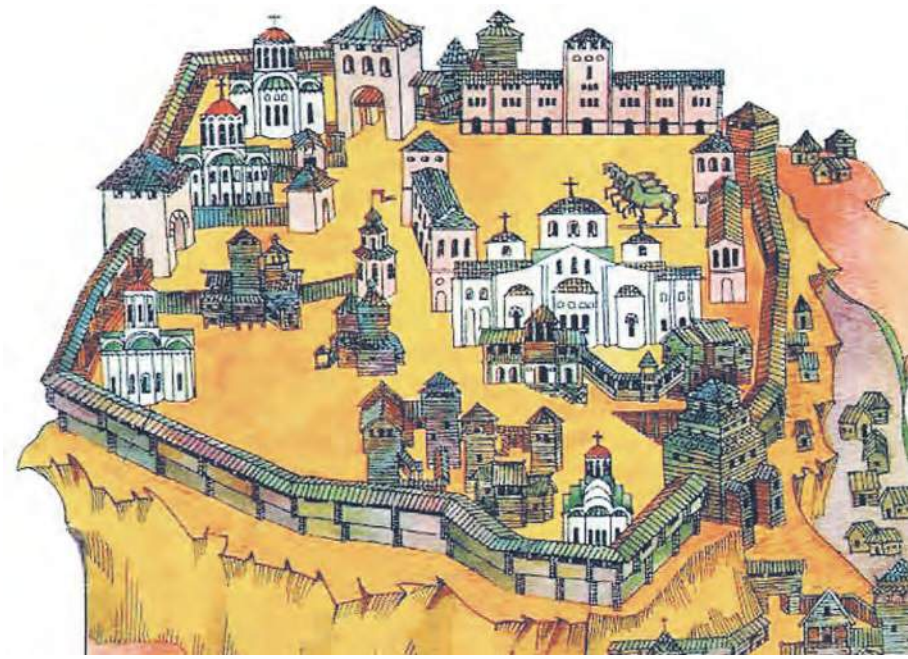

«Місто Володимира». Реконструкція

- Розгляньте ілюстрацію і складіть розповідь-екскурсію про «місто Володимира».

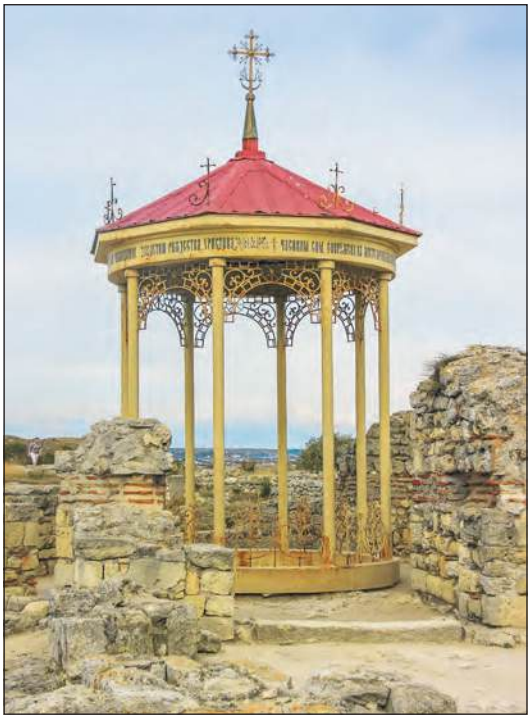

Купель у Херсонесі (зараз Севастополь), збудована в 1997 р. на ймовірному місці хрещення князя Володимира

- Спираючись на ілюстрації, висловіть аргументовану думку про важливість збереження пам'яток минулого для суспільства.

Працюємо з джерелом

«Повість минулих літ» про хрещення киян (988 р.)

І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста та волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай (*струмок*), і дванадцятьох мужів поставив бити його палицями… І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони хрещення. І приволікши його, вкинули у Дніпро… Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде»… а назавтра вийшов Володимир із попами візантійськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а попи над ними молитви творили.

- **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як, на вашу думку, хотів вплинути на киян князь Володимир, наказавши бити палицями статую Перуна? **2.** Яким було ставлення Нестора Літописця до цих подій? Чому ви так вважаєте?

Пам'ятник Володимиру Великому в Києві. Сучасний вигляд

1. Які особливості діяльності князя Володимира підкреслив автор пам'ятника? **2.** Нестор Літописець називав князя Володимира Великого «новим Константином великого Риму». Пригадайте, чим уславився римський імператор Константин. Чому літописець порівняв князя саме з ним?

Цікаві факти

Свідченням визнання заслуг князя Володимира стало звеличення його в билинах як Володимира Красне Сонечко і долучення православною церквою до лику святих.
У Західній Європі Володимира з повагою називали «повелителем русів, могутнім завдяки своєму королівству й багатству».
В історію Русі князь увійшов як Володимир Великий.

Здійсненню задумів князя сприяв збіг обставин. Візантійський імператор Василій II Болгаробійця звернувся до Володимира з проханням про військову допомогу для придушення заколоту. Київський князь поставив умову: сестра імператора Анна мала стати його дружиною. Володимир зобов'язувався охреститися разом із населенням своєї країни. Василій II погодився на це.

За підтримки війська київського князя заколот у Візантії придушили, але імператор не квапився виконувати свою обіцянку. Тоді князь Володимир у **988 р.** захопив опорний пункт візантійського панування на Кримському півострові — місто Херсонес (у літописі його називали Корсунь). Там він охрестився й узяв шлюб із принцесою Анною. Ця подія започаткувала процес хрещення Русі.

Повернувшись до Києва, Володимир улаштував хрещення населення міста, а пізніше й інших земель Русі. Події, пов'язані із запровадженням християнства, Нестор Літописець об'єднав під **988 р.**, проте дослідники вважають, що вони відбувалися впродовж 988—990 рр.

Прийняття християнства мало важливе значення для розвитку Русі. Це призвело до руйнування залишків родоплемінних відносин у слов'янства, зміцнення князівської влади. Водночас християнство затверджувало рівність усіх людей перед Богом.

Русь увійшла до кола впливових християнських держав, що підвищило її авторитет у світі. Важливо, що запровадження християнства не зробило Русь залежною від Візантійської імперії. Навпаки, нова релігія допомогла встановити відносини з багатьма країнами, не лише сусідніми, а й далекими.

Християнство спричинило поступові докорінні зміни у світогляді слов'янства, стало основою для розвитку писемності, освіти, літератури, мистецтва тощо.

Працюємо в малих групах. За допомогою методу «Синтез думок» обговоріть і поясніть, які наслідки мало хрещення Русі.

4. Зовнішня політика князя Володимира

▶▶ Визначте основні складові й особливості зовнішньої політики князя Володимира.

Князь Володимир здійснював активну зовнішню політику. У відносинах із сусідніми державами він використовував як військову силу, так і дипломатію.

Як ви вже знаєте, князь відвоював у Польського князівства загарбані ним «червенські міста». У 985 р. він також приєднав землі ятвягів — литовського племені, яке жило в лісах між територіями сучасних держав Польщі й Литви. За повідомленням ісландської хроніки, Володимиру сплачували данину всі племена, що жили від Німану до Фінської затоки.

Русь за князя Володимира розвивала дипломатичні відносини із Західною Європою. Відбувалися обміни посольствами зі Священною Римською імперією. Так, посли **Папи Римського** двічі відвідували київського князя (у 988 та 991 рр.). У 994 та 1000 рр. посольства Володимира їздили до Риму.

Прагнучи захистити південні кордони своєї держави, князь Володимир уклав мир із болгарами. Із Візантією він намагався налагодити добросусідські відносини, які ґрунтувалися на спільній вірі.

Володимир добре розумів важливість традиційної для того часу практики **«шлюбної дипломатії»**. Після прийняття християнства він активно її застосовував для збереження дружніх відносин з іншими країнами. Так, пасинок князя Володимира Святополк був одружений із дочкою польського короля Болеслава Хороброго, а син Ярослав став зятем шведського короля Олафа. Одна дочка князя, Премислава, була одружена з угорським королем Владиславом Лисим, а друга дочка, Предслава, — із чеським королем Болеславом Рудим.

Наприкінці X — на початку XI ст. Русь досягла значної могутності. Її територія простягалася від земель, прилеглих до Балтійського моря, до Чорного моря з півночі на південь та від річки Волга до Карпатських гір зі сходу на захід.

!!! Зверніть увагу

За князювання Володимира Великого в Русі вперше почали карбувати власні золоті й срібні монети — златники і срібники. На них було зображено князя Володимира із символами влади (у короні, сидячи на троні та з гербом — «тризубом»). Зараз «тризуб» є Малим Державним Гербом України. На зворотному боці монет карбували зображення Христа.

Зображення князя Володимира Великого на срібнику

А-Я Словник

Папа Римський — глава католицької церкви.

«Шлюбна дипломатія» — укладання міждинастичних шлюбів із метою створення політичних союзів, налагодження відносин між державами тощо.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107462
Перегляньте відеоролик «Поштова площа. Погляд крізь віки». Поділіться своїми враженнями від нової інформації.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- місце князя Володимира Великого в історії Русі;
- роль запровадження християнства для розвитку Русі.

Працюємо з хронологією

988 р. Початок запровадження князем Володимиром Великим християнства як державної релігії Русі

Запитання і завдання

Знаємо

1. Який з наведених переліків містить назви «червенських міст»?
   А Білоозеро, Ізборськ, Юр'їв, Полоцьк
   Б Волинь, Червень, Белз, Перемишль
   В Корсунь, Родень, Василів, Білгород
   Г Любеч, Чернігів, Овруч, Турів
2. Коли розпочалося запровадження князем Володимиром християнства в Русі?
3. Прочитайте назву терміна, переставивши літери, і поясніть його значення.

Е	И	Ф	Р	М	О	Р

Аналізуємо і пояснюємо

4. Наведіть факти, які підтверджують, що після смерті князя Святослава в Русі розпочалася міжусобна війна.
5. Чи можна стверджувати, що у внутрішній політиці князь Володимир діяв як активний реформатор? Чому?
6. Як зовнішня політика князя Володимира Великого впливала на міжнародний авторитет його держави? Дайте аргументовану відповідь.
7. Чи є правильним твердження, що прийняття християнства як державної релігії визначило подальший розвиток Русі?

Застосовуємо і творимо

8. Простежте за картою (с. 47), як змінилася територія Русі під час князювання Володимира Великого. Зробіть висновки.
9. **Працюємо в малих групах.** Навчальна гра «Три речення». **Правила гри.** Учням та ученицям необхідно переказати один із пунктів параграфа трьома простими реченнями. Перемагає група, розповідь якої буде стислішою, але водночас правильно передаватиме зміст.
10. Розв'яжіть хронологічні задачі.
    1) Розташуйте у хронологічній послідовності події, що відбулися в період князювання Володимира Великого.
    2) У якому році в Україні святкували 1000-ліття хрещення Русі та скільки років від цієї події минуло на сьогодні?
11. **Працюємо в парах.** Продовжте складання таблиці «Князі Русі» (с. 30).
12. **Працюємо в малих групах.** До практичного заняття за розділом виконайте одне із завдань (на вибір).
    1) Підготуйте повідомлення за темою «Християнізація Русі».
    2) Складіть екскурсійний (туристичний) маршрут «Похід князя Володимира на Херсонес».

§ 8. Русь за правління князя Ярослава Мудрого

1. Боротьба синів Володимира за владу. Утвердження Ярослава в Києві

▸▸ Як розгорталася боротьба за владу синів Володимира Великого та яким був її результат?

Після смерті в 1015 р. князя Володимира в Русі розпочалася боротьба за владу. У ній загинули його сини Борис, Гліб і Святослав. Ярослав, який княжив тоді в Новгороді, виступив проти Святополка та вигнав його з Києва. Проте Святополк звернувся по допомогу до свого тестя польського князя Болеслава Хороброго. Під приводом допомоги зятю той спочатку підкорив «червенські міста», а потім разом зі Святополком — Київ. Проте взимку 1018—1019 рр. Ярослав знову захопив місто. Святополк утік до печенігів і навесні 1019 р. з великим військом знову рушив на Київ. У вирішальній битві на річці Альта в Переяславській землі Ярослав розгромив Святополка.

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав із Тмуторокані. За підсумками Лиственської битви 1024 р. брати домовилися поділити територію Південної Русі по Дніпру й правити разом. Київ із Правобережжям залишився за Ярославом, а Чернігів із Лівобережжям — за Мстиславом. Відтоді брати жили в злагоді. Після смерті Мстислава в 1036 р. Ярослав почав правити одноосібно та став «самовладцем Руської землі».

2. Внутрішня політика князя Ярослава

▸▸ Якими були основні заходи внутрішньої політики князя Ярослава?

Доба правління князя Ярослава, названого пізніше Мудрим, стала періодом розквіту й найвищого піднесення Русі.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Як розгорталася боротьба за владу синів Святослава?
2. Як формувалася державна територія Русі за князювання Володимира?
3. Що зробили для зміцнення князівської влади Святослав і Володимир?
4. У чому полягала правова реформа князя Володимира?
5. Із якою метою Володимир вдавався до «шлюбної дипломатії»?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- чим завершилася міжусобна війна між синами князя Володимира;
- про політику князя Ярослава, його внесок у культурно-освітнє й церковне життя Русі;
- про князя Ярослава Мудрого як особистість і державного діяча;
- що таке «орда», «собор», «Руська правда», «кодифікація», «монастир», «лавра», «митрополія»; хто такий «митрополит».

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107463
Перегляньте відеоролик «Ярослав Мудрий. Таємниці великих українців». Яке враження він на вас справив?

Києво-Печерська лавра. Сучасний вигляд

▸▸ Яке значення, на вашу думку, мало заснування лаври для тогочасної Русі?

«Руська правда». Фотокопія

На початку свого князювання Ярославу довелося докласти чимало зусиль для захисту Русі від нападів печенігів. Він зміцнював південні кордони своєї держави і «ставив міста по Росі». Проте печенізькі **орди** подолали ці укріплення й у **1036 р.** прорвалися до Києва (існує також думка, що ці події могли відбутися в 1071 р.).

Здобувши перемогу, Ярослав назавжди відігнав печенігів від кордонів Русі. Літопис стверджує, що на місці битви було збудовано Софійський **собор** (назва походить від грецького слова «софія» — «мудрість»). Проте це не підтверджено дослідженнями. Сучасні вчені вважають, що собор почав споруджувати ще Володимир Великий.

За князювання Ярослава було укладено писемний збірник норм звичаєвого права Русі, що дістав назву «Правда Ярослава». Збірник містив положення, що захищали людське життя, установлювали штрафи за вбивства й приниження людської гідності. Смертної кари не передбачалося, але звичай кровної помсти залишався. «Правда Ярослава» стала основою **«Руської правди»** — першої писемної **кодифікації** норм тогочасного права Русі.

А-Я Словник

Орда — у тюркомовних народів спочатку назва військово-адміністративної організації, згодом — стоянки кочівників, об'єднання кількох племен.

Собор — головна церква міста або монастиря.

«Руська правда» — збірник правових норм, складений на основі звичаєвого права в Русі в XI—XII ст.

Кодифікація — спосіб упорядкування правових норм або якого-небудь тексту.

Працюємо з джерелом

«Повість минулих літ» про битву князя Ярослава з печенігами біля Києва (1036 р.)

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словенів, прийшов до Києва і ввійшов у город свій. А було ж печенігів без числа, Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині Свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в ріці Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні.

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як князь Ярослав розташував свої війська перед битвою? **2.** Де вона відбулася? **3.** Яким був результат битви?

Пам'ятник князю Ярославу Мудрому, в місті Біла Церква (Київська область), заснованому ним як фортеця Юр'їв. 1983 р.

Які риси характеру Ярослава Мудрого прагнули передати творці пам'ятника?

Князь Ярослав сприяв зміцненню центральної влади, що послабилася під час міжусобної війни. Опорою князя стали бояри, а в головних руських містах він посадив правити своїх синів.

Багато зусиль Ярослав докладав для створення нових і розбудови старих міст. Він наказав звести в Києві «місто Ярослава» — ще одну систему укріплень. Вона складалася з ровів і земляних валів заввишки 14 м, дубових стін та веж і простягалася на 3,5 км. За площею «місто Ярослава» в сім разів перевищувало «місто Володимира».

За зразком візантійської столиці звели Золоті ворота — головний парадний в'їзд до Києва. Місто прикрашали Софійський собор, Георгіївський та Ірининський **монастирі**. Імовірно, близько **1051 р.** чернець Антоній на схилах Дніпра поблизу Києва заснував чоловічий монастир — Києво-Печерську **лавру**.

Працюємо в малих групах. Обговоріть і порівняйте внутрішню політику князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Постать в історії

Князь **Ярослав** (983 (987)—1054 рр.) — син Володимира Святославича. Після смерті батька він переміг братів у боротьбі за владу та став великим князем київським. Ярослав увійшов в історію Русі як правитель, що докладав багато зусиль для її зміцнення, захисту кордонів, розвитку господарства й розширення зв'язків з іншими державами.

А-Я Словник

Монастир — місце проживання ченців, відокремлене стінами від зовнішнього світу.

Лавра — великий православний чоловічий монастир.

1

2

Софійський собор у Києві.
Сучасний вигляд (1) і реконструкція (2)

▸▸ Порівняйте зображення реконструкції Софійського собору часів Ярослава Мудрого та його сучасний вигляд.

3. Церковне та культурно-освітнє життя

▸▸ Якими були особливості церковного й культурно-освітнього життя Русі за князя Ярослава Мудрого?

З ім'ям Ярослава Мудрого пов'язаний розквіт культурного життя, насамперед книжності. У «Повісті минулих літ» Нестор стверджував, що князь самостійно переклав багато книжок і зібрав велику книгозбірню при Софійському соборі.

Ярослав піклувався про розвиток церкви, віддаючи їй десяту частину своїх прибутків. Церкви й монастирі стали осередками освіти — при них працювали школи.

У 1051 р. за підтримки князя собор руських єпископів без погодження з Константинопольським Патріархом уперше обрав загальноруським **митрополитом** русина Іларіона. На жаль, його подальша доля невідома, а в 1054 р. Київську **митрополію** знову очолив грек, якого призначив Константинопольський Патріарх.

Відомо, що Іларіон був автором богословського твору «Слово про закон і благодать» — найдавнішої пам'ятки літератури Русі.

А·Я Словник

Митрополит — вище звання православних єпископів.

Митрополія — церковно-адміністративний округ, що перебуває у віданні митрополита.

☑ Цікаві факти

У 2017 р. команда українських фахівців закінчила проєкт зі створення 3D-реконструкції обличчя Ярослава Мудрого. У березні 2021 р. цю роботу було представлено в експозиції Софійського музею в Києві.

Французькі посли в Ярослава Мудрого. Художник П. Андрусів

4. Зовнішня політика князя Ярослава

▸▸ Якою була зовнішня політика князя Ярослава?

Князь Ярослав значну увагу приділяв зовнішній політиці. Скориставшись міжусобицями після смерті польського короля Болеслава Хороброго, він у 1030—1031 рр. остаточно закріпив контроль Русі над «червенськими містами». На північному заході князь розширив кордони своєї держави до Фінської затоки.

За Ярослава провідним напрямком зовнішньої політики Русі залишався південний.

У 1043 р. спалахнула війна між Руссю та Візантією через погіршення відносин візантійців із руськими купцями. Морський похід руських військ на Константинополь зазнав поразки. Проте через деякий час візантійці пішли на примирення з київським князем, оскільки потребували його допомоги в боротьбі з печенігами.

Важливе місце в зовнішній політиці Ярослава зберігала «шлюбна дипломатія». Зокрема, він віддав заміж за польського короля Казимира I свою сестру Марію-Добронегу, а сина Ізяслава одружив із дочкою польського короля Мешка II Гертрудою. Дружиною Святослава Ярославича стала принцеса Ода, дочка німецького графа Леопольда. За європейських правителів вийшли

Пам'ятник Анні Ярославні в місті Санліс (Франція)

Сватання Анни Ярославни. Художник П. Андрусів

Цікаві факти

У Франції Анна Ярославна відома як «дочка короля Русі». Після смерті свого чоловіка Анрі I вона жила у французькому місті Санліс та заснувала там жіночий монастир і церкву. У 2005 р. Анні Київській встановили пам'ятник у цьому місті.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107464
Перегляньте відеоролик «Анна Київська. Таємниці великих українців». Напишіть есе про цю історичну особистість.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- період князювання Ярослава Мудрого, що завершив становлення державності Русі;
- місце, яке посіла в міжнародних відносинах Русь за правління Ярослава Мудрого.

заміж дочки князя: Анна — за французького короля Анрі I, Анастасія — за угорського короля Андраша I, Єлизавета — за норвезького короля Гаральда III Суворого, Агата — за англійського короля Едварда Вигнанця. За це князя Ярослава прозвали «тестем Європи».

Великий князь київський підтримував союзні відносини з імператорами Священної Римської імперії Генріхом II, Конрадом II та Генріхом III.

Працюємо в парах. За допомогою методу «Два—чотири—усі разом» порівняйте зовнішню політику Ярослава Мудрого, Володимира Великого і перших князів Русі.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Софійський собор у Києві, за літописом, збудували на місці битви князя Ярослава з військом
   А угрів **Б** половців
   В печенігів **Г** поляків
2. Яким роком датується перша згадка в літописі Києво-Печерського монастиря (лаври)?
3. Укажіть назву головного парадного в'їзду до «міста Ярослава», додавши відповідні літери в порожні клітинки.

	О		О		І

	О		О		А

Аналізуємо і пояснюємо

4. Якими були причини, перебіг і результати міжусобної війни між синами князя Володимира Великого?
5. Визначте внесок князя Ярослава в культурно-освітнє і церковне життя держави. Дайте розгорнуту відповідь.
6. Порівняйте зовнішню політику князя Ярослава Мудрого та його попередників. Що в ній було спільного й відмінного?

Застосовуємо і творимо

7. За картою (с. 47) проаналізуйте, як змінилися кордони Русі на кінець князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого.
8. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Складіть хронологічну послідовність основних подій правління Ярослава Мудрого.
   2) Коли відзначатиметься 1000-ліття від року заснування Києво-Печерського монастиря (лаври)?
   3) Скільки років князь Ярослав одноосібно правив Руською землею?
9. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Барометр» обговоріть проблемне питання. Чи погоджуєтеся ви з тим, що за князювання Ярослава Мудрого Русь перетворилася на одну з могутніх і впливових держав середньовічної Європи, ставши в один ряд із Візантійською та Священною Римською імперіями?
10. **Працюємо в парах.** Продовжте складання таблиці «Князі Русі» (с. 30).
11. **Працюємо в малих групах.** До практичного заняття за розділом виконайте одне із завдань (на вибір).
    1) Підготуйте повідомлення «"Руська правда": основні принципи».
    2) Складіть екскурсійний (туристичний) маршрут «містом Ярослава» у Києві.
    3) Проведіть віртуальну екскурсію «Таємниці Софійського собору».

Працюємо з хронологією

1036 р.	Розгром Ярославом печенігів під Києвом
1051 р.	Перша згадка в літописі про Києво-Печерський монастир (лавру)

Навчальний фільм

rnk.com.ua/108278
Перегляньте відеоролик «Інгігерда, принцеса шведська, велика княгиня київська». Напишіть есе про цю історичну особистість.

Борис і Гліб — перші руські святі. Ікона. Середина XIII ст.

§ 9. Русь у 1054–1132 рр.

1. Заповіт Ярослава Мудрого

▸▸ Як Ярослав Мудрий своїм заповітом намагався перешкодити боротьбі за владу між його нащадками?

Ярослав Мудрий помер у 1054 р. Князь залишив заповіт відповідно до тогочасних європейських традицій, у якому закликав синів жити в злагоді, а також установив нову систему успадкування князівських земель. У її основу він заклав принцип влади найстаршого в роді. Територію держави було поділено на окремі володіння — **уділи**. Сини Ярослава мали князювати в них за принципом родового старшинства, передаючи владу від старшого брата до наступного за віком, що забезпечувало переміщення всіх князів з одного володіння до іншого. За задумом Ярослава, кожен князь мав можливість із часом стати великим князем київським. Його старший син Ізяслав першим отримував великокнязівський престол за правом народження.

Проте майже одразу після смерті Ярослава Мудрого у створеній ним системі успадкування влади почали виникати проблеми. Згодом це призвело до дроблення Русі та **децентралізації** її устрою.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Які території були приєднані до Русі за правління Ярослава Мудрого?
2. Що таке «Руська правда»?
3. Що таке міжусобні війни? Наведіть їхні приклади з історії Русі.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про вплив на устрій Русі заповіту Ярослава Мудрого;
- про роль з'їздів князів у розвитку тогочасної Русі;
- якою була політика князів Володимира Мономаха і Мстислава Великого;
- що таке «уділ», «децентралізація», «тріумвірат», «дуумвірат», «з'їзд князів» («снем»), «віче»; хто такі «торки», «половці».

ПОРЯДОК УСПАДКУВАННЯ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ ЗА ЗАПОВІТОМ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

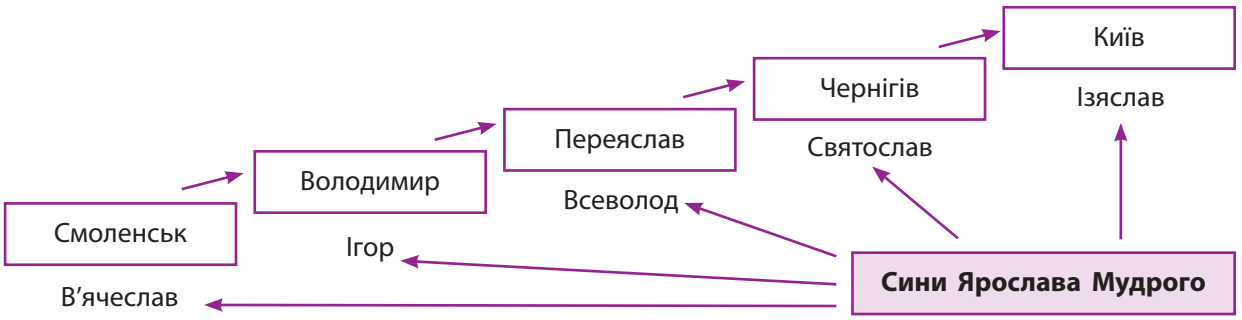

▸▸ Як наведений порядок успадкування великокнязівської влади мав забезпечити мирний шлях передання престолу?

!!! Зверніть увагу

Уперше про появу половців в українських степах у літописі згадано під 1055 р. Половці, здійснюючи набіги, мали відмінну від своїх попередників тактику. Вони намагалися уникати прямих сутичок і постійно кочували. Їхньою головною метою стало захоплення невільників, яких вони потім продавали в країни Близького й Середнього Сходу. Половці нападали зненацька і, узявши полонених, швидко зникали в степових просторах.

Битва на Альті в 1068 р. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

▸▸ Якими були результати й наслідки зображеної битви?

2. Міжусобні війни

▸▸ Якими були основні події міжусобних війн у Русі в цей період?

Новий великий князь київський Ізяслав не мав авторитету серед братів. Святослав і Всеволод не визнали його одноосібним правителем Русі. Тому він погодився правити спільно з братами.

Період **1054—1073 рр.** в історії Русі називають **тріумвіратом** Ярославичів — співправлінням Ізяслава, Святослава та Всеволода.

Усі найважливіші державні справи Ізяслав, Святослав і Всеволод вирішували разом. Вони усунули від державних справ Ігоря та В'ячеслава, а після їхньої смерті привласнили володіння молодших братів. Це спричинило невдоволення інших родичів і заклало підґрунтя майбутніх міжусобних війн.

У 1060 р. Ярославичі здійснили похід проти **торків**, які з'явилися на південному кордоні держави, і розгромили їх.

У 1064 р. відбулася сутичка між Ярославичами та обділеними ними родичами. Через це брати не змогли своєчасно організувати відсіч набігам **половців** (самоназва — кипчаки).

У **1068 р.** половці напали на Переяславську землю. Битва дружин Ярославичів із половцями відбулася на річці Альта й завершилася перемогою кочівників.

А-Я Словник

Уділ — адміністративно-територіальна одиниця в Русі, якою управляв удільний князь, залежний від великого князя київського.

Децентралізація — перерозподіл владних повноважень від центральних органів до місцевих.

Тріумвірат — спільне правління, союз трьох політичних діячів.

Торки — кочові племена тюркського походження, що мешкали біля Аральського моря. На початку XI ст. частина торків переселилася в степи на південь від Русі.

Половці — кочові племена тюркського походження, що прийшли в Північне Причорномор'я з північно-західних земель Казахстану.

РУСЬ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВИЧІВ

1. Якими землями володіли сини Ярослава Мудрого за заповітом 1054 р.? **2.** Поблизу якого руського міста відбулася битва на річці Альта 1068 р.? **3.** Які володіння тріумвірат Ярославичів привласнив у 1057 і 1060 рр.?

Дізнавшись про це, кияни вимагали від Ізяслава видати їм зброю для захисту від половців. Через відмову князя в Києві спалахнуло повстання. Ізяслав змушений був рятуватися втечею. Через пів року за підтримки війська польського короля він повернув собі престол.

Через деякий час між співправителями спалахнув черговий конфлікт, унаслідок чого тріумвірат Ярославичів розпався.

Упродовж 1073—1076 рр. великим князем київським був Святослав, якому вдалося зміцнити владу над удільними князями. Із цією метою Святослав перерозподілив між ними володіння. У своїх діях він спирався на підтримку брата Всеволода.

Після смерті Святослава великокнязівський престол посів Всеволод, який незабаром повернув владу Ізяславу. За це Всеволод отримав від Ізяслава у володіння Чернігів. Однак проти цього виступив син Святослава Олег, що вважав Чернігів своєю спадщиною, і привів із собою половецькі загони. На допомогу Всеволоду прийшов Ізяслав. Вирішальна битва відбулася в 1078 р. на Нежатиній ниві. Брати в ній перемогли, але Ізяслав загинув.

Після цього великокнязівська влада перейшла до Всеволода, який правив у 1078—1093 рр. У цей час у Русі зберігалася монархія, однак вона значно відрізнялася від тієї, що існувала за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Серед вчених існує думка, що Всеволод створив родинний **дуумвірат** із сином Володимиром Мономахом, який протягом 15 років управляв Руссю разом із батьком.

Всеволод вів важку боротьбу з родичами, які прагнули повернути свої уділи, але врешті-решт пішов на поступки. В умовах нападів половців на руські землі князівські міжусобиці стали дуже небезпечними. Імовірно, саме тому син Всеволода Володимир Мономах після смерті батька поступився престолом синові Ізяслава Святополку. Необхідність подолати суперечки й об'єднати сили для боротьби з кочівниками підштовхувала князів до пошуку згоди.

Марковий аркуш із зображенням князівни Євпраксії Всеволодівни. 2016 р.

Постать в історії

Дочка князя Всеволода **Євпраксія** (1067—1109 рр.) стала другою дружиною імператора Священної Римської імперії Генріха IV. На німецьких землях її називали Адельгейда Київська. В історії про неї залишилася пам'ять як про одну з перших жінок, що мала мужність протистояти жорстокості свого чоловіка. Вона звернулася по захист до Папи Римського Урбана II. Два церковні собори, на яких вона виступала, підтримали Євпраксію й засудили поведінку Генріха IV. Після цього вона повернулася до Русі та стала черницею Андріївського жіночого монастиря в Києві.

- За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення про князівну Євпраксію Всеволодівну.

А-Я Словник

Дуумвірат — спільне правління, союз двох політичних діячів.

Пам'ятник Любецькому з'їзду. Скульптор Г. Єршов. 1997 р.

3. Князівські з'їзди (снеми)

▸▸ Які питання розглядали на перших князівських з'їздах (снемах)?

Послаблення центральної влади спричинило появу **з'їздів князів (снемів)**. На них вирішували важливі для всіх руських земель питання. Згідно з літописом, першим став з'їзд князів **1072 р.** у Вишгороді. На ньому прийняли новий збірник законів «Правда Ярославичів», що доповнив «Руську правду».

Найвідомішим був з'їзд 1097 р. в Любечі. На ньому з ініціативи Володимира Мономаха ліквідували принцип влади найстаршого в роді (відтепер усі князі могли претендувати на землі свого батька), та ухвалили право власності нащадків на успадковані землі.

Також князі вирішили об'єднати зусилля для боротьби з половцями. Однак майже одразу після цього спалахнула міжусобна війна. Князям удалося порозумітися лише в 1100 р. на з'їзді в Уветичах (Витичеві).

Про необхідність спільних дій проти половецьких нападів ішлося й на з'їзді князів на річці Золотчі в 1101 р. Вирішальним в організації цієї боротьби став з'їзд навесні 1103 р. біля Долобського озера неподалік Києва. Князі домовилися про спільний похід проти половців.

А-Я Словник

З'їзд князів (снем) — збори удільних князів, які скликав великий князь київський без визначеної періодичності. Учасники з'їздів вирішували військові справи, погоджували міжусобні суперечки тощо.

Віче — народні збори всього дорослого вільного чоловічого населення Русі, на яких приймали рішення з важливих громадських і державних справ.

!!! Зверніть увагу

У **1111 р.** відбувся великий похід руських дружин проти половців, який завершився гучною перемогою. Близько 10 тис. половців загинуло у вирішальній битві на річці Сальниця.

Битва на Сальниці 1111 р. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

▸▸ Які особливості битви, на вашу думку, відображає мініатюра?

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ — ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ КИЇВСЬКИЙ

Діяльність Володимира Мономаха

Внутрішня політика
- Видав новий збірник законів «Статут Володимира Всеволодовича».
- Через своїх синів управляв 3/4 території Русі.
- У 1117—1118 рр. зосередив у своїх руках владу над усіма руськими землями.
- Відновив централізовану монархію.
- Стабільність у державі трималася на авторитеті князя, здобутому в боротьбі з половцями

Зовнішня політика
- Унаслідок походу 1116 р. примусив половців назавжди відійти від кордонів своєї держави.
- У 1116—1122 рр. тривала війна Русі з Візантією. Князю вдалося укласти мир завдяки «шлюбній дипломатії».
- Підтримував династичні зв'язки з країнами Європи

Літературна діяльність
- Автор «Повчання» — видатного літературного твору цієї доби

Розгром половців об'єднаним військом руських князів у битві на річці Сутінь у квітні 1103 р. став першим успіхом князів у спільній боротьбі з кочівниками.

4. Правління Володимира Мономаха

▸▸ Визначте основні заходи політики князя.

Після смерті великого князя київського Святополка навесні **1113 р.** в Києві спалахнуло повстання проти влади. Потім кияни зібралися на **віче** в Софійському соборі та вирішили запросити на престол Володимира Мономаха. Він спочатку відмовився, пославшись на рішення Любецького з'їзду. Однак кияни вдруге звернулися до Володимира Мономаха із цим проханням, і тоді він погодився прийняти владу.

Великим князем київським Володимир Мономах став у віці 60 років. Він розпочав правління з прийняття нового збірника законів «Статут Володимира Всеволодовича», який доповнив «Руську правду». Ним князь прагнув вирішити важливі питання розвитку держави: обмеження лихварства; заборона перетворювати вільних людей на залежних за неспроможність сплатити борг (якщо це стало наслідком нещасного випадку); заборона фізично карати селян-закупів тощо.

Пам'ятник Володимиру Мономаху в Прилуках (Чернігівська область)

▸▸ Презентуйте пам'ятник Володимиру Мономаху гостям міста під час уявної екскурсії. За потреби зверніться до додаткових джерел.

РУСЬ ЗА ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ТА МСТИСЛАВА ВЕЛИКОГО

Печатка Володимира Мономаха

1. Які землі належали до уділу Володимира Мономаха в 1097—1113 рр.? **2.** Як змінилися володіння Мономаховичів станом на 1125 р.? **3.** Які землі приєднав до володінь Мономаховичів князь Мстислав Великий?

rnk.com.ua/108269
Для вас, допитливі

Упродовж 12 років свого князювання (1113—1125 рр.) Володимир зміг приборкати міжкнязівські суперечки, зміцнити владу великого князя київського.

У перші роки правління Володимир завершив розгром половців. У 1116 р. руське військо під проводом його сина Мстислава здійснило успішний похід місцями зимівель половців на Дону, відігнало їх у глиб Степу і захопило велику здобич. У подальші роки половці не турбували Русь.

Політика Володимира Мономаха сприяла розвитку Русі. Пожвавилися старі та виникли нові торговельні й господарські зв'язки. Міста прикрасили величні будівлі. Під Києвом було споруджено перший дерев'яний міст через Дніпро.

Володимир Мономах здійснював активну зовнішню політику, яка була спрямована на захист інтересів Русі.

У 1122 р. онука Володимира одружилася з імператором Візантії, що сприяло розвитку русько-візантійських відносин. Також Русь підтримувала династичні зв'язки з правителями низки держав Європи.

5. Правління Мстислава Великого

▸▸ Яку політику проводив князь Мстислав Великий?

Після смерті Володимира Мономаха великокнязівський престол перейшов до його старшого сина Мстислава **(1125—1132 рр.)**. Він став останнім князем, що утримував єдність Русі.

Новий правитель швидко підпорядкував своїй владі всіх руських князів. Поза межами впливу родини були лише Чернігів, Полоцьк та дрібні поселення майбутньої Галицької землі, але вони не наважувалися чинити опір Мономаховичам. Мстислав продовжував політику батька щодо збереження єдності держави. Так, приборкавши полоцьких князів, він відправив їх як заручників до Константинополя.

Успішною стала відсіч князя спробам половців повернутися в степи південної частини Русі. У 1129 р. він примусив кочівників відступити за Волгу.

Постать в історії

Володимира (1053—1125 рр.) називали **Мономахом** за родовим ім'ям матері. Існує також легенда, що візантійський імператор Константин IX Мономах надіслав йому символи царської влади — барми і корону, так звану шапку Мономаха, якою згодом коронувалися московські князі й царі. Хоча насправді шапка Мономаха була виготовлена самаркандськими майстрами наприкінці XIII — на початку XIV ст. і подарована монгольським ханом московським князям як символ його зверхності над ними.

Княжий знак Мстислава Великого

Цікаві факти

Про авторитет князя Мстислава свідчить такий випадок. У 1129 р. руські купці, що поверталися з Моравії (Чеське королівство), були пограбовані на землях Польського королівства. Тільки-но про це стало відомо Мстиславу, він негайно відправив посла до польського князя Болеслава III Кривоустого з вимогою відшкодувати купцям заподіяні збитки. Болеслав відповів, що компенсує всі втрати купців, а надалі надаватиме їм на території своїх володінь охорону.

Володимир Мономах. Марка Укрпошти. 2013 р.

▸▸ Висловіть обґрунтовану думку, чому марку випустили саме цього року.

У 1130 р. Мстислав здійснив вдалий похід до Балтії та обклав даниною племена чудь, проте наступного року його похід завершився поразкою біля міста Юр'їв (Тарту). У 1132 р. Мстислав здійснив похід проти племен литви, але на зворотному шляху його військо було розбите.

Про міжнародне визнання Русі за князювання Мстислава свідчили його династичні зв'язки із західноєвропейськими королівськими дворами.

За часів правління Мстислава між князями не раз спалахували суперечки, але Мстислав вправно їх залагоджував. Його влада справді була загальноруською. За це сучасники назвали Мстислава Великим.

Мстислав уважав свою владу настільки міцною, що, нікого не питаючи, заповів великокнязівський престол братові Ярополку. Проте той не зміг зберегти єдність держави. Після смерті Мстислава Русь розпалася на землі й князівства, володарі яких безперервно змагалися між собою за першість.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Старшим серед братів Ярославичів був
   А Святослав **Б** Всеволод
   В В'ячеслав **Г** Ізяслав
2. Коли відбувся Любецький з'їзд князів?
3. Укажіть термін, що позначає союз трьох політичних діячів.

Аналізуємо і пояснюємо

4. Як ви вважаєте, чи могла запропонована в заповіті Ярослава Мудрого система успадкування влади перешкодити міжусобній війні? Дайте аргументовану відповідь.
5. Який князівський з'їзд (снем) за прийнятими рішеннями можна розглядати як найважливіший для розвитку Русі? Поясніть свою думку.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- наслідки запропонованого Ярославом Мудрим порядку успадкування влади для подальшого розвитку Русі;
- зміни, що відбувалися в Русі за правління нащадків Ярослава Мудрого;
- роль князівських з'їздів (снемів) у розвитку Русі цього періоду;
- значення діяльності князів Володимира Мономаха і Мстислава Великого.

6. Дайте оцінку періоду 1054—1113 рр. в історії Русі. Відповідь підтвердьте фактами.

7. Проаналізуйте діяльність великих князів київських Володимира Мономаха і Мстислава Великого та висловіть судження про їхнє місце в історії Русі.

Працюємо з хронологією

1054—1073 рр.	Правління тріумвірату Ярославичів
1068 р.	Перший великий напад половців на Русь і розгром руського війська на річці Альта
1072 р.	Прийняття збірника законів «Правда Ярославичів»
1097 р.	Любецький з'їзд князів. Запровадження спадкового володіння князівствами
1113—1125 рр.	Правління Володимира Мономаха в Києві
1113 р.	Прийняття «Статуту Володимира Всеволодовича»
1125—1132 рр.	Правління Мстислава Великого

Застосовуємо і творимо

8. Виконайте завдання за історичною картою (с. 66).
   1) Покажіть володіння нащадків Ярослава Мудрого за його заповітом.
   2) Покажіть землі й князівства, які визнавали владу Володимира Мономаха і Мстислава Великого в періоди їхнього правління.

9. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Якою була тривалість правління тріумвірату Ярославичів, Володимира Мономаха та Мстислава Великого?
   2) Коли відзначатиметься 1000-ліття від початку князювання великого князя київського Володимира Мономаха?

10. **Працюємо в парах.** Закінчіть складання таблиці «Князі Русі» (с. 30).

11. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Мозковий штурм» висловіть припущення, які моральні якості й життєві цінності були притаманні Володимиру Мономаху з огляду на його діяльність.

12. Уявіть себе літописцем, який розповідає про розвиток Русі в 1054—1132 рр. Які події привернули вашу увагу й чому? До яких історичних осіб ви виявили прихильність, а дії яких не схвалили й чому?

13. За допомогою додаткових джерел складіть опис повстання в Києві в 1113 р. від особи: 1) учасника повстання; 2) противника повстання, який постраждав під час нього; 3) іноземця, який спостерігав за подіями (на вибір).

14. **Працюємо в малих групах.** До практичного заняття за розділом виконайте одне із завдань (на вибір).
   1) Підготуйте повідомлення за темою «Печенізькі й половецькі загрози для Русі».
   2) Створіть порівняльне мінідослідження «Русь від Володимира Великого до Мстислава Великого: етапи розвитку».
   3) Підготуйте добірку експонатів для експозиції віртуального музею «Русь християнська».

§ 10. Суспільний і політичний устрій та господарське життя

1. Політичний устрій

▸▸ Охарактеризуйте політичний устрій Русі в цей період.

Наприкінці X — у першій половині XI ст. Русь за формою правління була централізованою монархією та однією з європейських середньовічних **імперій**. Упродовж наступного століття влада й авторитет великого князя київського поступово слабшали.

У цей час монархія в Русі існувала як одноосібна влада великого князя київського. Лише деякий час після міжусобної війни між синами Володимира князь Ярослав правив державою спільно зі своїм братом Мстиславом.

Великий князь київський у цей час уже був одноосібним правителем країни, а не першим серед інших князів, як раніше. Удільні князі, нащадки колишніх слов'янських племінних князів, стали залежними від нього.

Великий князь київський був головним носієм державної влади. Він представляв інтереси Русі у відносинах з іншими державами. Князь установлював правові норми, що регулювали різні питання суспільного життя. Ви вже знаєте про «Устав земляний» Володимира Великого, «Руську правду» Ярослава Мудрого та «Статут Володимира Всеволодовича».

Військову підтримку діяльності князя забезпечувала залежна від нього дружина. При ньому існувала **князівська рада**, у складі якої були бояри, старші дружинники, представники вищого **духовенства**. Із радою князь обговорював найважливіші питання державного життя. Так, за повідомленням Нестора Літописця, напередодні прийняття християнства князь Володимир скликав раду для обговорення питання вибору нової віри. Певне місце в системі державного управління зберігало віче. Проте

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Яким був склад населення Русі в IX—X ст.?
2. Що ви знаєте про систему управління Руссю в IX—X ст.?
3. Яким було життя людей у селах та містах Русі в цей період?
4. Що таке феодалізм?
5. **Працюємо в парах.** Обговоріть, якими були особливості структури феодального суспільства й управління державою в середньовічній Західній і Центральній Європі.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про політичний устрій Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.;
- якими були особливості становища представників різних верств населення;
- про сутність суспільних відносин у Русі;
- про стан розвитку господарства й торгівлі;
- що таке «імперія», «князівська рада», «духовенство», «домен», «вотчина», «помістя», «соціальна верства», «ікона».

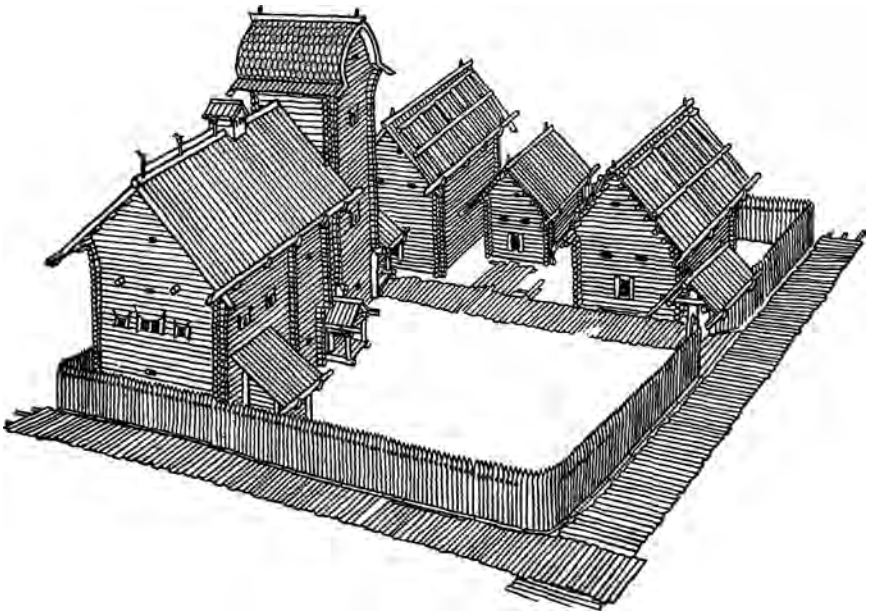

Боярське помістя. Реконструкція

▸▸ Опишіть за ілюстрацією боярське помістя.

його роль у період існування в Русі централізованої монархії була незначною.

2. Формування розшарування і відносини залежності у слов'янському суспільстві

▸▸ Як розвивалися суспільні відносини в Русі в цей період?

У країнах Центральної та Західної Європи, як ви вже знаєте, середньовіччя стало періодом становлення феодальних відносин. Розшарування суспільства та поява відносин залежності відбувалися також у Русі. Проте тогочасне руське суспільство дещо відрізнялося від середньовічного західноєвропейського суспільства.

Феодалізм у слов'янства формувався на основі розпаду родоплемінних відносин. Спочатку вільні селяни — члени громади віддавали певну кількість вироблених ними продуктів як натуральну повинність своїй родоплемінній знаті. У IX ст. право збирати данину перейшло до великого князя київського та воєнної дружини.

Близько X ст. за великими князями київськими визнавали право на верховне володіння всіма землями Русі. Наприкінці X ст. розпочалося формування **доменів** — особистих володінь удільних князів. Цьому сприяла адміністративна реформа князя Володимира, за якої він позбавив племінних князів права управляти землями й передав їх своїм синам.

А-Я Словник

Імперія — велика монархічна держава, усередині якої певні народи вважають панівними.

Князівська рада — дорадчий орган при великому князі київському, що походить від слов'янських племінних рад старійшин.

Духовенство — верства суспільства, представники якої здійснюють релігійні обряди та служби.

Домен — особисте земельне володіння середньовічного феодала.

!!! Зверніть увагу

Руське суспільство поділялося на привілейовані та непривілейовані верстви. До привілейованих верств належали князі, бояри та дружинники, до непривілейованих — міщани, вільні й залежні селяни, дворова челядь, холопи. Духовенство, яке сформувалося після прийняття християнства, також вважали привілейованою верствою. Воно поділялося на вище духовенство (митрополит, єпископи та інші) і рядових священнослужителів.

А-Я Словник

Вотчина — земельна власність, яку можна було вільно передавати в спадок, продавати, дарувати тощо.

Помістя — феодальна земельна власність, яку надавали за службу у війську або при дворі князя. Її не можна було передавати в спадок, продавати тощо.

Соціальна верства — велика група людей, становище якої в суспільстві визначено певним обсягом прав та обов'язків.

В XI ст. почалося формування земельної власності боярства й церкви. За вірну службу князі надавали своїм боярам і дружинникам право «кормління». Це означало, що їм дозволили залишати собі податки, які сплачувало населення певної території. Землі й можливість стягнення з них податків також отримали православні монастирі.

Трохи пізніше з'явилися **вотчини**. Це були спадкові землеволодіння дружинної і боярської верхівки, якими вона могла розпоряджатися на власний розсуд.

Імовірно, з XII ст. на теренах Русі виникла помісна форма землеволодіння. Вона передбачала надання землі боярам і дружинникам не в повну власність, а за умови несення служби. Господар помістя не міг передавати землю в спадок, продавати, дарувати, обмінювати тощо без згоди князя.

Помітних змін зазнав склад руського суспільства. Сформувалася своєрідна соціальна піраміда, що визначала становище представників різних **соціальних верств**.

Найбільшу частину населення становили смерди — особисто вільні селяни, що мали власне господарство, земельні наділи й сплачували данину князю. Тимчасово залежними селянами були закупи та рядовичі. Закупами називали селян, які через різні обставини втратили своє господарство й працювали на землевласника за грошову позичку («купу»). Селян, що уклали із землевласником договір (ряд) про найми й відповідно до нього працювали в його господарстві, називали рядовичами. Зовсім безправними були дворова челядь і холопи. До челяді належали особи, які втратили своє господарство й працювали на землевласника. Їх могли продати, подарувати або передати в спадок. Холопами ставали переважно військовополонені, їхнє становище нагадувало становище рабів.

У складі міщан більшість становили вільні ремісники й торговці, які сплачували податки та виконували повинності на користь міст. З XI ст. міські ремісники й купецтво почали об'єднуватися за фаховими ознаками.

ОСНОВНІ ВЕРСТВИ НАСЕЛЕННЯ РУСІ

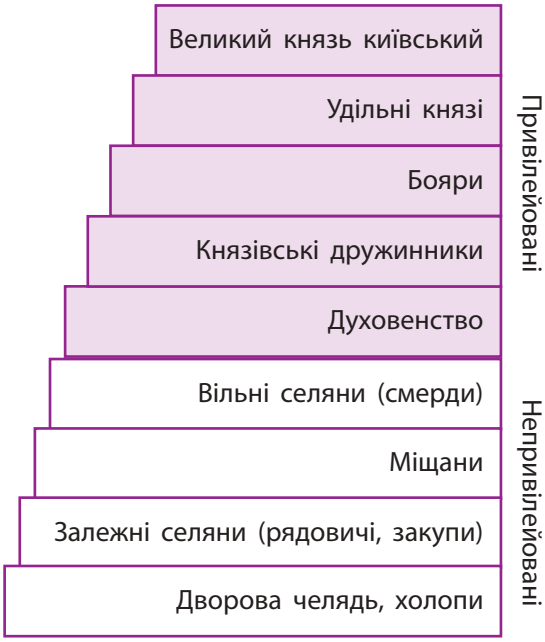

Працюємо разом. За допомогою методу «Мозковий штурм» оцініть можливості особи в Русі для того, щоб захистити свої людські цінності (життя, честь, гідність, недоторканність, безпеку) та впливати на суспільне життя.

3. Розвиток господарства

Наприкінці X — у першій половині XI ст. провідною галуззю господарства Русі, як і раніше, залишалося сільське господарство. Значного розвитку досягло землеробство. Селяни вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Для обробітку землі використовували плуг, рало або соху. Тягловою силою були коні та воли. У лісовій місцевості існувала підсічно-вогнева система землеробства, а в лісостеповій — парова з двопільною і трипільною сівозмінами. На початку XI ст. з'явилися перші млини.

Успішно розвивалися також городництво, садівництво та присадибне скотарство. Серед промислів найпоширенішими були полювання, рибальство та бортництво. У Русі здавна вживали в їжу мед і виготовляли з нього напої. Із воску робили свічки.

У Русі в цей період існувало багато видів ремесел. Витонченими й досконалими були ювелірні вироби руських майстрів, виготовлені в техніці черні та перегородчастої емалі. Найбільших успіхів руські майстри досягли в обробці металів, зокрема заліза. За даними археологічних досліджень, із заліза тоді виготовляли близько 150 видів виробів.

Цікаві факти

Німецький чернець Теофіл (XI ст.) називав Русь країною, майстри якої винайшли мистецтво черні та перегородчастої емалі. Мистецтво черні опанували в X ст. На метал за допомогою гравіювання й наступного заповнення штрихів особливим сплавом наносили чорний і темно-синій малюнок. У техніці черні виготовляли срібні колти (підвіски), медальйони, персні, хрести, браслети, сережки тощо.

Мистецтво перегородчастої емалі руські майстри запозичили в X—XI ст. у Візантії. На поверхню золотої або срібної пластини напаювали тонкі дротинки за контуром майбутнього малюнка. Утворений простір між перегородками заповнювали емаллю — різноколірною склоподібною масою. Далі річ клали на жаровню, де емаль плавилася, а потім застигала. Емаллю прикрашали князівські корони, медальйони, хрести, оклади церковних книг.

ДВОПІЛЬНА СИСТЕМА ЗЕМЛЕРОБСТВА

Перший рік

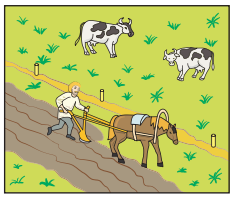

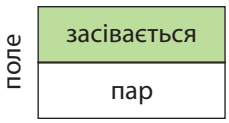

Другий рік

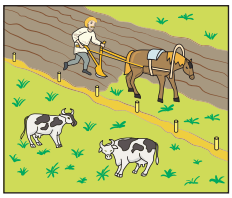

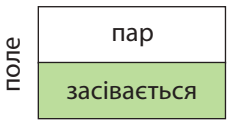

ТРИПІЛЬНА СИСТЕМА ЗЕМЛЕРОБСТВА

Перший рік

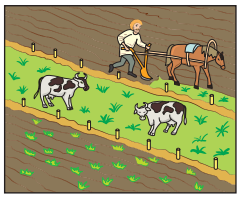

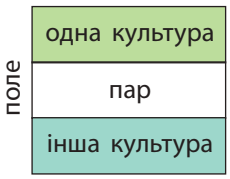

Другий рік

Третій рік

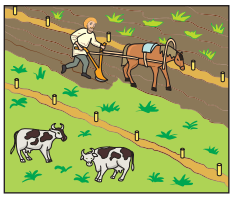

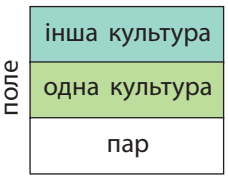

▶▶ Якою була мета цих способів обробітку землі?

Міська садиба. Реконструкція

У кузні. Сучасний малюнок

!¦! Зверніть увагу

Першим карбувати власні монети, як ви вже знаєте, почав князь Володимир після прийняття християнства. Проте до початку XI ст. у грошовому обігу Русі переважали арабські срібні монети — дирхеми. Поряд із ними, на думку багатьох дослідників, як засіб обміну використовували хутро диких звірів: куниці, вивірки тощо. Від тривалого використання дирхеми зношувалися, а інколи їхній край обрізали шахраї. Тому з XI ст. почали виробляти срібні зливки — гривні. Київська гривна мала шестикутну форму й важила близько 160 г. Назва «гривна» трапляється в усіх давньоруських джерелах. Літера «я» наприкінці цього слова з'явилася в XIX ст., імовірно, під впливом західноукраїнської говірки.

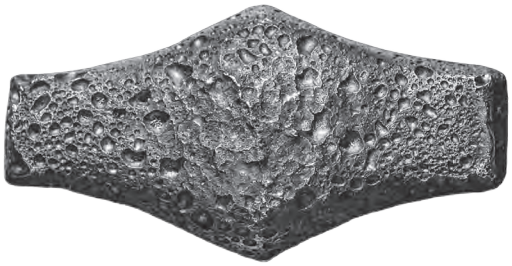

Срібна гривна київського типу

Інтенсивно розвивалося й гончарство. На межі X—XI ст. руські майстри опанували техніку виготовлення полив'яних керамічних виробів: столового посуду й декоративних плиток, якими оздоблювали храми і палаци.

Високого рівня розвитку в цей період досягло також склоробство. У майстернях виготовляли віконне скло, посуд, браслети, намиста, персні та інші речі.

Важливу роль у господарському розвитку відігравала торгівля. «Грецький» торговельний шлях («із варягів у греки») поєднував Русь із ринками Балтійського та Чорного морів. «Соляний» шлях підтримував зв'язки з країнами Центральної і Західної Європи, «залозний» — із країнами Кавказу та арабського Сходу.

Основними товарами, які руські купці везли до інших країн, були хутро, мед, віск, шкури, ювелірні прикраси, ремісничі вироби (мечі, кольчуги, замки́ тощо), льон, сільськогосподарські продукти. Із Візантії до Русі завозили золото, посуд, шовкові тканини, прикраси, вино, **ікони**, хрести. Із країн Сходу надходили прянощі, зброя, тканини, прикраси; із країн Північної та Західної Європи — риба, напої, зброя, дорогий посуд, срібло, вовняні тканини, тонке полотно.

У Русі влаштовували спеціальні місця для торгівлі. Німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький повідомляв, що в 1018 р. в Києві існувало вісім торжищ, а руські літописці називають

Цікаві факти

Будівлі заможних жителів Русі мали сіни — відкриту терасу на другому поверсі й терем — верхній ярус, де розташовувалися кімнати. Існувала також кліть — окреме приміщення, де зберігали речі. Із меблів були поширені лави, стіл і скрині. Заможні містяни мали стільці й ліжка, а прості люди спали на скринях або просто на підлозі, застеленій цупкою тканиною, та укривалися рядном. У багатих будинках на ліжку були шовкові покривала й подушки, соболині ковдри, перини з пуху й пір'я. Лави вкривали килимами, а столи — скатертинами. У кожній оселі обов'язково були ікони. Прості люди освітлювали оселю скіпкою (дерев'яна тріска), а заможні — восковими свічками. У посадах поряд із будинком найчастіше розміщувалася ремісничa майстерня або торговельна лавка.

Будинок XI ст. Реконструкція в Музеї народної архітектури та побуту в Переяславі (Київська область)

два — Бабин торжок на Горі й Торговище на Подолі.

Розвиток торгівлі зумовив пожвавлення грошового обігу. У Русі використовували арабські, візантійські та західноєвропейські монети.

4. Повсякденне життя різних верств населення

▸▸ Яким було повсякденне життя різних верств населення тогочасної Русі? Життя якої верстви зазнало найпомітніших змін?

Найчастіше населення Русі жило поблизу річок і лісів. Поряд зводили господарські споруди, улаштовували поле, пасовище, сіножать. Селянська родина налічувала 12—15 осіб і вела самостійне господарство. Праця була важкою та виснажливою.

Виникнення міст у Русі пов'язане з різними причинами. Одні об'єднувалися навколо княжих дворів (Київ, Чернігів), інші засновували князі (Юр'їв). Чимало міст виросло зі сторожових фортець. А такі міста, як, наприклад, деревлянський Іскоростень, поставали з давніх градів — центрів племінних княжінь.

Центром руського міста був укріплений замок — дитинець. Навколо розташовувалася торговельно-ремісничa частина — посад. У разі небезпеки його жителі шукали захисту в дитинці.

А-Я Словник

Ікона — у християнстві священне зображення осіб або подій біблійної та церковної історії, якому поклоняються віряни. Батьківщина ікон — Візантія. У Русі ікони писали на дошках.

СКЛАДОВІ РУСЬКОГО МІСТА

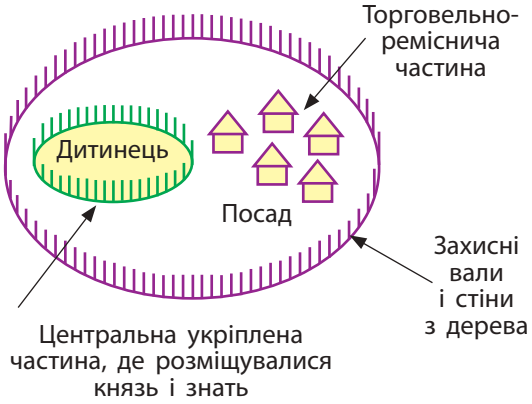

▸▸ Із яких частин складалося місто за часів Русі? Порівняйте його структуру зі слов'янським поселенням додержавної доби.

КИЇВ у X—XIII ст.

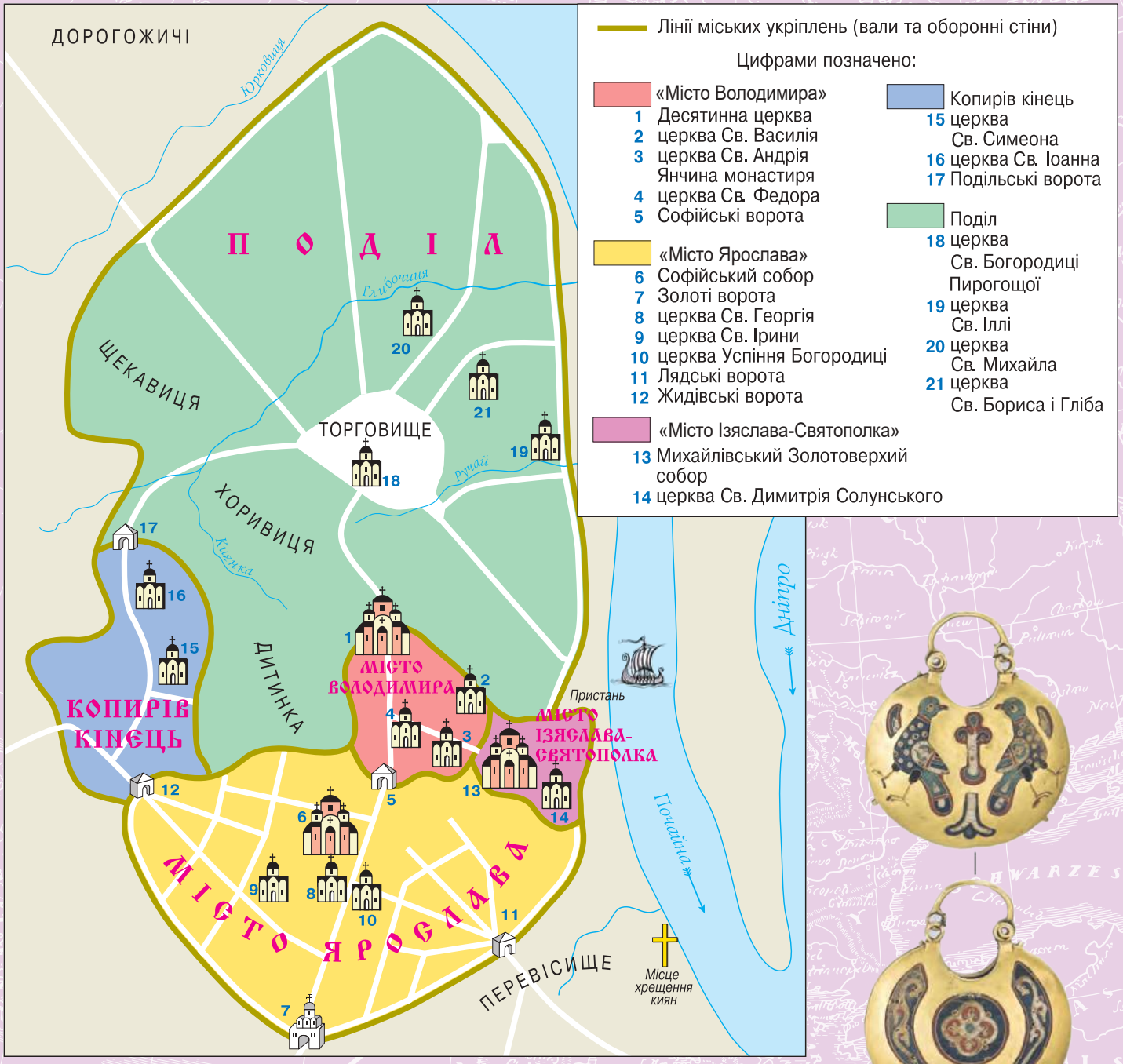

Колти — слов'янські жіночі скроневі підвіски. Золото, емаль. Експонати музею

1. Порівняйте території укріплень «міста Володимира» і «міста Ярослава». **2.** Яку назву мала частина Києва, де були розташовані церкви Святого Симеона та Святого Іоанна? **3.** Яка церква стояла в Києві на Торговищі?

У більшості руських міст не було так тісно, як у західноєвропейських містах, тому будинки зводили невисокими. Лише деякі князівські споруди сягали трьох поверхів. Незаможні містяни найчастіше жили в напівземлянках. У IX—XIII ст. у Русі поступово поширювалися наземні зрубні будинки. Кам'яні споруди були рідкістю.

Заможного й бідного жителя можна було розпізнати за вбранням. Селянство носило личаки (плетене з лика взуття), містяни — черевики (взуття, зшите з м'якої шкіри із черева тварин). Часто і бідні, і багаті містяни носили чоботи (проте це слово з'явилося набагато пізніше, тоді їх називали по-тюркськи «сапоги»).

Одяг прості містяни самі шили із лляного й вовняного домотканого полотна, а заможні люди замовляли вбрання з дорогих тканин у кравців. Більшість незаможного руського населення носила полотняні сорочки, підперезані поясами, і вузькі штани. Зверху вдягали свитку. Для прохолодної погоди і в містян, і в селян поверх свити був плащ із грубого полотна, а взимку — кожух. Знать носила виготовлені з різноколірних тканин каптани нижче колін. Їх оздоблювали багатим шитвом та хутром на рукавах і подолі. Каптан одягали також на сорочку з тонкого полотна й вузькі штани. Його підперізували поясом, а зверху накидали довгий плащ без рукавів, прикріплений пряжкою на правому плечі.

Жінки поверх довгої сорочки носили запаску з грубої тканини, а на ній — довгий каптан із широкими рукавами, підперізаний поясом. Волосся пов'язували тонкою хусткою, зверху вдягали капелюх або прикрасу — діадему.

Більшість руського населення була досить невибагливою до їжі. Вживали багато дичини та рибу, які смажили, пекли, варили. Дещо пізніше в раціон увійшло м'ясо худоби. Проте прості люди не мали можливості вживати його часто. Готували різноманітні каші. У багатих сім'ях випікали пшеничний і житній хліб, у бідних — вівсяний. Пили коров'яче й овече молоко та робили з нього сир.

Чоловічий одяг. Сучасний малюнок за зображеннями родини князя Святослава в «Ізборнику» 1073 р.

Жіночий одяг. Сучасний малюнок за зображеннями родини князя Святослава в «Ізборнику» 1073 р.

▸▸ Опишіть за ілюстраціями чоловічий і жіночий одяг у Русі в XI ст.

Відтворення процесу готування їжі за часів Русі

Пісні страви мастили рослинною олією, про вершкове масло згадок немає. Споживали чимало овочів: ріпу, горох, огірки, часник, цибулю тощо. Із напоїв найпоширенішими були різноманітні киселі. Полюбляли мед.

5. Становище жінок

▸▸ Як змінилося становище жінок після християнізації суспільства?

Із запровадженням християнства в Русі становище жіноцтва покращилося. Чоловікам заборонялося викрадати жінок, ображати й чинити насильство над ними, мати декілька дружин.

Проте можливість жінки реалізувати себе все одно була обумовлена становищем у суспільстві. Представниці заможних верств могли здобути добру освіту, присвятити себе громадській діяльності або вивченню наук. Натомість жінки з простих родин не мали умов для цього.

Неодружена жінка підкорялася батькові та могла успадкувати його майно, а після заміжжя над нею головував чоловік. Як і раніше, жінка виконувала багато хатньої роботи й доглядала за дітьми.

Попри всі обмеження порівняно із середньовічною Західною Європою жінки в Русі мали більше прав. Так, у «Руській правді» зазначалося, що чоловік не має над жінкою «права життя і смерті»; «якщо хтось уб'є вільну жінку, то підлягає такому самому суду, як і вбивця вільного чоловіка».

У разі смерті чоловіка жінки ставали повноправними господинями й головами родин. Вдови мали велику повагу в суспільстві.

Прийняття християнства змінило і ставлення до шлюбу. Тепер його сприймали не як звичайну майнову угоду, а як добровільний, укладений за взаємною згодою союз чоловіка і жінки. Шлюб мав отримати благословення церкви, в іншому разі його прирівнювали до розпусти. Розлучення не схвалювали. Його єдиною можливою причиною церква вважала невірність жінки.

Чоловік, який безпідставно залишав свою дружину, мав сплатити їй велику матеріальну компенсацію та значний штраф церкві. Таким чином, становище одружених жінок у цей час стало більш захищеним.

Світлець — пристосування для кріплення скіпки. Експонат музею

Запитання і завдання

Знаємо

1. Головний носій влади в Русі —
   А князівська рада
   Б удільні князі
   В великий князь київський
   Г віче
2. Коли в Русі розпочалося формування доменів?
3. Впишіть у клітинки відсутні літери. Як називали феодальну земельну власність у Русі, яку можна було вільно передавати в спадок, продавати тощо?

		Т		И		А

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- політичний устрій Русі наприкінці X — у першій половині XII ст.;
- особливості феодальних відносин;
- рівень розвитку господарства Русі в цей час;
- характерні риси повсякденного життя тогочасного руського населення.

Працюємо з хронологією

X—XI ст. Установлення феодальних відносин у Русі

Аналізуємо і пояснюємо

4. Чим відрізнялася монархія в Русі цього періоду від патримоніальної монархії, що існувала тут раніше?
5. Які факти свідчать, що головне місце в системі державної влади Русі в цей час посідав великий князь київський?
6. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що в X — першій половині XII ст. у Русі сформувалися феодальні відносини? Аргументуйте свою відповідь.
7. Яким був рівень господарського розвитку руських земель у X — першій половині XII ст.? Дайте йому оцінку.
8. Наведіть факти, які підтверджують, що особливості природних умов і культурні традиції визначали повсякденне життя населення Русі.
9. Підтвердьте або спростуйте судження, що становище руського жіноцтва в цей період зазнало змін.

Застосовуємо і творимо

10. Навчальна гра «Три речення». **Правила гри.** Гравцям необхідно передати зміст одного пункту параграфа трьома простими реченнями. Перемагає той, у кого розповідь буде стислішою, але водночас правильно передаватиме зміст матеріалу.
11. В усній або письмовій формі підготуйте розповідь про відвідини іноземними купцями Києва під час ярмарку, на якому продавали вироби ремісників Русі.
12. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Коло ідей» висловіть думку, як у тогочасній Русі дбали про природу. За необхідності зверніться до додаткових джерел.

§ 11. Культура Русі

1. Мова, писемність, освіта

▸▸ Які здобутки характеризували розвиток мови, писемності й освіти Русі?

Збереглися повідомлення про те, що слов'янська спільнота здавна мала власну писемність, або «руські письмена». Зокрема, у творі «Сказання про письмена» болгарського письменника Чорноризця Храбра (IX—X ст.) згадано, що до прийняття християнства слов'яни користувалися для письма власними «чертами і резами».

Після запровадження християнства в Русі поширилася винайдена учнями братів-просвітників Кирила і Мефодія абетка — **кирилиця**. Вона стала однією з двох абеток староцерковнослов'янської (або старослов'янської) мови, яка поширилася поряд із давнішою живою народною мовою. Археологічні знахідки свідчать про значне поширення писемності серед населення Русі.

На думку деяких вчених, наприкінці III ст. до н. е. — на початку I ст. у слов'янському середовищі поступово формувалися мовні території, тобто простір, на якому поширювалася та чи інша мова. У I—V ст. на слов'янській мовній території з'явилися ознаки, притаманні майбутнім слов'янським мовам.

Існує думка, що спочатку слов'янська мовна територія в межах теренів Русі розпалася на дві групи: північну й південну, що відповідали землям ільменських словенів і полян. Північ завдяки своєму розташуванню була сприятливою до впливів з угро-фінського світу та Балтії. На півдні в VI—VII ст. формувалися ознаки майбутньої української мови. Зокрема, тут почали використовувати гортанний звук «г».

У писемних пам'ятках Русі, створених в XI ст., дослідники простежують формування елементів української мови. Наприклад,

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Коли і як відбулося хрещення Русі?
2. Які народні казки, перекази й билини тієї доби ви знаєте?
3. Назвіть архітектурні пам'ятки Русі, що збереглися дотепер.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про розвиток мови, писемності, освіти, усну народну творчість;
- якими були здобутки архітектури та образотворчого мистецтва Русі;
- що таке «кирилиця», «берестяні грамоти», «билини», «архітектура», «мозаїка», «фреска», «іконопис»; хто такі «скоморохи».

А·Я Словник

Кирилиця — одна з найдавніших систем письма (абеток) слов'ян.

Берестяні грамоти — написи на шматках берести, корі берези, зроблені за допомогою загострених металевих паличок (писал).

Цікаві факти

Слов'янський просвітник Кирило Солунський повідомляв, що на початку 60-х рр. IX ст. він бачив у Херсонесі написані «руськими письменами» Євангеліє та Псалтир. Підтвердження існування «руських письмен» можна знайти в змісті русько-візантійських угод 911 та 943 рр. Перша угода вказувала на звичай писати духовні заповіти. А в другій угоді вимагалося, щоб руські купці, які прибували до Константинополя, мали із собою спеціальні грамоти, підписані князем.

у «Повісті минулих літ» літописець поряд зі староцерковнослов'янськими часто вживав українські слова, які, імовірно, були притаманні живій розмовній мові. Тут трапляються слова «жито», «рілля», «сочевиця», «зоря», «подружжя», «наймит», «орати», «вабити», «мед», «страва» тощо.

Завершальний період формування давньої української мови, на думку вчених, тривав з **XI** до **кінця XIII ст.**

За часів правління Володимира Великого в Києві для дітей знаті відкрили першу школу. За літописом, князь Ярослав Мудрий заснував школу, де навчалося 300 дітей старост і священників. Основними предметами були богослів'я, філософія, риторика (ораторське мистецтво) і граматика. Вивчали й іноземні мови. Кількома мовами володів Ярослав Мудрий, а його син Всеволод опанував п'ять мов.

Осередками освіти після прийняття християнства стали церкви й монастирі, які також сприяли розвитку літератури та мистецтва.

У 1068 р. дочка князя Всеволода Ярославича Янка (Анна) відкрила при Андріївському монастирі в Києві першу школу для дівчат, хоча в тогочасній Західній Європі жінки взагалі не здобували освіту. Розвивалося і приватне навчання.

Про поширення писемності серед населення Русі свідчать численні **берестяні грамоти**, написи на стінах культових споруд (найбільш цінні — усередині Софійського собору), ремісничих виробах, предметах для письма. На теренах України берестяні грамоти було знайдено

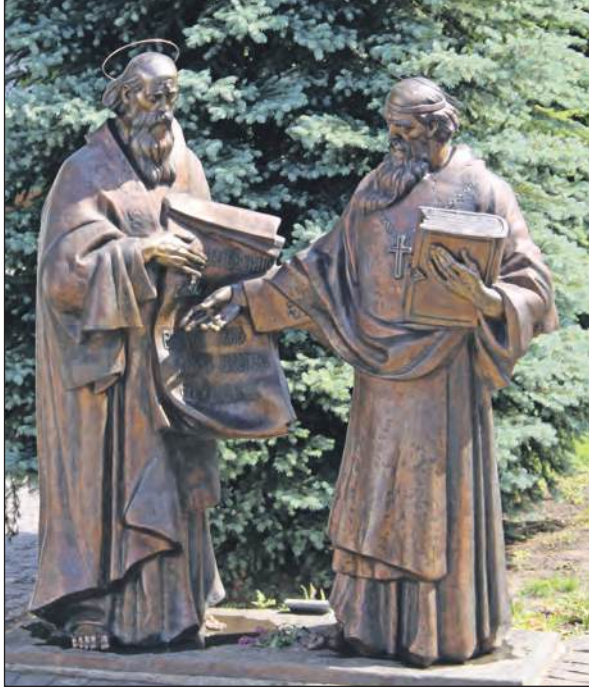

Пам'ятник Кирилу і Мефодію в Києво-Печерській лаврі

!!! Зверніть увагу

На стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору була знайдена так звана «Софійська абетка». Вона складалася з 27 літер (23 грецьких і чотирьох слов'янських). Український історик Сергій Висоцький висловив думку, що цей напис є свідченням одного із перехідних етапів писемності місцевої спільноти слов'янства, коли до грецького алфавіту почали додавати літери для передання особливостей мови.

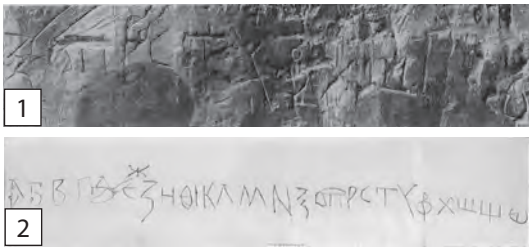

«Софійська абетка»: фотографія (1) та відтворення (2)

Воскова дошка та писало. Реконструкція

Постать в історії

Янка (Анна) Всеволодівна (близько 1068—1112 рр.) — онука Ярослава Мудрого, дочка великого князя київського Всеволода. Саме на її прохання Всеволод збудував у Києві церкву на честь Андрія Первозванного з жіночим монастирем, названим Янчиним. У школі для дівчат при ньому навчали грамоти, співів і шитва. Визнання здобула майстерня при школі, де виробляли гаптовані тканини. У Русі Янка здобула велику повагу своєю набожністю, мудрістю та освіченістю. Православна церква визнала її святою.

А-Я Словник

Билина — жанр героїчного епосу; епічна пісня-сказання про визначні події із життя народу та подвиги богатирів. Билинні сюжети створені переважно в часи Русі.

Постать в історії

Першою руською жінкою, що займалася народною медициною і лікувала хворих, вважають дочку князя Мстислава Великого **Євпраксію** (1108—1172 рр.), яку називали Добродія. Існує припущення, що вона є авторкою першої відомої в Русі медичної праці «Мазі». Її примірник зберігається в бібліотеці Лоренцо Медічі (сучасна Італія). У 1122 р. Євпраксія одружилася зі спадкоємцем візантійського престолу Алексієм Комніном, узявши ім'я Зоя.

в селі Звенигород Львівської області. В інших місцях виявили письмове приладдя: писала й воскові дошки.

Розвитку освіти сприяли бібліотеки та центри з переписування книг (скрипторії) при монастирях.

У Русі, як і в усій тогочасній Європі, люди поступово осмислювали та узагальнювали свій досвід у різних сферах життя. Так зароджувалася наука. Накопичені знання переважно передавали усно від покоління до покоління як професійні секрети. Знання також самостійно набували з книг. Зазвичай це були перекладні твори античних, візантійських, арабських, західноєвропейських авторів.

Працюємо в парах. За допомогою методу «Два—чотири—усі разом» визначте факти і явища, які характеризують розвиток культури Русі.

2. Усна народна і музична творчість

Яку роль у духовному житті Русі відігравали усна народна й музична творчість?

Усна народна творчість цього періоду надзвичайно різноманітна: **билини**, перекази, пісні, загадки, прислів'я, приказки, казки, колядки, щедрівки тощо.

До найвідоміших творів часів Русі належать билини про князя Володимира Красне Сонечко, який разом із богатирями Іллею Муромцем, Олешком (Олексою) Поповичем та Добринею Микитичем захищав Русь. У часи боротьби з половецькими набігами в них уславлювали князя Володимира Мономаха.

Танці скоморохів. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Найдавнішими серед слов'янських народних пісень вважають обрядові, що виникли в дохристиянські часи. Їх пов'язували з відзначенням настання весни й нового року, святами урожаю та сонця, обрядами весілля і похорону.

Загадки, прислів'я та приказки в стислій і дотепній формі відображали життєвий досвід, мудрість народу. До часів Русі належить поява казок про Змія Горинича, Кирила Кожум'яку, Вернигору, Котигорошка та багатьох інших. У них знайшли відображення тогочасні уявлення про добро і зло, правду і кривду.

Існує чимало свідчень про те, що в Русі розвивалася музична творчість. Згадки про неї є в літописах і на малюнках Софійського собору в Києві. Відомо, що в Русі мали поширення пісні, танці, гра на музичних інструментах (гуслі, сопілки, гудки, домри, балалайки, волинки й бубни). На одній зі стін Софійського собору в Києві зображено ансамбль із семи виконавців. На міських площах і в князівських палацах виступали **скоморохи**. Першу згадку про них у літописі датовано 1068 р. Проте

Цікаві факти

Народні казки можуть бути джерелом інформації про історичні події. Зокрема, у сюжеті казки «Летючий корабель» є багато спільного з наведеною в «Повісті минулих літ» розповіддю про помсту княгині Ольги деревлянам за вбивство її чоловіка князя Ігоря. Імена героїв казок часто допомагають зрозуміти, якими були їхні вчинки в уявленні людей. Літописець не раз називає половецького хана Тугоркана «змієвичем», а повідомляючи про перемогу руських дружин над половцями в 1103 р., зазначає, що Володимир Мономах «розтрощив голови зміям».

Цікаві факти

У писемних джерелах доби Русі збереглися відомості про лікарів, зокрема ченця Києво-Печерського монастиря Агапіта. За літописом, у 1076 р. Святославу Ярославичу навіть була зроблена хірургічна операція з видалення пухлини на шиї.

А-Я Словник

Скоморохи — поширена в Русі назва учасників святкових обрядів, музикантів, виконавців пісень і танців.

Євангеліст Марк. Мініатюра з Остромирового Євангелія

А-Я Словник

Євангеліє — священна книга християн, життєпис Ісуса Христа, створений його учнями: Матвієм, Лукою, Марком та Іваном.

після прийняття християнства церква почала засуджувати скоморохів за їхні язичницькі забави.

Церква сприяла поширенню в Русі хорового співу, набула поширення нотна система. Навчання співу стало одним з обов'язкових предметів у школі.

3. Книжкові пам'ятки. Літописання

▸▸ Якими були досягнення літератури Русі цього періоду?

Найдавнішою книгою Русі, що збереглася до наших днів, є **Остромирове Євангеліє**, створене в **1056—1057 рр.** у Києві дияконом Григорієм на замовлення новгородського **посадника** (намісника) Остромира.

На замовлення великого князя київського Святослава Ярославича були створені енциклопедії «Ізборники» (1073 і 1076 рр.). Вони містили уривки з різних за тематикою творів переважно візантійських авторів, які пояснювали біблійні сюжети, а також давали настанови на різні випадки.

Традиції літописання Русі склалися в Києві, але згодом поширилися на всю її територію. На відміну від європейських хронік, літописи створювали рідною мовою та містили роздуми й оцінки автора. Їх читали й переписували впродовж наступних століть, завдяки чому вони збереглися до нашого часу.

Першим відомим твором мемуарного жанру (спогадів) стало «Повчання дітям» Володимира Мономаха. У ньому князь розповідає про свої минулі роки, описує воєнні походи, участь у міжусобних війнах і застерігає нащадків від повторення його помилок.

«Ізборник» Святослава (фрагмент сторінки). 1073 р.

☑ Цікаві факти

Майже всі літописи Русі мали в основі спільний київський літописний звід, відомий під назвою «Повість минулих літ» (кінець XI — початок XII ст.). Імовірною датою завершення написання літопису вважають **1113 р.**

4. Архітектура й образотворче мистецтво доби Володимира Великого і Ярослава Мудрого

▸▸ Якими були досягнення архітектури й образотворчого мистецтва в цей період?

Археологічні знахідки та літописні джерела свідчать про високий рівень розвитку

архітектури Русі. Зокрема, кожне велике місто мало досить складну для свого часу систему оборонних укріплень. Вони складалися з валів, оточених глибоким ровом. На них споруджували дерев'яні стіни з оборонними вежами.

Першою кам'яною світською спорудою в Києві став, імовірно, палац (терем) княгині Ольги. Першою кам'яною церковною спорудою Русі, як ви вже знаєте, є Десятинна церква, збудована на Старокиївській горі наприкінці X ст.

У X — на початку XI ст. в будівництві руських храмів переважали візантійські традиції.

До шедеврів тогочасної архітектури належить Софійський собор у Києві (Софія Київська), увінчаний 13 куполами. Він зберігся до наших днів. Його внутрішня частина складається з п'яти нефів — повздовжніх просторів між рядами стовпів. Стіни собору прикрашають одночасно **мозаїки** і **фрески**, хоча за візантійською традицією їх не поєднували в одному храмі. На чільних місцях розміщені мозаїки Христа Пантократора (Вседержителя) і Марії Оранти (Богоматері-Заступниці).

До прикметних явищ образотворчого мистецтва Русі, крім мозаїк і фресок, належить **іконопис**. Спочатку ікони завозили з Візантії та Болгарії, але згодом у Русі з'явилися свої майстри іконопису.

5. Архітектура й образотворче мистецтво часів Ярославичів

▸▸ Якими були досягнення архітектури й образотворчого мистецтва в цей період?

Архітектурний вигляд міст і сіл Русі в цей час, як і раніше, визначався насамперед дерев'яними будівлями. Із дерева споруджували укріплення міст і зводили храми. Згідно з літописом, на початку XII ст. у Києві існувало щонайменше 600 дерев'яних храмів. Проте головні храми будували із цегли та каменю. Так, у **другій половині XI — на початку XII ст.** у Києві постали собори Дмитрівського, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Києво-Печерського та Кловського монастирів.

А-Я Словник

Архітектура — мистецтво проєктування, спорудження та художнього оздоблення будівель.

Мозаїка — сюжетне зображення з окремих різноколірних шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Фреска — техніка настінного малярства, за якої фарби наносили на вогкий тиньк; зображення, виконане в цій техніці.

Іконопис — мистецтво писання ікон; вид живопису, що має культове призначення.

Мозаїка Христа Пантократора в Софійському соборі в Києві. XI ст.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107465
Перегляньте відеоролики «Києво-Печерська лавра» та «Успенський собор Києво-Печерської лаври». Поділіться своїми враженнями після перегляду.

rnk.com.ua/108270
Для вас, допитливі

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- досягнення мови, писемності, освіти, усної народної й музичної творчості, літописання, архітектури та образотворчого мистецтва Русі як цінну спадщину світової культури;
- вплив християнства на розвиток руської культури;
- важливість збереження культурної спадщини Русі для сучасного розвитку України.

Працюємо з хронологією

XI — кінець XIII ст.	Завершальний період формування давньої української мови
1056—1057 рр.	Створення Остромирового Євангелія
1068 р.	Дочка князя Всеволода Ярославича Янка заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат
1078 р.	Будівництво Успенського собору Києво-Печерського монастиря (лаври)
1108 р.	Будівництво Михайлівського Золотоверхого собору в Києві
1113 р.	Імовірна дата завершення написання «Повісті минулих літ»

Яскравим проявом мистецтва залишався іконопис. Видатним іконописцем тогочасної Русі став чернець Аліпій, що брав участь у розписі Успенського собору Києво-Печерського монастиря (лаври).

Книжкова мініатюра стала складовою мистецтва створення рукописної книги. Найдавніші мініатюри, що збереглися, містить Остромирове Євангеліє. Про високу майстерність книжкової мініатюри Русі свідчить «Ізборник» 1073 р. Книгу відкриває розворот, на лівому боці якого зображені князь Святослав і його родина — перший груповий портрет реальних людей у руському мистецтві.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Написи на стінах якого храму, знайдені вченими, підтверджують, що мова часів Русі схожа на сучасну українську?
   А Софійський собор
   Б Володимирський собор
   В Михайлівський Золотоверхий собор
   Г Десятинна церква
2. Коли створили Остромирове Євангеліє?
3. Впишіть у клітинки, як називали мандрівних акторів і музикантів часів Русі, що брали участь у святах, обрядах тощо.

Аналізуємо і пояснюємо

4. Які здобутки в розвитку мови, писемності й освіти ви вважаєте найважливішими? Поясніть свою думку.
5. Обґрунтуйте або спростуйте судження, що в усній народній і музичній творчості доби Русі відображені джерела сучасного українського фольклору.
6. Наведіть факти, які свідчать про рівень розвитку книжкової справи та літописання в Русі.

Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. Сучасний вигляд

▸▸ На плані-схемі давнього Києва (с. 76) знайдіть місце розташування Успенського собору Києво-Печерської лаври та Михайлівського Золотоверхого собору.

Застосовуємо і творимо

7. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з розвитком культури Русі XI—XII ст.

8. Розв'яжіть хронологічні задачі.

1) Скільки років минуло від будівництва Успенського собору Києво-Печерського монастиря (лаври) до заснування Янкою першої школи для дівчат при Андріївському монастирі?

2) Коли відзначатиметься 1000-ліття створення Остромирового Євангелія?

9. **Працюємо в парах.** Складіть таблицю «Досягнення культури Русі».

Галузь культури	Досягнення	Значення для розвитку людства

10. **Працюємо в малих групах.** До практичного заняття за розділом виконайте одне із завдань (на вибір).

1) Підготуйте повідомлення за темою «Софія Київська — перлина руської архітектури».

2) Складіть екскурсійний (туристичний) маршрут «Пам'ятки культури доби Русі на території вашого населеного пункту (краю, держави)».

rnk.com.ua/107313
Практичне заняття

rnk.com.ua/107314
Узагальнення

rnk.com.ua/107315
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю

РУСЬ У ПЕРІОД РОЗКВІТУ

ПРИЙШЛИ ДО ВЛАДИ ВНАСЛІДОК МІЖУСОБНОЇ ВІЙНИ З БРАТАМИ

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ
980–1015 РР.

- ПРИЄДНАННЯ ТЕРИТОРІЙ
- АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА
- "ЗМІЄВІ ВАЛИ"
- ПРИЄДНАННЯ ПЛЕМЕН ВОЛИНЯН І ХОРВАТІВ
- ВІЙСЬКОВА РЕФОРМА
- "УСТАВ ЗЕМЛЯНИЙ"
- РОЗБУДОВА КИЄВА ("МІСТО ВОЛОДИМИРА")
- "ШЛЮБНА ДИПЛОМАТІЯ"
- ПЕРШІ ШКОЛИ
- БОРОТЬБА ЗА ЧЕРВЕНСЬКІ МІСТА

988 Р. ХРЕЩЕННЯ РУСІ

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА

ПОЧАВ КАРБУВАТИ ВЛАСНУ МОНЕТУ

- МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА
- ЗМІЦНЕННЯ ЄДНОСТІ ДЕРЖАВИ
- ЗМІЦНЕННЯ ОСОБИСТОЇ ВЛАДИ
- РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ
1019–1054 РР.

- 1036 Р. ОСТАТОЧНИЙ РОЗГРОМ ПЕЧЕНІГІВ
- "РУСЬКА ПРАВДА"
- БУДІВНИЦТВО ЦЕРКОВ
- РОЗБУДОВА КИЄВА ("МІСТО ЯРОСЛАВА")
- ЗАСНУВАННЯ НОВИХ МІСТ
- ВІДНОВЛЕННЯ ЄДНОСТІ ЗЕМЕЛЬ РУСІ
- "ТЕСТЬ ЄВРОПИ"
- ПРИЄДНАННЯ ЧЕРВЕНСЬКИХ МІСТ
- РОЗШИРЕННЯ КОРДОНІВ У БАЛТІЇ
- 1051 Р. МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН
- ПОЯВА МОНАСТИРІВ

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР

ЗОЛОТІ ВОРОТА

ЗАПОВІТ

- КИЇВ — ІЗЯСЛАВ
- ЧЕРНІГІВ — СВЯТОСЛАВ
- ПЕРЕЯСЛАВ — ВСЕВОЛОД
- ВОЛОДИМИР — ІГОР
- СМОЛЕНСЬК — В'ЯЧЕСЛАВ

СИНИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ПОЧАТОК ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

ТРІУМВІРАТ ЯРОСЛАВИЧІВ
1054–1073 РР.

- КИЇВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — **ІЗЯСЛАВ** ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ
- ЧЕРНІГІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — **СВЯТОСЛАВ**
- ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — **ВСЕВОЛОД**

1055 Р. ПОЯВА ПОЛОВЦІВ НА КОРДОНІ → **1068 Р. БИТВА НА Р. АЛЬТА** → ПОВСТАННЯ В КИЄВІ, ВИГНАННЯ ІЗЯСЛАВА

1072 Р. ВИШГОРОДСЬКИЙ З'ЇЗД → **"ПРАВДА ЯРОСЛАВИЧІВ"**

1097 Р. ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД
(ІНІЦІАТОР ВОЛОДИМИР МОНОМАХ)

- БОРОТЬБА З ПОЛОВЦЯМИ
- ПОДОЛАННЯ МІЖУСОБИЦЬ
- ВСТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ УСПАДКУВАННЯ ВЛАДИ "КОЖЕН ХАЙ ТРИМАЄ ВОТЧИНУ СВОЮ"

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ
1113–1125 РР.

- **1113 Р.** СТАВ КЗЯЗЕМ НА ЗАПРОШЕННЯ КИЯН
- БУДІВНИЦТВО МОСТА ЧЕРЕЗ ДНІПРО
- УСПІШНА БОРОТЬБА З ПОЛОВЦЯМИ
- ВІДНОВЛЕННЯ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ МОНАРХІЇ
- "СТАТУТ ВОЛОДИМИРА ВСЕВОЛОДОВИЧА" ЛІКВІДАЦІЯ БОРГОВОГО РАБСТВА
- АВТОР "ПОВЧАННЯ ДІТЯМ"

МСТИСЛАВ ВЕЛИКИЙ
1125–1132 РР.

- ПРОДОВЖУВАВ ПОЛІТИКУ БАТЬКА
- ЗМІЦНЕННЯ ДЕРЖАВИ
- УСПІШНА БОРОТЬБА З ПОЛОВЦЯМИ
- **1132 Р.** ПОЧАТОК ОСТАТОЧНОГО ДРОБЛЕННЯ РУСІ

СУСПІЛЬНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ

ЦЕНТРАЛІЗОВАНА МОНАРХІЯ → КНЯЗЬ → КНЯЗІВСЬКА РАДА

ГОСПОДАРСТВО

- ✓ СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
- ✓ РЕМЕСЛА
  - ЮВЕЛІРНІ ВИРОБИ
  - ОБРОБКА МЕТАЛУ
  - ГОНЧАРСТВО
- ✓ ТОРГІВЛЯ

КОЛТИ

ГРИВНІ КИЇВСЬКІ

Розділ IV. ЗЕМЛІ-КНЯЗІВСТВА РУСІ-УКРАЇНИ у XII—XIII ст.

§ 12. Політичне дроблення Русі. Розвиток Київського і Чернігівського князівств

1. Причини та передумови політичного дроблення Русі

▸▸ Укажіть причини та передумови політичного дроблення Русі. Яка причина, на вашу думку, була основною?

Кінець XI — середина XIII ст. увійшли в історію як період **політичного дроблення** Русі. Уже у XII ст. на її території виникла низка самостійних **земель-князівств**. На початку XIII ст. їхня кількість зросла до 50, а в XIV ст. — до 250.

Дроблення Русі супроводжувалося князівськими суперечками. Князі представляли одну династію — Рюриковичів, яка розділилася на декілька гілок. Головну роль серед них відігравали Мономаховичі та Ольговичі (Олеговичі). Вони боролися переважно за Київ, який був спільною власністю всіх Рюриковичів. Удільні князі не претендували на землі один одного. Кордони князівств найчастіше залишалися непорушними та могли змінюватися лише в разі переходу уділу від одного князя до іншого.

На сьогодні не існує єдиної думки щодо причин і передумов політичного дроблення Русі. Проте більшість вчених розглядають його як закономірний етап розвитку її державності.

На початок XII ст. Русь займала велику площу, що свідчило про могутність держави, але водночас послаблювало її. Великий князь київський не міг ефективно управляти всіма землями. Тому в здійсненні своєї політики він

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Як Володимиру Мономаху і Мстиславу Великому вдалося зміцнити великокнязівську владу?
2. Чому походи князів проти половців сприяли зростанню авторитету Володимира Мономаха?
3. Чому сина Володимира Мономаха Мстислава називали Великим?
4. Що таке політична децентралізація, удільні князівства, міжусобна війна?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про причини політичного дроблення Русі;
- яким був політичний і соціально-економічний розвиток Київського й Чернігівського князівств;
- чому князі вели запеклу боротьбу за Київ;
- що таке «політичне дроблення Русі», «землі-князівства», «волость».

А·Я Словник

Політичне дроблення Русі — устрій Русі наприкінці XI — у середині XIII ст., для якого було характерне співіснування самостійних земель-князівств.

Земля-князівство — територіальне утворення в межах Русі на чолі з князем. Зазвичай землі-князівства називали за їхнім головним містом.

ЧОМУ РОЗПАЛАСЯ ДЕРЖАВА РУСЬ

Передумови і причини політичного дроблення Русі

- Великі простори держави, відсутність ефективного апарату управління
- Етнічна неоднорідність населення
- Зростання великого землеволодіння
- Відсутність чіткого механізму спадкоємності влади
- Зміна ситуації в торгівлі
- Зміни зовнішньополітичної ситуації

▸▸ Поясніть за текстом параграфа зміст наведених у схемі характеристик.

покладався на удільних князів, які, проте, не бажали йому підпорядковуватися.

У Русі поруч зі слов'янами проживало понад 20 інших народів і племен: на півночі й північному сході — чудь, весь, меря, мурома, мордва, на півдні — печеніги, половці, торки, на північному заході — литва і ятвяги.

Завдяки розвитку господарства та поширенню феодальних відносин зміцнювалося й велике землеволодіння. Зросла влада місцевих князів і бояр, які також прагнули економічної самостійності та політичної відокремленості.

Спочатку переважав «горизонтальний» принцип спадкоємності князівської влади: від старшого до молодшого сина, а після смерті представників старшого покоління — від сина старшого брата до сина наступного за віком брата. Від кінця XI ст. поширився «вотчинний», або «вертикальний», принцип (від батька до сина).

Наприкінці XI ст. половецькі орди фактично перерізали торговельні шляхи Русі до Чорного та Каспійського морів. Серйозного удару по її торгівлі завдали інші події світового значення:

- у 1082 р. Візантія дозволила Венеціанській республіці торгувати без мита й мати свої порти-факторії на території імперії;
- хрестові походи в Палестину відкрили для італійських, французьких і німецьких міст морський шлях на Схід, з'єднали Західну Європу із Близьким Сходом.

У 1204 р. Константинополь — найважливіше місто на торговельному шляху «із варягів у греки» — захопили хрестоносці. Так Київ залишився осторонь основних маршрутів і поступово втрачав роль центру торгівлі в регіоні.

Для правителів південних руських князівств визначальними стали відносини з кочівниками. Західні руські князівства тяжіли до Польського та Угорського королівств. А для північно-західних земель Русі передусім були вигідними відносини з державами хрестоносців. За таких умов місцева влада по-різному бачила майбутній розвиток держави.

Слов'янські рясна з колтами. Експонат музею. Рясна — жіночі прикраси, що підвішувалися на скронях до головного убору й спускалися до плечей. На них надягали колти.

Печатка Святослава Всеволодовича

▸▸ Назвіть землі-князівства Русі, що існували в другій половині XII ст.

Князівська міжусобиця. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Яку інформацію про князівські міжусобиці прагнув передати автор мініатюри?

2. Київське князівство

Якими були характерні ознаки розвитку Київського князівства в цей період?

Найважливіше місце серед земель Русі завжди посідало Київське князівство, до якого належали колишні землі полян, деревлян, дреговичів та уличів. Воно було економічно розвиненим (у літописах згадано 79 градів). Головне місто — Київ — у XII ст. налічувало близько 50 тис. осіб. Через Київське князівство проходили «грецький», «соляний» і «залозний» торговельні шляхи. Основу господарства князівства становили орне землеробство та ремесло.

У середині XII ст. у складі Київського князівства були землі Київщини, Східної Волині й Переяславщини. Крім Києва, важливе місце в його господарському житті відігравали Житомир, Овруч, Остер, Чорнобиль, Канів, Черкаси та Переяслав. Київ із його храмами й монастирями залишався головним релігійним центром Русі як символ зверхності над іншими землями-князівствами.

Боротьба за Київ тривала постійно. У 40-х рр. XII ст. розпочалося протистояння за київський престол між родами Мономаховичів та Ольговичів, а потім між різними гілками Мономаховичів. У цій боротьбі князі брали собі за союзників торків (чорних клобуків), половців, поляків, литовців та угорців.

Через князівські чвари фактичними господарями Києва стали бояри. Вони виганяли або вбивали небажаних князів, запрошуючи на престол інших, які обстоювали їхні інтереси.

Працюємо з джерелом

Із праці українського історика Миколи Котляра «Галицько-Волинська Русь» (1998 р.)

У середині XII ст. Русь занурюється у вир феодальної, або удільної, роздробленості. Відійшли в минуле колишні єдність і згуртованість держави. Протягом XI — першої половини XII ст. у Русі... розбудовувалися старі міста (Новгород, Чернігів, Полоцьк), виникали й набирали сили нові, серед яких особливо помітними були Галич і Володимир-на-Клязьмі. Феодальна верхівка цих міст прагнула незалежності від Києва, бажала політичної й економічної осібності своїх земель. Усе це далося взнаки в середині XII ст., коли Русь, до того одноосібна монархія, перетворилася на монархію федеративну, своєрідний союз князівств.

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела та визначте, на яку особливість початку дроблення Русі звернув увагу автор.

Працюємо з джерелом

«Повість минулих літ» про захоплення Києва об'єднаним військом князів на чолі з Андрієм Боголюбським (1169 р.)

Грабували вони два дні увесь город — Поділля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. Не було помилування нікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи з мужами їхніми. Діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна без ліку, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали… і всі святині були забрані. Запалений був навіть монастир Печерський… І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга…

Працюємо в малих групах. Обговоріть зміст джерела та дайте відповіді на запитання.
1. Про що повідомив літописець у цьому уривку? **2.** Яким є його ставлення до цих подій? Поясніть свою думку.

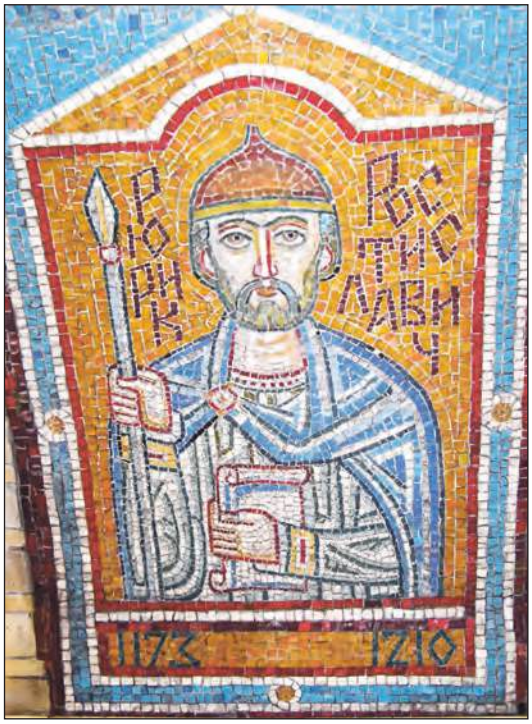

Рюрик Ростиславич. Мозаїка

Так, зокрема, сталося з володимиро-суздальським князем Юрієм Долгоруким, який тричі захоплював Київ, але в 1157 р. був отруєний боярами під час бенкету.

В історію увійшло спустошення Києва в **1169 р.** об'єднанням смоленських і тверських князів на чолі із сином Юрія Долгорукого князем Андрієм Боголюбським. Він спробував зруйнувати місто, щоб посилити роль свого Володимиро-Суздальського князівства. Після розорення Київ втратив значення головного міста Русі й почав занепадати. Через декілька років Андрій Боголюбський знову намагався підпорядкувати Київ, але зазнав невдачі.

Зрештою київські бояри погодилися на співправління двох або більше князів із різних родів. Такими співправителями стали Святослав Всеволодович із чернігівських Ольговичів і Рюрик Ростиславич зі смоленських Ростиславичів. Головним у цьому дуумвіраті був Святослав. Саме він у 1183, 1185, 1187 рр. організував вдалі походи проти половців, змусивши їх відійти до пониззя Сіверського Дінця.

На межі XII—XIII ст. Київ перетворився на осередок суперечок між смоленськими

Святослав Всеволодович. Мозаїка

!!! Зверніть увагу

Діяльність одного з удільних князів Чернігівського князівства змальовано у відомому поетичному творі XII ст. «Слово о полку Ігоревім». Його автор розповідає про те, як успішні походи проти половців київського, волинського, галицького, переяславського і смоленського князів на чолі зі Святославом Всеволодовичем викликали заздрість новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Він звернувся до інших князів із закликом здійснити самостійний похід: «Підемо в похід і собі славу здобудемо!». Проте в **1185 р.** в битві біля річки Каяла Ігор потрапив у полон, а його військо загинуло. У творі автор різко засуджував князівські міжусобиці й закликав до єдності для захисту Русі.

Битва війська Ігоря Святославича з половцями. Ескіз ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім». Художник І. Падалка. 1928 р.

Ростиславичами, чернігівськими Ольговичами та волинськими Мстиславичами. У **1203 р.** об'єднані сили смоленських і чернігівських князів на чолі з Рюриком Ростиславичем удруге в історії спустошили місто. Коли в 1240 р. до Києва підступили монголи, то знайшли лише тінь колишньої величі «стольного града», залогу якого очолював воєвода Дмитро галицько-волинського князя Данила Романовича.

▸▸ **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і сформулюйте, якими були найважливіші події життя Київського князівства у XII—XIII ст. Визначте роль Києва в період політичного дроблення Русі.

3. Чернігівське князівство

▸▸ Як розвивалося Чернігівське князівство в період політичного дроблення Русі?

Формування Чернігівського князівства завершилося в XI ст. за часів правління Ярослава Мудрого. Він віддав Чернігову колишні землі радимичів, в'ятичів, а також Муромську **волость** (область) і Тмуторокань та посадив там намісником свого сина Святослава.

Чернігівське князівство належало до економічно розвинених. Більшу його частину вкривали ліси. Господарських зв'язків між окремими районами майже не існувало. Серед міст виділявся Чернігів — другий після Києва центр Русі. Загалом у князівстві налічувалося понад 40 міст.

Чернігівська земля поділялася на 16 уділів (найбільший із них — Новгород-Сіверське князівство). У період свого розквіту в середині XII ст. Чернігівське князівство мало великий вплив на сусідні землі й навіть

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107466
Перегляньте відеоролик «Михайло Чернігівський. Таємниці великих українців». Напишіть есе про цю історичну особистість.

Борисоглібський собор у Чернігові. Сучасний вигляд

прагнуло відігравати провідну роль в об'єднанні земель Русі. Певний час чернігівські Ольговичі володіли й Києвом.

Найвідомішим чернігівським князем став Михайло Всеволодович (1224—1239 рр.). Певний час він був також галицьким і великим литовським князем, великим князем київським. У боротьбі з монголами, які тоді напали на руські землі, він звертався по допомогу до Папи Римського Інокентія IV, але марно. У 1246 р. Михайло Всеволодович поїхав до держави монголів, де мав отримати право на правління в Чернігівському князівстві, але там його стратили. Православна церква визнала князя святим.

Працюємо в парах. За допомогою методу «Плакат думок» відобразіть графічно погляди на спільне й відмінне в розвитку Київського та Чернігівського князівств у цей період.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Якою була кількість населення Києва за часів політичного дроблення Русі?
   А понад 20 тис. осіб
   Б близько 30 тис. осіб
   В понад 35 тис. осіб
   Г близько 50 тис. осіб

Загибель Михайла Всеволодовича. Мініатюра з літопису. XVI ст.

Як автор мініатюри відобразив зміст зображеної події?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- зміни, що відбулися в Русі внаслідок її політичного дроблення;
- роль Києва і Київського князівства в тогочасному розвитку Русі;
- політичний і соціально-економічний розвиток Чернігівського князівства в цей період.

Працюємо з хронологією

Кінець XI — середина XIII ст.	Політичне дроблення Русі
1169 р.	Розорення Києва спільним військом князів на чолі з Андрієм Боголюбським
1185 р.	Невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців
1203 р.	Розорення Києва спільним військом князів на чолі з Рюриком Ростиславичем

2. Коли об'єднане військо князів на чолі з Андрієм Боголюбським захопило Київ?
3. Впишіть назву роду чернігівських князів із династії Рюриковичів, спираючись на наведені літери.

	Л		Г		В		Ч	

Аналізуємо і пояснюємо

4. Чи існували в тогочасній Русі передумови та причини для політичного дроблення? Наведіть аргументоване судження.
5. Чим Чернігівська земля вирізнялася з-поміж інших князівств тогочасної Русі?
6. Визначте причини й перебіг суперництва руських князів за володіння Києвом.

Застосовуємо і творимо

7. Покажіть на карті (с. 91) руські землі-князівства у XII ст.
8. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Коли мине 1000 років відтоді, як відбувся похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців?
   2) У якому столітті відбулося розорення Києва військом, очолюваним Андрієм Боголюбським? У першій чи другій його половині?
   3) Сучасником кого з монархів — німецького, англійського і французького — був новгород-сіверський князь Ігор Святославич?
9. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Прес» обговоріть позитивні й негативні прояви політичного дроблення в житті Русі.
10. Напишіть коротке повідомлення до соціальної мережі про розорення Києва в 1169 р. об'єднаним військом князів на чолі з Андрієм Боголюбським.
11. **Працюємо в парах.** За матеріалом параграфа і додатковими джерелами розпочніть складання таблиці «Розвиток земель-князівств за доби політичного дроблення Русі».

Назва князівства	Територія розміщення	Найбільші міста	Господарський розвиток	Політичне життя

§ 13. Розвиток Переяславського, Галицького і Волинського князівств

1. Переяславське князівство

▸▸ Порівняйте розвиток тогочасних Переяславського, Київського і Чернігівського князівств.

На відміну від інших руських князівств, у XII — першій половині XIII ст. Переяславське князівство не мало політичної самостійності й цілком залежало від Києва, а пізніше — від Суздаля й Чернігова. Територія князівства була порівняно невеликою. На сході й півдні переяславські землі межували зі Степом. Тут розташовувалися фортеці Воїнь, Лубни, Полтава. Єдиним великим містом князівства став Переяслав, який також розвинувся з фортеці, спорудженої для захисту південних кордонів від кочівників. Імовірно, місто заснував наприкінці X ст. князь Володимир Великий.

Незважаючи на небезпечне сусідство зі Степом, господарство князівства було досить розвиненим: на родючих землях збирали великі врожаї, випасали численні череди худоби.

Найвизначнішим переяславським князем був онук Юрія Долгорукого Володимир Глібович. Його головною турботою стала боротьба з набігами орд половецьких ханів.

Після невдалого походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря проти половців Переяславське князівство опинилося у важкому становищі. Наступного року половці напали на князівство. Володимир Глібович зміг розгромити їх, а пізніше разом з іншими князями відігнав від кордонів Русі. Проте під час походу **1187 р.** він захворів і невдовзі помер. Саме в розповіді про смерть Володимира Глібовича в Київському літописі землі південної частини Русі згадано як «Україну»: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила». Це перше зафіксоване в писемних джерелах використання назви «Україна».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Покажіть на карті атласу землі Переяславського, Галицького і Волинського князівств.
2. Які кочівники мешкали в Північному Причорномор'ї на початку XII ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про особливості політичного і соціально-економічного розвитку Переяславського, Галицького і Волинського князівств у XII—XIII ст.;
- коли і як уперше в літописних джерелах вжили назву «Україна».

!!! Зверніть увагу

Позитивним чинником розвитку Переяславського князівства була відсутність протистояння місцевого боярства і князів, як це було в інших землях. Князь здійснював свою владу на місцях через намісників. Розвитку князівства сприяло також його розташування поряд із торговельними шляхами, які поєднували Київ із Півднем і Сходом, — «грецьким», «залозним» і «соляним».

!! Зверніть увагу

Перша згадка про місто Переяслав міститься в літописі під 907 р. Проте археологічних і писемних доказів існування міста в цей час немає. Вірогіднішою здається інша дата — 993 р.

Пам'ятник Володимиру Глібовичу та пам'ятний знак першій літописній згадці назви «Україна» в Переяславі (Київська область). Скульптор Б. Климушко

Вдруге її подано під 1213 р. під час розповіді про те, що князь Данило Романович «прийняв Верестій, і Угровеськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну». Початок використання у джерелах назви «Україна» дає підстави відтоді вживати щодо цих земель назву «Русь-Україна».

2. Галицьке князівство. Ярослав Осмомисл

▸▸ Якими були особливості розвитку Галицького князівства в цей період?

Галичина розташована в східних передгір'ях Карпат, у верхів'ях річок Дністер і Прут. У X ст. за правління Володимира Великого землі Галичини, заселені хорватами, частково тиверцями та уличами, увійшли до складу Русі. Завдяки своєму розташуванню вони залишалися недосяжними для нападів кочівників. Ці землі були густо заселені й мали високий рівень розвитку господарства, а їхні міста стояли на головних торговельних шляхах із Заходу. Крім того, у Галичині зосереджувалися значні родовища солі — важливого товару для Русі та сусідніх держав.

Формування Галицького князівства розпочалося в другій половині XI ст. Після смерті Ярослава Мудрого тут склалася власна династія Ростиславичів, яку започаткував його онук — тмутороканський князь Ростислав Володимирович. Його сини Рюрик, Володар і Василько, спираючись на підтримку місцевих бояр, у 1084 р. самочинно проголосили себе князями в цих землях і заснували три удільні князівства. У Перемишльському князівстві (землі над Сяном і верхів'ям Дністра) правив Рюрик, у Теребовлянському князівстві (Поділля, Буковина і східна частина Українських Карпат) — Василько, а у Звенигородському князівстві (на північ від Теребовлянського князівства) — Володар.

Працюємо з джерелом

«Повість минулих літ» про заснування міста Переяслав і походження його назви (993 р.)

Пішов Володимир на хорватів. А коли повернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні од Сули. Володимир тоді пішов супроти них та встрів їх на Трубежі коло броду, де нині Переяслав. Став Володимир на сій стороні, а печеніги на тій... І приїхав князь печенізький до ріки, і викликав Володимира, і сказав йому: «Ти випусти свого мужа, а я — свого. Нехай обидва борються. І якщо твій муж ударить моїм, то не будемо воювати три роки. Якщо ж наш муж ударить вашим, то будемо воювати три роки... ...Серед кочівників був один непереможний витязь (*воїн*). Став той витязь викликати собі ворога з русинів, але ніхто з князівської дружини не наважувався прийняти його виклик... Аж тут вийшов юнак з простолюдинів і погодився стати на герць (*битися*) із поганином (*язичником*). Жорстокий був двобій. І здолав хлопець печеніга. На честь цієї перемоги місто почали називати Переяславом (*від «перейняти славу»*).

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела та визначте, яка інформація про походження назви міста наведена в літописі.

Ярослав Осмомисл. Реконструкція обличчя за черепом із саркофага, знайденого українським археологом Я. Пастернаком. Скульптор С. Горбенко

Постать в історії

Князь **Ярослав Володимиркович (1152(3)—1187 рр.)** здобув визнання розважливою і далекоглядною політикою. У «Слові о полку Ігоревім» князя називали Осмомислом — розумним, мудрим, який має «вісім мислів».

За Ярослава було укріплено й розбудовано багато міст Галицького князівства. У його столиці, місті Галич, спорудили величний Успенський собор. Саме в ньому й був похований Ярослав Осмомисл.

Щоб налагодити відносини з іншими державами та вберегти свої володіння від зазіхань сусідніх правителів, Ярослав зблизився зі Священною Римською імперією. Галицькі воїни навіть брали участь в одному з хрестових походів. Ярослав вів боротьбу з половцями, будував укріплені міста на кордонах Галицького князівства. До середини 80-х рр. XII ст. Ярослав став найвпливовішим князем Русі.

Найскладнішою проблемою для князя було постійне протистояння з боярством.

Зберегти владу брати Ростиславичі змогли завдяки підтримці місцевого населення. Спроби великого князя київського вигнати їх звідти також не мали успіху, і тому на Любецькому з'їзді визнали їхнє право на ці землі як на вотчину.

У 1124 р. після смерті братів між їхніми нащадками спалахнула міжусобна війна, перемогу в якій здобув Володимир Володаревич на прізвисько Володимирко. **У 1141 р.** він об'єднав галицькі землі в одне князівство із центром у Галичі. Володимирко знайшов спільну мову з місцевими боярами та зміг відстояти свою незалежність від Києва у тривалій війні з Київським князівством.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часів правління сина Володимирка Ярослава. До князівства він приєднав землі аж до пониззя Дунаю, що відкривало нові торговельні шляхи по Дністру і Дунаю та сприяло розвитку галицьких міст.

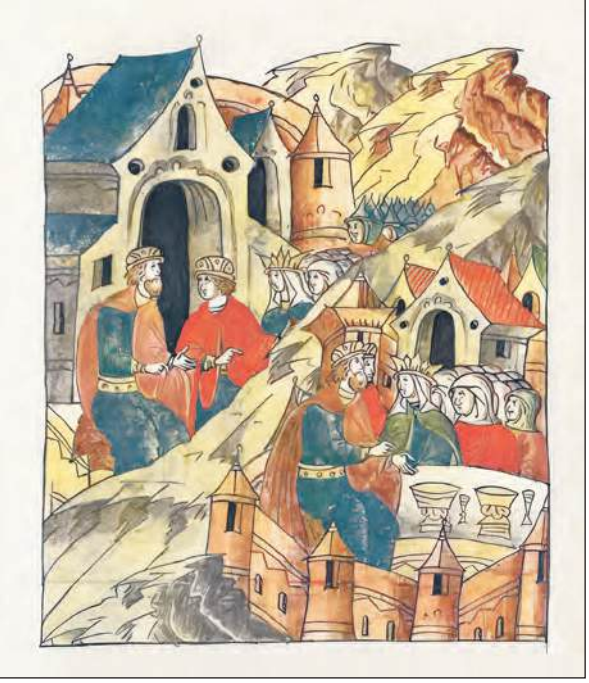

Весілля Ізяслава Мстиславича. Мініатюра з літопису. XVI ст.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- нові політичні центри, які виникли на Переяславщині, Волині, у Галичині в період політичного дроблення Русі;
- походження назви «Україна».

Працюємо з хронологією

1141 р.	Об'єднання галицьких земель в одне князівство Володимиром Володаревичем
1152(3)—1187 рр.	Зміцнення Галицького князівства за правління Ярослава Осмомисла
1187 р.	Перше зафіксоване в писемному джерелі використання назви «Україна»

3. Волинське князівство

▸▸ Як розвивалося Волинське князівство в цей період?

На північний схід від Галичини розташована Волинь. Ці землі здавна були густо заселеними й економічно розвиненими. Ще до входження їх до складу Русі тут існував дулібський союз племен.

У складі Русі Волинське князівство мало міцні зв'язки з Києвом. Із часів Ярославичів київські князі вважали ці землі своєю вотчиною та не бажали віддавати їх у спадкове володіння іншим князям. Тому до середини XII ст. Волинь не мала власної династії князів: нею або безпосередньо управляли з Києва, або ж на волинський престол призначали київських ставлеників.

Династію Ізяславичів на Волині започаткував онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич. Пізніше за зміцнення Волинського князівства боролися його син Мстислав Ізяславич, а потім онук Роман Мстиславич, який відіграв важливу роль у розвитку Волинського й Галицького князівств і всієї Русі.

▸▸ **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і визначте спільне й відмінне в розвитку Галицького й Волинського князівств.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Переяславський князь Володимир Глібович був онуком
   А Володимира Мономаха
   Б Андрія Боголюбського
   В Юрія Долгорукого
   Г Ярослава Осмомисла
2. Коли Володимир Володаревич об'єднав галицькі землі в одне князівство?
3. Впишіть відсутні літери, щоб утворилося прізвисько галицького князя Ярослава, сина Володимирка.

	С			М		С	

Аналізуємо і пояснюємо

4. Наведіть факти, які підтверджують або спростовують судження, що Переяславське князівство було в цей час найбільш розвиненим серед усіх земель Русі.
5. Якими, на вашу думку, були основні особливості розвитку Галицького князівства в цей період?
6. Що відрізняло розвиток Волинського князівства від Галицького? Поясніть свою відповідь.

Застосовуємо і творимо

7. Поясніть на прикладах, яку інформацію про розвиток Переяславського, Галицького і Волинського князівств може надати історична карта.
8. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Скільки років від першого використання в писемному джерелі назви «Україна» минуло в рік видання підручника з історії України, за яким ви навчаєтеся?
   2) Через скільки років після розколу християнської церкви на католицьку і православну утворилося Галицьке князівство?

Василько Теребовлянський. Художник К. Устиянович. 1866 р.

▸▸ За допомогою додаткових джерел поясніть сюжет картини.

9. **Працюємо в парах.** Закінчіть складання таблиці «Розвиток земель-князівств за доби політичного дроблення Русі» (с. 96).
10. Навчальна гра «Правда — неправда» (за матеріалом § 12, 13). **Правила гри.** Учні та учениці визначають, які з тверджень є правдивими, а які — ні.
    1) Основна причина дроблення Русі та її поділу на окремі князівства була пов'язана з утвердженням і розвитком приватного землеволодіння.
    2) Першим князівством, яке утвердило свою самостійність, стало Галицьке.
    3) У 1169 р. володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський влаштував розгром Києва.
    4) У Чернігівському князівстві правили нащадки Володимира Мономаха.
    5) Від набігів половців найбільше потерпало Волинське князівство.
11. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Барометр» обговоріть, яку роль відіграло політичне дроблення в розвитку Русі.
12. **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Асоціативна квітка» визначте особливості розвитку Переяславського, Галицького і Волинського князівств у цей період.
13. Підготуйте повідомлення про спільне й відмінне в процесах дроблення у країнах Західної Європи та Русі.

§ 14. Руські князі та половці. Об'єднання Волинського й Галицького князівств. Візантійські володіння в Криму

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Що таке політичне дроблення?
2. Які наймогутніші князівства постали на південних землях Русі?
3. Під яким роком в історичних джерелах уперше згадано назву «Україна»?
4. Визначте відмінності між Галицьким і Волинським князівствами.
5. Дайте визначення понять «літопис», «ікона», «мозаїка».

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як розвивалися відносини між половцями та руськими князями;
- чому Галицьке й Волинське князівства об'єдналися під владою Романа Мстиславича;
- про роль Романа Мстиславича в історії України;
- чому синам Романа Мстиславича довелося вести боротьбу за батьківську спадщину;
- які зміни відбулися в господарстві й культурі руських князівств у XII—XIII ст.;
- яким було становище володінь Візантії у Криму;
- що таке «асиміляція», «Галицько-Волинське князівство», «колонія».

1. Половці та Русь

▸▸ Князі яких земель Русі найчастіше використовували половців у міжусобній війні?

Як вам уже відомо, у другій половині XI ст. на кордонах Русі з'явилися половці. Уперше в літописах про них згадано в **1055 р.**, коли половецький хан Блуш уклав мир із Руссю. А вже в 1061 р. «прийшли половці перший раз на Руську землю воювати...». Загалом у літописі йдеться про 46 великих нападів половців на Русь за майже 200-річне співіснування.

Перші зіткнення з половцями були невдалими для Русі, але потім кочівники припинили напади майже на 20 років. Після тривалого перемир'я розпочалася велика війна 1093—1117 рр., у якій руське військо здобуло перемогу. Князь Володимир Мономах уклав династичні шлюби, одруживши свого сина Георгія (у майбутньому Юрія Долгорукого) із дочкою половецького хана Аєпи, а сина Андрія — з онукою хана Тугоркана.

!! Зверніть увагу

Назва «половці» відома з руських літописів. Середньовічні автори, які писали грецькою і латинською мовами, називали половців куманами (або команами). Арабські й перські історики IX—X ст. згадують країну і народ кимаків (або кипчаків). Вони мали тюркське походження та належали до племен Кимацького каганату. Окремі орди кипчацьких племен кочували по берегах Каспійського моря. На межі X—XI ст. кипчаки відокремилися від каганату та постали як самостійна політична сила. Уже в середині XI ст. степи, що раніше мали назву «Дешт-і-гуззан», згадувалися як «Дешт-і-кипчак» (тобто Кипчацький степ).

КИПЧАЦЬКИЙ СТЕП

Висловіть припущення, на розвиток яких держав впливали половці.

У другій половині XII ст. відносини між половцями й Руссю змінилися. Руські князі почали залучати їх до своїх міжусобних війн. Основне протистояння відбувалося між двома родами — Мономаховичів та Ольговичів. Мономаховичі спиралися на половців, а на боці Ольговичів виступали чорні клобуки.

Після поразки в битві з військом Володимира Мономаха більшість половецьких орд відкочувала на Північний Кавказ і не турбувала Русь майже 40 років.

Потреба захищати свої оселі та сім'ї позбавила половецьке військо рухливості й сприяла перемозі руських князів. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Чорні клобуки — союз кочових народів (торки, печеніги та інші), які оселилися на південних кордонах Русі. Центром їхніх володінь було місто Торчеськ (тепер Кагарлик Київської області)

Працюємо з джерелом

Українсько-американський історик Омелян Пріцак про половецьку загрозу Русі

На противагу до враження, яке в кожного виникає на підставі літопису, що половецька загроза була головною проблемою руської історії між 1055 і 1240 рр., об'єктивний історик мусить визнати, що половецької загрози не існувало взагалі. Половці ніколи не прагнули захопити бодай клаптик земель внутрішньої Русі… Коли вони проникали всередину Русі, то через те, що були союзниками однієї з гілок Рюриковичів проти іншої.

Працюємо в малих групах. Чи згодні ви з думкою історика? Обговоріть зміст джерела та поясніть свою відповідь.

Половецька кам'яна скульптура. XI—XII ст.

РУСЬ І КОЧІВНИКИ в XI—XII ст.

Із якою метою руські князі розселили чорних клобуків так, як зазначено на картосхемі?

У другій половині XII ст. хан Кончак об'єднав усі половецькі орди. У 1172 р. спалахнула чергова війна половців із Руссю, що тривала 12 років. Хан Кончак у 1176 р. розгромив руські дружини поблизу Ростовця. Проте ця перемога стала останнім великим успіхом половців. Через декілька років київський князь Святослав Всеволодович здійснив успішні походи у Степ і завдав поразки Кончаку.

У перші десятиліття XIII ст. у половців з'явився серйозний суперник у боротьбі за Степ — монголи. Під їхнім тиском значна кількість половців переселилася в Угорське королівство та Болгарську державу. Частина половців відійшла в далекі монгольські степи або була поглинена монголами після знищення половецької верхівки. Половецьке населення,

Цікаві факти

Найпомітнішим культурним слідом половців на українських землях стали «половецькі баби» (у перекладі з тюркської мови слово «баба» означає «пращур»). Це кам'яні статуї, які встановлювали над похованнями половецької знаті.

Юрти-вежі (хати на колесах, де половці зберігали своє майно). Мініатюра з Радзивіллівського літопису (1) і реконструкція (2)

що залишилося у східноєвропейських степах, поступово **асимілювало** монголів. У їхній державі використовували кипчацьку мову. Згодом половці взяли участь у формуванні кримськотатарського народу.

▸▸ **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і з'ясуйте, ким були руські князі й половці — союзниками чи ворогами.

2. Об'єднання Волинського й Галицького князівств

▸▸ Коли відбулося об'єднання Волинського й Галицького князівств?

У середині XII ст. у Русі зросли багатство і вплив бояр, які прагнули позбутися сильної влади князя. У Галицькому князівстві між ними знову спалахнула боротьба, що призвела до послаблення галицької династії Ростиславичів. Особливого розмаху протистояння набуло за її останнього представника Володимира (1187—1198 рр.), сина Ярослава Осмомисла.

!!! Зверніть увагу

Завдяки твору «Слово о полку Ігоревім» відомою подією став похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 р. Після розгрому руського війська половці майже припинили напади на Русь, обмежуючись участю в міжусобній війні галицько-волинських князів. У 1234 р. половці востаннє напали на Київ (у складі війська князя Ізяслава). На початку XIII ст. частина з них прийняла християнство та злилася з населенням Русі.

А-Я Словник

Асиміляція — злиття одного народу (або його частини) з іншим шляхом засвоєння його мови, культури тощо.

ОБ'ЄДНАННЯ ГАЛИЦЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ

Передумови

- Вигідне географічне положення: віддаленість від Києва (тобто від центральної влади), важкодоступність для набігів кочівників, розташування на перехресті торговельних шляхів
- Необхідність спільної боротьби проти зазіхань угорського короля та польських князів
- Успішна політика волинського князя Романа Мстиславича
- Економічне зростання Галицького князівства завдяки багатим родовищам солі

ВЛАДА В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ КНЯЗІВСТВІ

Князь

Галицькі бояри
- Походили від місцевої знаті
- Захопили землі громади

Волинські бояри
- Воювали у складі князівської дружини
- Мали землю та платню від князя

А·Я Словник

Галицько-Волинське князівство (згодом — Королівство Руське, або держава Романовичів) — державне утворення, що постало в 1199 р. після об'єднання Галицького і Волинського князівств. Це загальна назва земель Галичини й Волині, що перебували під владою князів із династії Романовичів.

Роман Мстиславич. Сучасний малюнок

!! Зверніть увагу

Роман Мстиславич був твердою та рішучою людиною. Ставши в 1168 р. новгородським князем, він разом із батьком, волинським князем Мстиславом, зміг стримати зазіхання на свої землі володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського. Після смерті батька в 1173 р. Роман Мстиславич посів волинський престол і відстояв своє право на нього.

Після смерті Володимира в **1199 р.** до Галича вступило військо волинського князя Романа Мстиславича (1170—1205 рр.), який був одним із претендентів на галицький престол. Захопивши Галич, Роман приєднав нові володіння до своїх волинських і переніс туди князівську резиденцію (тобто місце постійного перебування). Так відбулося об'єднання Галицького і Волинського князівств у єдине **Галицько-Волинське князівство**, яке прагнуло стати центром об'єднання земель Русі, тобто українських земель. Завдяки діяльності Романа Мстиславича князівство швидко здобуло авторитет не лише в руських князів, але й серед правителів сусідніх держав. Деякі дослідники називають об'єднані Романом Мстиславичем князівства першою українською державою.

3. Галицько-Волинське князівство за Романа Мстиславича

▸▸ Коли Київ перейшов під владу Романа Мстиславича?

На початку правління Роман Мстиславич стратив бояр, які виступали проти нього. Виправдовуючи свої дії, Роман говорив: «Не почавивши бджіл, меду не наїсися». У літописі князь згадується як «самодержець усієї Русі», що свідчить про зміцнення його влади.

Роман Мстиславич намагався розширити свої володіння. У 1202 р. населення Києва добровільно перейшло під владу князя, відчинивши перед ним ворота міста. Роман Мстиславич до свого титулу додав ще й «великий князь». Він установлював зв'язки з правителями різних держав — від Візантії до Священної Римської імперії, тобто всієї Центрально-Східної Європи.

ВОЛОДІННЯ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Тмутороканський камінь — мармурова прямокутна плита з викарбуваним написом. 1068 р.

Персні галицьких бояр. XIV ст. Колекція Національного музею у Кракові (Польща)

Битва під Завихостом. Мініатюра з хроніки

▸▸ Упізнайте за зображеннями головних дійових осіб битви: Романа Мстиславича, Лешка Білого та Конрада Мазовецького. Що допомогло вам зробити таке припущення?

Працюємо з джерелом

Лаврентіївський літопис про розгром Києва князем Рюриком, Ольговичами та половцями (1203 р.)

…Був узятий Київ Рюриком та Ольговичами й усією Половецькою землею. І сталося велике лихо в Руській землі, якого не було раніше від хрещення над Києвом. Напасті й захоплення були, але не таке нині зло сталося. Не лише один Поділ зайняли і попалили, але й Гору зайняли, і митрополичу [церкву] Святої Софії розграбували, і Десятинну [церкву] Святої Богородиці розграбували, і монастирі всі, й [одні] ікони обідрали, а інші позабирали, і чесні хрести, й святі посудини, і книги, й одежі блаженних перших князів, що ті повішали у святих церквах на пам'ять по собі.

▸▸ Поміркуйте, чому Рюрик, Ольговичі та половці вчинили розгром Києва.

Влада Романа Мстиславича поширювалася на Галицьке, Волинське, Київське князівства, а також залежні від нього Переяславське й Турово-Пінське князівства. За охопленням території його володіння перевищували розміри Священної Римської імперії.

Роман Мстиславич здійснював активну зовнішню політику. Це зумовило його втручання в боротьбу між прихильниками римських пап (гвельфами) та імператорів (гібелінами), у якій він підтримав останніх. Прямуючи до німецьких земель, Роман Мстиславич несподівано натрапив на загони краківського князя Лешка Білого та Конрада Мазовецького. Між ними в липні **1205 р.** під Завихостом відбувся бій, у якому Роман Мстиславич загинув. Літописець зазначив, що після цього «велика смута (чвари) постала в землі Руській».

4. Боротьба синів Романа Мстиславича за відродження Галицько-Волинського князівства

▸▸ Коли сини Романа відродили Галицько-Волинське князівство?

За спадщину Романа Мстиславича в боротьбу вступили руські князі з інших земель, угорський король та польські князі, а також галицьке боярство.

Вдова князя Романа, візантійська принцеса Єфросинія-Анна, для зміцнення влади своїх малолітніх синів Данила й Василька заручилася підтримкою угорського короля Андраша II.

rnk.com.ua/108271
Для вас, допитливі

Данило Романович і Мстислав Удатний зі своїми військами. Мініатюра з літопису

Узяття Галича військами Данила Романовича. Художник П. Андрусів

Однак той сам прагнув заволодіти цими землями та навіть додав до своїх титулів ще й титул короля Галичини і Волині.

У відповідь галицькі бояри запросили на престол онуків Ярослава Осмомисла — Романа, Святослава і Ростислава Ігоревичів. Проте відносини між ними й боярами не склалися. То князі влаштували розправу над непокірними боярами, то бояри, щоб довести свою могутність, викупили з угорського полону Ігоревичів і потім привселюдно їх стратили.

У **1213 р.** боярин Володислав Кормильчич проголосив себе князем. Уперше князем стала людина, що не належала до династії Рюриковичів. Це обурило руських князів і правителів сусідніх держав.

Угорський король та краківський князь вирішили скористатися нагодою поділити між собою Галицько-Волинське князівство. У **1214 р.** у місті Спіш вони уклали угоду, за якою передбачалося одружити п'ятирічного сина угорського короля Коломана із трирічною дочкою польського князя Соломією та проголосити Коломана «королем королівства Галицького». Ще однією умовою було укладення унії (союзу) Галицької православної митрополії з католицькою церквою. У 1215 р. Коломана коронували, і він став першим королем Галичини й Волині.

Угода виявилася нетривалою. Данило разом зі своїм тестем Мстиславом Удатним, що був запрошений на галицький престол, звільнив від угорської влади Галич, а також усі землі, захоплені поляками. Так, у 1221 р. Мстислав Удатний, який походив з удільних київських князів, а до того князював у Новгороді, утвердився в Галичі, а Данило — на Волині. Однак у 1228 р. Мстислав за наполяганням бояр заповів Галицьке князівство

Місто Холм. Реконструкція

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107467
Перегляньте відеоролик «Король Данило. Таємниці великих українців». Напишіть есе про цю історичну особистість.

синові угорського короля Андрашу (брату Коломана), що був одружений із його другою дочкою Марією. Із цим не погодився Данило, який після десятирічної боротьби з Угорським королівством відновив свою владу в Галичині. Волинь він заповів молодшому братові Василько, який в усіх важливих справах діяв спільно з Данилом. Коломан, який так і не відмовився від титулу «короля королівства Галицького», зрештою повернувся до Угорщини, де був управителем Хорватії, Славонії і Далмації.

Замок короля Данила в заснованому ним місті Холм (зараз Польща) із палацовою церквою Іоанна Златоуста. Реконструкція

Працюємо з джерелом

Галицько-Волинський літопис про заснування Данилом Романовичем міста Холм (1238 р.)

...[Якось Данило] побачив на горі гарне й лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується це місце?». І вони сказали: «Холм його ім'я є». І уподобавши місце це, надумав він, що поставить на ньому невеликий город.
Коли ж побачив це князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, почав він закликати приходнів — німців і русів, іноплемінників і ляхів... І настало пожвавлення, і поповнили вони дворами навколо міста поля й села.

1. Як було засноване місто Холм? **2.** Що сприяло піднесенню й розквіту міста?

У 1238 р. Данило Романович розгромив під Дорогичином рицарів Добжицького ордену, що претендували на його володіння. За літописом, Данило напередодні битви виголосив: «Не годиться держати нашу батьківщину крижевникам (хрестоносцям)».

Наприкінці **1239 р.** Данило захопив Київ, чим завершив відновлення єдності володінь свого батька.

Таким чином, після 40 років боротьби Данило і Василько змогли відродити державу Романовичів. Столицею Галицько-Волинського князівства Данило обрав новозбудоване місто Холм, щоб не залежати від галицького боярства. Для зміцнення своїх володінь він розгорнув широку містобудівну діяльність, зміцнював кордони фортецями.

▸▸ **Працюємо разом.** За допомогою методу «Уявний мікрофон» висловіть думку, у чому ви вбачаєте причини тривалої боротьби за відновлення спадщини Романа Мстиславича.

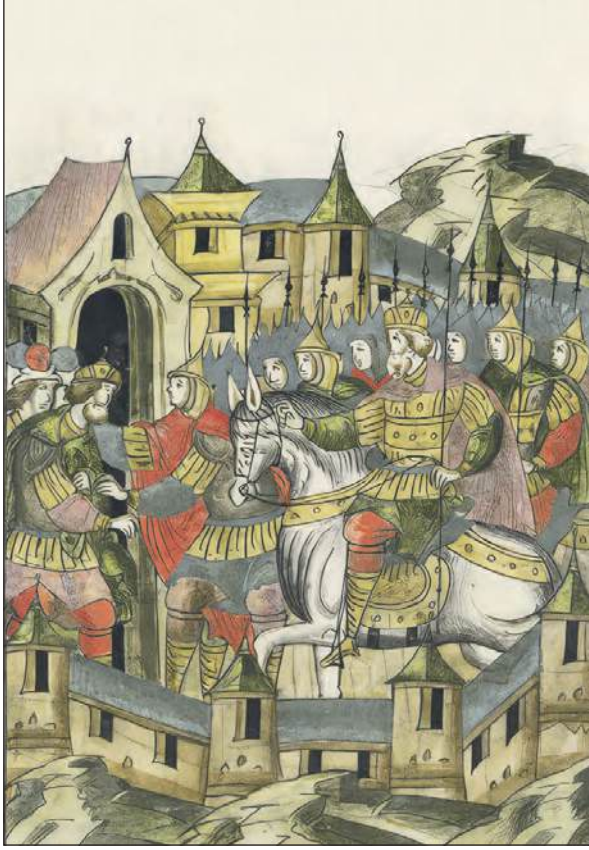

Князь Данило Романович вступає в Київ. Мініатюра з літопису

5. Візантійські володіння в Криму в X—XIII ст.

▸▸ Яке володіння Візантії у Криму проіснувало найдовше?

Основними володіннями Візантійської імперії у Криму були території Боспору (колишнього Боспорського царства) і Херсонесу. Населення переважно займалося землеробством, скотарством, рибальством. У степових районах Криму мешкали кочівники.

Залежність Боспору від Візантії проявлялася у сплаті податку кораблями й морським спорядженням. Також Боспор був важливим центром торгівлі. Тут, зокрема, продавали хутро, яке привозили з руських князівств та Азії. Активно розвивалися ремесла, вироби яких мали попит у сусідів-кочівників. Особливо популярними були прикраси зі вставками з кольорового каміння та скла.

Установлення над Боспором зверхності Хозарського каганату не порушило візантійських інтересів у регіоні.

☑ Цікаві факти

Упродовж X—XIII ст. Херсонес був найбільшим містом Кримського півострова. Його планування зберігало античні традиції і складалося з прямокутних кварталів. Головна вулиця мала ширину близько 6 м. Дороги вкривали кам'яними плитами. У центрі міста була розташована головна торговельна площа, яку оточували храми й пишні громадські споруди. Садиби пересічного населення складалися з невеликого дворика й декількох одноповерхових або двоповерхових будинків із двосхилими або односхилими черепичними дахами. Від сусідніх споруд їх відокремлювали високі кам'яні огорожі. Перший поверх зазвичай використовували для господарських потреб. Під час археологічних розкопок Херсонесу було виявлено залишки близько 60 церков.

Херсонес. Реконструкція

А-Я Словник

Колонія — поселення, засноване переселенцями з різних земель; частина імперії.

Цікаві факти

Візантійська імперія негативно ставилася до існування Тмутороканського князівства.
У літописі збереглося повідомлення про те, що в 1066 р. візантійський представник у Херсонесі отруїв тмутороканського князя Ростислава, а місцеві жителі, дізнавшись про це, забили його до смерті камінням.

Для воєнних потреб візантійці розробляли нафтові родовища на Таманському півострові. Нафта становила основу суміші для виготовлення «грецького вогню».

Від кінця X ст. і до 1094 р. Боспор був володінням Русі та дістав назву Тмутороканське князівство. Воно відігравало важливу роль у торгівлі регіону.

У 1094 р. Боспор знову перейшов під зверхність Візантії. Від початку XII ст. він входив до складу Трапезундської імперії, а на початку XIV ст. став генуезькою **колонією** Воспоро (зараз Керч), яка проіснувала до 1475 р.

Найдовше під владою Візантії перебував Херсонес. За оцінками істориків, загальна кількість населення міста до XIII ст. налічувала до 5 тис. осіб. Місто стало опорним пунктом Візантії в Північному Причорномор'ї. Через нього імперія впливала на політичну ситуацію в причорноморських степах.

Херсонес був центром створеного у 833—834 рр. візантійського військово-адміністративного округу, який поширював свій вплив до хозарської фортеці Саркел на Дону (побудована візантійцями) та порту Сугдея (зараз Судак). Цей округ проіснував до завоювання

Руїни Херсонесу

Що в руїнах міста вказує на його античне походження?

Константинополя хрестоносцями в 1204 р., після чого Херсонес і Кримська Готія перейшли під владу Трапезундської імперії, а більш заможні Сугдея і Боспор опинилися під владою половців. На той час населення Сугдеї перевищувало 8 тис. осіб.

Візантійська імперія зберігала владу на південному узбережжі Криму до монгольського завоювання.

Унаслідок походів монголів у 1277 і 1278 рр. повністю занепали Херсонес, Сугдея та інші міста. Зрештою ці території стали володіннями торговельної республіки Генуя.

У X—XII ст. у гірських районах Криму і передгір'ях жили племена готів та аланів (сарматів). Вони стали союзниками Візантії, захищаючи Херсонес від кочівників.

Мішане гото-алано-грецьке населення перебувало під управлінням Херсонесу, використовувало грецьку мову як офіційну та сповідувало християнство. Наприкінці XII ст. на цій території (Кримська Готія) сформувалося князівство Феодоро, яке стало самостійним державним утворенням.

Остаточно Візантія втратила свої володіння в Криму в **1239 р.** після монгольської навали.

Пам'ятна монета, присвячена Боспорському царству. Національний Банк України. 2010 р.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- об'єднання Галицького й Волинського князівств волинським князем Романом Мстиславичем;
- наслідки загибелі князя Романа Мстиславича;
- боротьбу князів Данила й Василька за відновлення батьківської спадщини.

Працюємо з хронологією

1055—1239 рр.	Панування половців у причорноморських степах
1199 р.	Похід Романа Мстиславича на Галич. Об'єднання Галицького і Волинського князівств
1205 р.	Загибель Романа Мстиславича
1213 р.	Проголошення боярина Володислава Кормильчича галицьким князем
1214 р.	Угода в Спіші між угорським королем і краківським князем про поділ Галицько-Волинського князівства
1238 р.	Утвердження Данила в Галичі. Заснування міста Холм
1239 р.	Установлення зверхності Данила над Києвом. Завершення відновлення єдності Галицько-Волинського князівства (держави Романовичів)
1239 р.	Втрата Візантією кримських володінь

Запитання і завдання

Знаємо

1. Яке місто Данило Романович зробив столицею своїх володінь у 1238 р.?

А Львів **Б** Холм
В Данилів **Г** Сутків

2. Які князівства об'єднав під своєю владою Роман Мстиславич?

3. Впишіть відсутні літери, щоб отримати назву міста, біля якого загинув князь Роман Мстиславич.

	А				О		

Аналізуємо і пояснюємо

4. Наведіть факти, які підтверджують або спростовують судження, що об'єднання Галицького і Волинського князівств сприяло гуртуванню князів на землях, де тепер розташована Україна. Чому, на вашу думку, саме волинський, а не галицький князь об'єднав князівства?

5. Чому літописець дав таку характеристику Роману Мстиславичу: «Пам'ятним самодержцем усієї Русі, що побідив поганські (язичницькі) народи, а сам мудрістю ума заховував Божі заповіді: бо він кинувся на поган так, як лев, а був сердитий, як рись, нищив їх, як крокодил, переходив їхню землю, як орел, а був хоробрий, як тур»? Поясніть свою відповідь.

6. У 1205 р. держава Романа Мстиславича розпалася. За яких обставин на престол повернулися Данило й Василько Романовичі? Чому вони були змушені силою доводити своє право на спадщину?

7. Що зумовило втрату Візантією всіх володінь у Криму?

Застосовуємо і творимо

8. Виконайте завдання за історичною картою (с. 107).

1) Покажіть землі, на які поширював владу Роман Мстиславич.
2) Покажіть держави, які намагалися загарбати ці землі.

9. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Скільки років знадобилося братам Данилу і Васильку для відновлення батьківської спадщини?
   2) Через скільки років після появи Галицько-Волинського князівства було засноване місто Холм?
   3) Скільки років Візантійська імперія зберігала свої володіння в Криму?

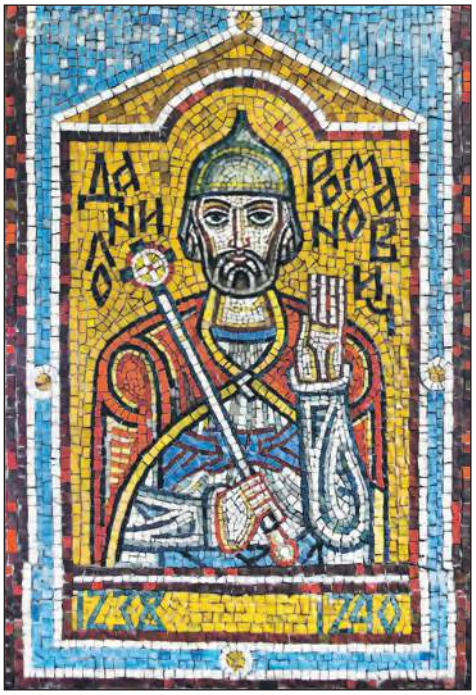

Данило Романович. Мозаїка

10. **Працюємо в парах.** Складіть план і підготуйте за ним розповідь про відносини, що склалися між половцями та руськими князями.

11. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Барометр» обговоріть проблемні питання.
   1) Чи можна вважати Галицько-Волинське князівство першою українською державою?
   2) Чому саме в Галицькому князівстві стало можливим, щоб боярин заступив на князівський престол?
   3) Яку небезпеку становили половці для руських князівств?

12. **Працюємо в малих групах.** Визначте чинники, які сприяли перетворенню об'єднаного Галицько-Волинського князівства на могутню державу, і чинники, що послаблювали його. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

13. Підготуйте повідомлення про життя половців або одне з міст Криму під владою Візантії (на вибір).

14. **Працюємо разом.** Навчальна гра «Відгадайте героя». **Правила гри.** Учитель (учителька) загадує історичну особу. Учні та учениці мають право поставити визначену кількість запитань (наприклад, десять) з інтервалом між ними не більше 30 секунд, щоб визначити, про кого йдеться. Учитель (учителька) може відповідати лише «так», «ні» або «частково».

rnk.com.ua/107316
Практичне заняття

rnk.com.ua/107317
Узагальнення

rnk.com.ua/107318
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю

ПОЛІТИЧНЕ ДРОБЛЕННЯ

- ВЕЛИКА ТЕРИТОРІЯ З НЕРОЗВИНЕНОЮ МЕРЕЖЕЮ ШЛЯХІВ
- ЗМІНИ НАПРЯМКІВ ТОРГОВЕЛЬНИХ ШЛЯХІВ
- ЗМІНА СИТУАЦІЇ В ТОРГІВЛІ
- РЕГУЛЯРНІ НАПАДИ КОЧІВНИКІВ
- ЗРОСТАННЯ ВЕЛИКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ
- ВІДСУТНІСТЬ ЧІТКОГО МЕХАНІЗМУ СПАДКОЄМНОСТІ ВЛАДИ
- ВІДСУТНІСТЬ ЕФЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ
- ЕТНІЧНА НЕОДНОРІДНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ
- СУПЕРЕЧКИ МІЖ КНЯЗЯМИ

КИЇВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

- НАЙБІЛЬШ ЕКОНОМІЧНО РОЗВИНЕНЕ КНЯЗІВСТВО
- НАЯВНІСТЬ РОЗВИНЕНОЇ МЕРЕЖІ ТОРГОВЕЛЬНИХ ШЛЯХІВ
- ГОЛОВНИЙ РЕЛІГІЙНИЙ ЦЕНТР
- БОРОТЬБА З ПОЛОВЦЯМИ
- ГОСТРА БОРОТЬБА ЗА КНЯЗІВСЬКИЙ ПРЕСТОЛ
- ЧАСТА ЗМІНА КНЯЗІВ

ЧЕРНІГІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

- ЕКОНОМІЧНО РОЗВИНЕНЕ
- СИЛЬНИЙ ВПЛИВ НА СУСІДНІ ТЕРИТОРІЇ
- ТЕРИТОРІЯ ПОДІЛЯЛАСЯ НА 16 УДІЛІВ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

- ВІДСУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ САМОСТІЙНОСТІ
- ДОБРЕ РОЗВИНЕНЕ ГОСПОДАРСТВО
- БУЛО РОЗОРЕНЕ НАБІГАМИ ПОЛОВЦІВ

1185 Р. — НЕВДАЛИЙ ПОХІД НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО КНЯЗЯ ІГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА ПРОТИ ПОЛОВЦІВ

1187 Р. — ПЕРШЕ ЗАФІКСОВАНЕ В ПИСЕМНОМУ ДЖЕРЕЛІ ВИКОРИСТАННЯ НАЗВИ "УКРАЇНА"

ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО

- ГУСТОНАСЕЛЕНЕ І РОЗВИНЕНЕ КНЯЗІВСТВО
- ЗНАЧНІ РОДОВИЩА СОЛІ
- ДИНАСТІЯ РОСТИСЛАВИЧІВ
- РОЗВИНЕНА МЕРЕЖА ТОРГОВЕЛЬНИХ ШЛЯХІВ ІЗ ЗАХОДУ ДО ЧОРНОГО МОРЯ
- КОНФЛІКТИ БОЯР З КНЯЗЯМИ
- МОГУТНІСТЬ МІСЦЕВОГО БОЯРСТВА
- РОЗКВІТ ЗА ПРАВЛІННЯ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА ОСМОМИСЛА

ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

- ГУСТОНАСЕЛЕНЕ ТА РОЗВИНЕНЕ КНЯЗІВСТВО
- ТРИВАЛИЙ ЧАС БУЛО ДОМЕНОМ КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ
- РОЗКВІТ ЗА ПРАВЛІННЯ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

ПОХІД НА ГАЛИЧ КНЯЗЯ РОМАНА

1199 Р. — ОБ'ЄДНАННЯ ГАЛИЦЬКОГО ТА ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ

РОМАН МСТИСЛАВИЧ 1199–1205 РР.

- ПРИДУШЕННЯ ОПОРУ БОЯР
- РОЗШИРЕННЯ ВОЛОДІНЬ
- 1202 Р. — ПРИЄДНАННЯ КИЄВА
- 1205 Р. — БИТВА ПІД ЗАВИХОСТОМ, ЗАГИБЕЛЬ КНЯЗЯ РОМАНА

ВТРАТА ЄДНОСТІ ДЕРЖАВИ

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ 1238–1264 РР.

- ВІДНОВЛЕННЯ ЄДНОСТІ ДЕРЖАВИ
- 1238 Р. — ПОХІД НА ГАЛИЧ
- 1238 Р. — ПЕРЕНЕСЕННЯ СТОЛИЦІ В ХОЛМ
- 1239 Р. — ПОВЕРНЕННЯ КИЄВА
- МІСТОБУДІВНА ДІЯЛЬНІСТЬ
- ЗМІЦНЕННЯ КОРДОНІВ

ВІЗАНТІЯ → БОСПОР, ХЕРСОНЕС

- ЦЕНТР ТОРГІВЛІ ХУТРОМ
- ВИГОТОВЛЕННЯ ПРИКРАС НА ПРОДАЖ
- ВИДОБУТОК НАФТИ

ВІД КІНЦЯ X СТ. І ДО 1094 Р. БОСПОР БУВ ВОЛОДІННЯМ РУСІ ТА ДІСТАВ НАЗВУ **ТМУТОРОКАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО.** ВОНО БУЛО ВАЖЛИВИМ ТОРГОВЕЛЬНИМ ЦЕНТРОМ У РЕГІОНІ

Розділ V. МОНГОЛЬСЬКА ЕКСПАНСІЯ. КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ

§ 15. Походи монголів на Русь. Підпорядкування руських князівств Золотій Орді

1. Перше зіткнення руських князів із монголами. Битва на річці Калка

▸▸ **1.** Якою була реакція руських князів на першу появу монголів біля кордонів Русі? **2.** Хто переміг у битві на річці Калка?

На початку XIII ст. в монгольських степах під владою Чингісхана постала могутня держава, яка протягом 1206—1222 рр. підкорила Південний Сибір, Далекий Схід, Північний Китай, Середню Азію, Південний Кавказ.

Для завершення боротьби за Великий Євразійський степ монголам потрібно було здолати половців, які контролювали його західну частину. У 1222 р. 30-тисячне військо під керівництвом досвідчених полководців Чингісхана — Субедея і Джебе — перейшло Кавказькі гори та вдерлося в причорноморські й прикаспійські степи, де панували половці.

Половецькі хани, зібравши військо, зустріли монголів на березі річки Сіверський Донець, але зазнали поразки. Монголи рушили до Криму, де захопили велике торговельне місто Сугдея.

Тим часом тесть галицького князя Мстислава Удатного половецький хан Котян звернувся по допомогу до руських князів. На з'їзді князів у Києві було вирішено дати монголам бій у половецьких степах.

У похід проти монголів виступили київський, галицький, волинський, чернігівський,

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Які князівства існували на українських землях напередодні монгольської навали? Яке з них було наймогутнішим?
2. Якими землями на 1239 р. володів Данило Романович?
3. Які кочівники панували в причорноморських степах напередодні вторгнення монголів?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- коли відбувся перший похід монгольського війська на Русь;
- якими були наслідки монгольської навали;
- як утворилася Золота Орда;
- що таке «улус», «Золота Орда», «ярлик»; хто такий «баскак».

ПОХІД МОНГОЛІВ У ПРИЧОРНОМОРСЬКІ Й ПРИКАСПІЙСЬКІ СТЕПИ у 1222—1223 рр.

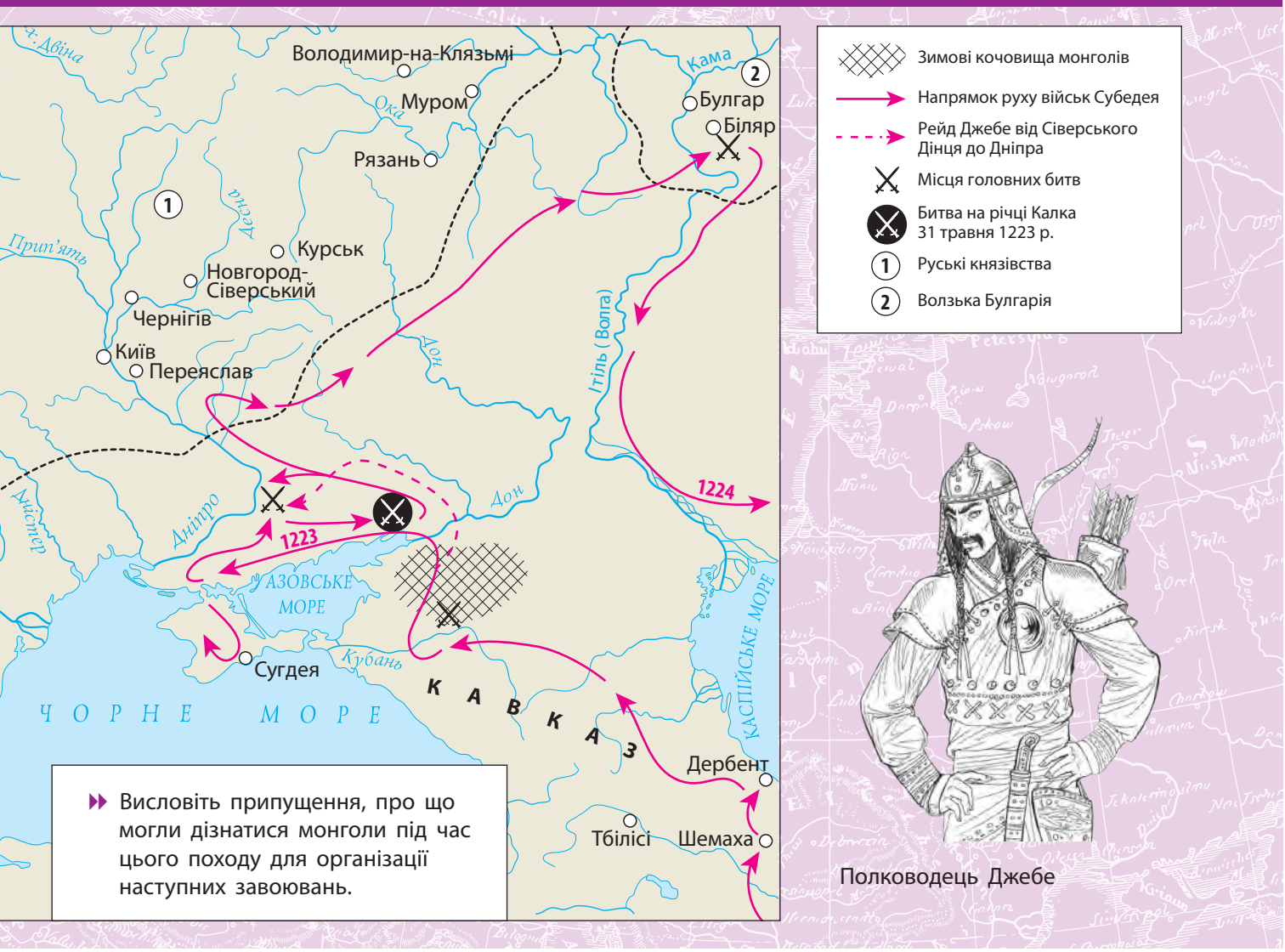

Чингісхан. Китайський середньовічний малюнок

смоленський, курський, трубчевський і путивльський князі. Лише володимиро-суздальський князь відмовився від походу, але пообіцяв надати допомогу.

У 1223 р. головні сили русько-половецького війська й монголів зустрілися на річці Калка (зараз Кальчик, притока річки Кальміус, що впадає в Азовське море). Спершу русько-половецьке військо примусило монголів відійти на лівий берег річки. Проте у вирішальний момент битви між князями виникло непорозуміння. Мстислав Удатний розпочав бій без погодження з іншими князями. Так, його полки, полки Данила Романовича й половці переправилися через Калку та атакували монголів, які під

!!! Зверніть увагу

Найзавзятіше чинив опір монгольському війську великий князь київський Мстислав, який встиг збудувати укріплений табір. Монголи три дні марно намагалися захопити його. Тоді вони вдалися до хитрощів, пообіцявши, що відпустять обложених в обмін на викуп. Проте тільки-но руські князі склали зброю, монголи «людей посікли, а князів подавили, поклавши під дошки, а самі зверху сіли святкувати».

ударом важкоозброєних дружинників почали відступати. Однак половці не витримали контрудару монголів і кинулися врозтіч. Данило був поранений, але продовжив керувати своїми полками. Він зміг організовано вивести їх з бою та повернутися додому.

Під час битви на річці Калка руські дружини зазнали значних втрат: загинули шість князів, і лише кожен десятий воїн залишився неушкодженим. Монгольське військо зруйнувало декілька невеликих міст і повернулося у степи.

2. Монгольська навала на Рязанське і Володимиро-Суздальське князівства

▸▸ Яке князівство першим зазнало нападу монголів?

Після десятирічної перерви монголи почали готуватися до нового походу, але цього разу завойовницького, а не розвідувального. Західний похід очолив онук Чингісхана хан Батий (Бату).

Перший удар монголів на початку зими **1237 р.** припав на Рязанське князівство. Батий, відправивши послів до рязанських князів Юрія та Олега, вимагав, щоб йому дали «десятину» — десяту частину людей, майна і зброї. Князі відмовилися. Після цього монголи взяли в облогу Рязань. Незважаючи на відчайдушний опір населення, місто було взяте й розорене.

Далі монголи пішли на Володимиро-Суздальське князівство, що на той час мало сильне військо. Проте монголи зненацька захопили його в таборі на річці Сить і знищили разом із великим князем Юрієм Всеволодовичем. Були

Битва на річці Калка. Мініатюра з літопису

СХЕМА БИТВИ НА РІЧЦІ КАЛКА 31 травня 1223 р.

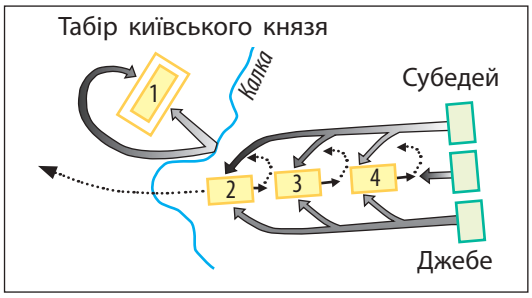

Русько-половецькі війська:
1 полки київського князя Мстислава
2 полки чернігівського князя Мстислава
3 полки волинського князя Данила Романовича і галицького князя Мстислава Удатного
4 полки половецького воєводи Яруна

Монгольське військо

Оточення і знищення русько-половецького війська

▸▸ Складіть розповідь про битву на річці Калка від імені руського, монгольського або половецького воїна.

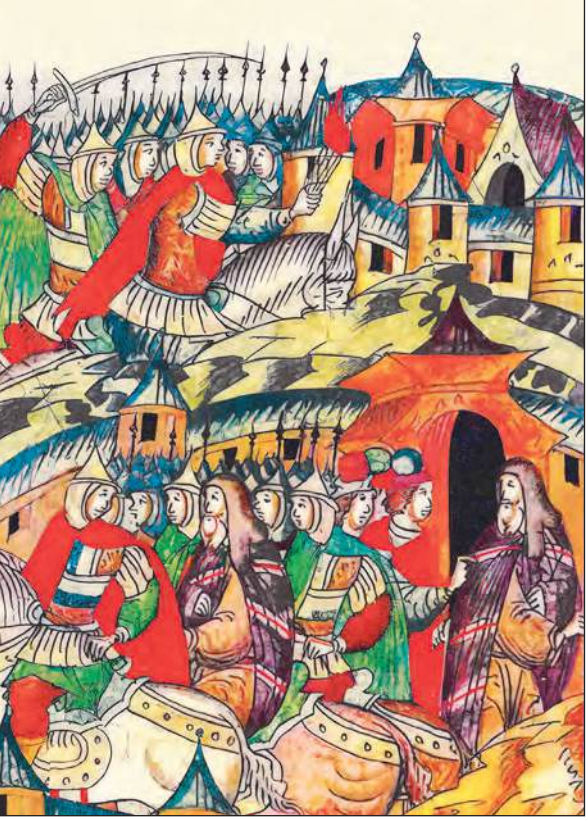

Розорення Чернігова монголами в 1239 р. Мініатюра з літопису

спалені 15 міст князівства, а значну частину населення вбили або взяли в полон. Навесні 1238 р. монголи повернулися у степи.

У 1238 р. Батий завдав поразки й половецькому ханові Котяну, після чого той зі своєю ордою подався до Угорського королівства.

3. Падіння Переяславського й Чернігівського князівств

▸▸ У якому році монголи підкорили Переяславське і Чернігівське князівства?

Узимку **1239 р.** монголи спрямували свої війська проти Переяславського й Чернігівського князівств.

Переяслав мав потужні укріплення. Крім того, оборону міста зміцнювали природні перешкоди — річки Трубіж і Альта та рів між ними. Оборону міста очолив єпископ Симеон. Проте в березні 1239 р. Переяслав упав. За літописом, «ворог узяв місто списом, вибив його все, і церкву архангела Михаїла сокрушив... І єпископа, преподобного Симеона, вони вбили».

Восени 1239 р. монголи підступили до Чернігова. Чернігівський князь Мстислав Глібович дав бій монголам під стінами міста. У запеклій битві «переможений був Мстислав, і безліч із воїнів його побито було». Монголи увірвалися до Чернігова та розорили його. Далі вони зруйнували Глухів, Путивль, Вир, Рильськ та інші міста. Проте на штурм Києва не наважилися та відійшли в Степ.

У 1239 р. монголи також здійснили похід у Крим, підкорили його східну частину та обклали даниною Сугдею.

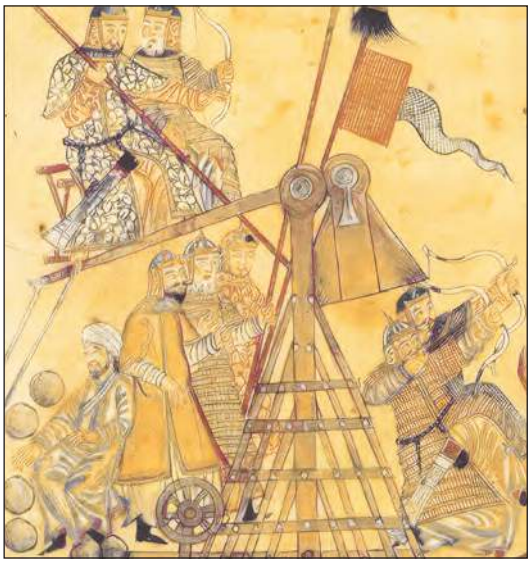

Використання монголами облогових машин. Мініатюра з хроніки XIV ст.

☑ Цікаві факти

Монгольська армія була добре навченою і дисциплінованою. Її основу становила важка кіннота. До армії також увійшли загони підкорених племен (одним із них були татари — саме тому в руських літописах військо згадується як татарське). Монгольське військо мало й велику кількість метальних і стінобитних машин.

Оборона Києва. Сучасний малюнок

4. Оборона Києва. Монгольська навала на землі Галичини й Волині

▸▸ Хто очолював оборону Києва від монголів?

На початку вересня **1240 р.** Батий, здолавши оборону прикордонних фортець, підійшов до стін Києва та взяв його в облогу. На чолі захисників міста став воєвода князя Данила Дмитро.

Дізнавшись про найслабше місце в обороні Києва в районі Лядських воріт, монголи зосередили там основну кількість стінобитних машин, що «безперестанно били день і ніч» понад два місяці. Зрештою в стінах з'явилися проломи. Монголи пішли на штурм. У перший день вони заволоділи стінами й валом «міста Ярослава», але далі просунутися не змогли.

Скориставшись перервою, кияни створили нову лінію оборони вздовж укріплень «міста Володимира». Однак на початку грудня монголам усе ж таки вдалося підійти до останнього рубежу оборони міста біля Десятинної церкви. Попри запеклий опір населення військо Батия зруйнувало кам'яні стіни за допомогою облогових машин.

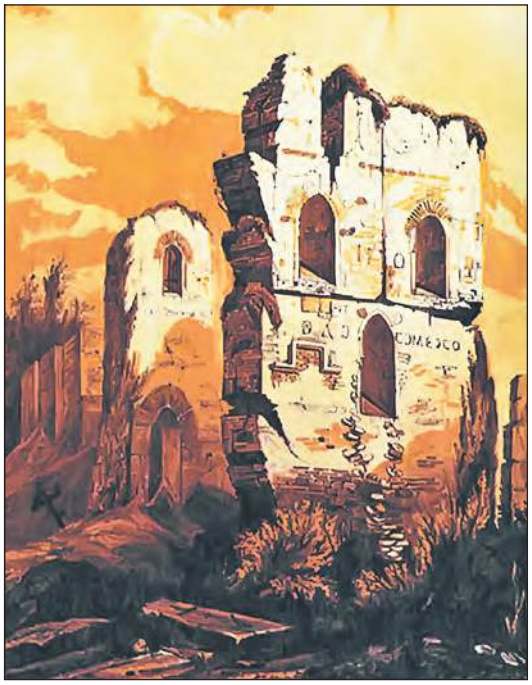

Руїни Десятинної церкви. Невідомий художник. Початок XIX ст.

Здобуття Києва відкрило Батию шлях на захід. На початку **1241 р.** він підійшов до

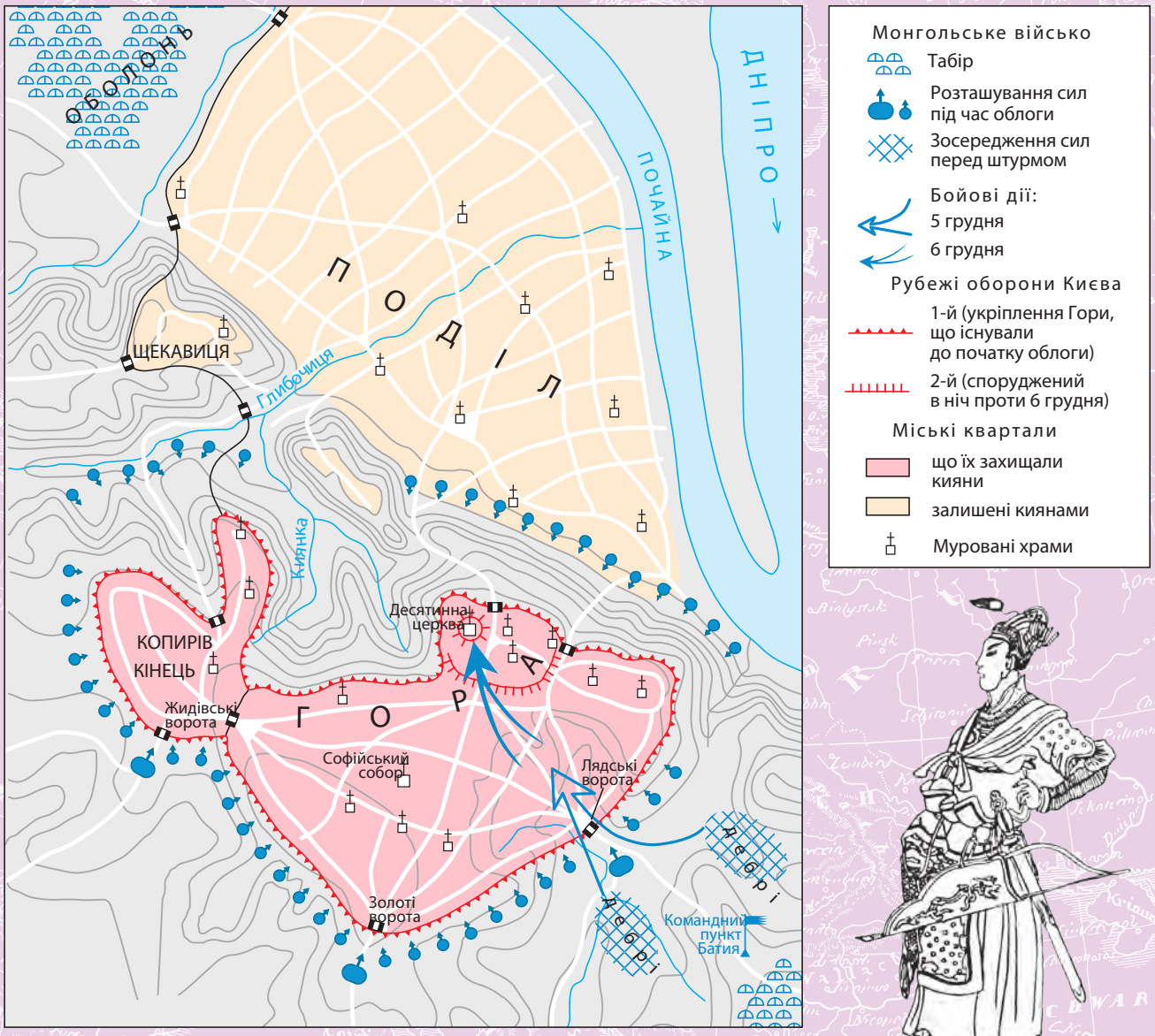

Простежте шлях просування монголів під час захоплення міста.

Батий. Китайський малюнок XIV ст.

Волині, але зіткнувся із сильним опором міст-замків Данилів, Кременець та інших. Проте головною метою Батия залишалося знищення половців, які відкочували до Угорського королівства. Тому він обійшов замки та широким потоком вдерся на терени Волині й Галичини. Монголи захопили Володимир, Галич та інші міста. Лише Холм і гірські фортеці змогли відбити напади.

Краєвид Кременця. Художник Н. Орда

Князь Данило Романович марно намагався схилити до спільної боротьби проти монголів угорського короля та польських князів. Вони сподівалися, що навала обмине їх. Тим часом Батий, подолавши Карпатські перевали, завдав угорським військам і половцям нищівної поразки на річці Шайо (у долині Мохі). У цій битві монголи вперше використали катапульти для обстрілу табору угорського війська та його бойових порядків. Далі монгольське військо рушило до Адріатичного моря, маючи намір полонити угорського короля Белу IV.

У 1242 р. монголи повернулися у причорноморські й прикаспійські степи. Приводом до цього стала смерть великого монгольського хана Угедея. Проте насправді Батий не мав достатніх сил, щоб тримати в покорі всі завойовані народи. Крім того, велика повінь в Угорському королівстві позбавила монголів пасовищ у Паннонії.

5. Наслідки монгольської навали

▸▸ Якою була мета монгольської навали?

Навала Батия не була звичайним грабіжницьким набігом кочівників, яких раніше зазнавала Русь.

Працюємо з джерелом

Італійський мандрівник Плано де Карпіні про відвідання Києва в 1246 р.

Коли ми їхали через їхню землю, ми знаходили незліченні голови й кістки мертвих людей, які лежали на полі, бо місто це було досить великим і дуже багатолюдним; а тепер воно зведено майже нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей там тримають вони в найтяжчому рабстві. (До навали місто мало 9 тис. дворів, і мешкало в ньому 50 тис. осіб.)

▸▸ **Працюємо в парах.** Обговоріть зміст джерела та дайте відповіді на запитання. **1.** Через скільки років після монгольської навали мандрівник відвідав Київ? **2.** Яку картину спустошень він побачив? **3.** Якими були наслідки навали для Києва?

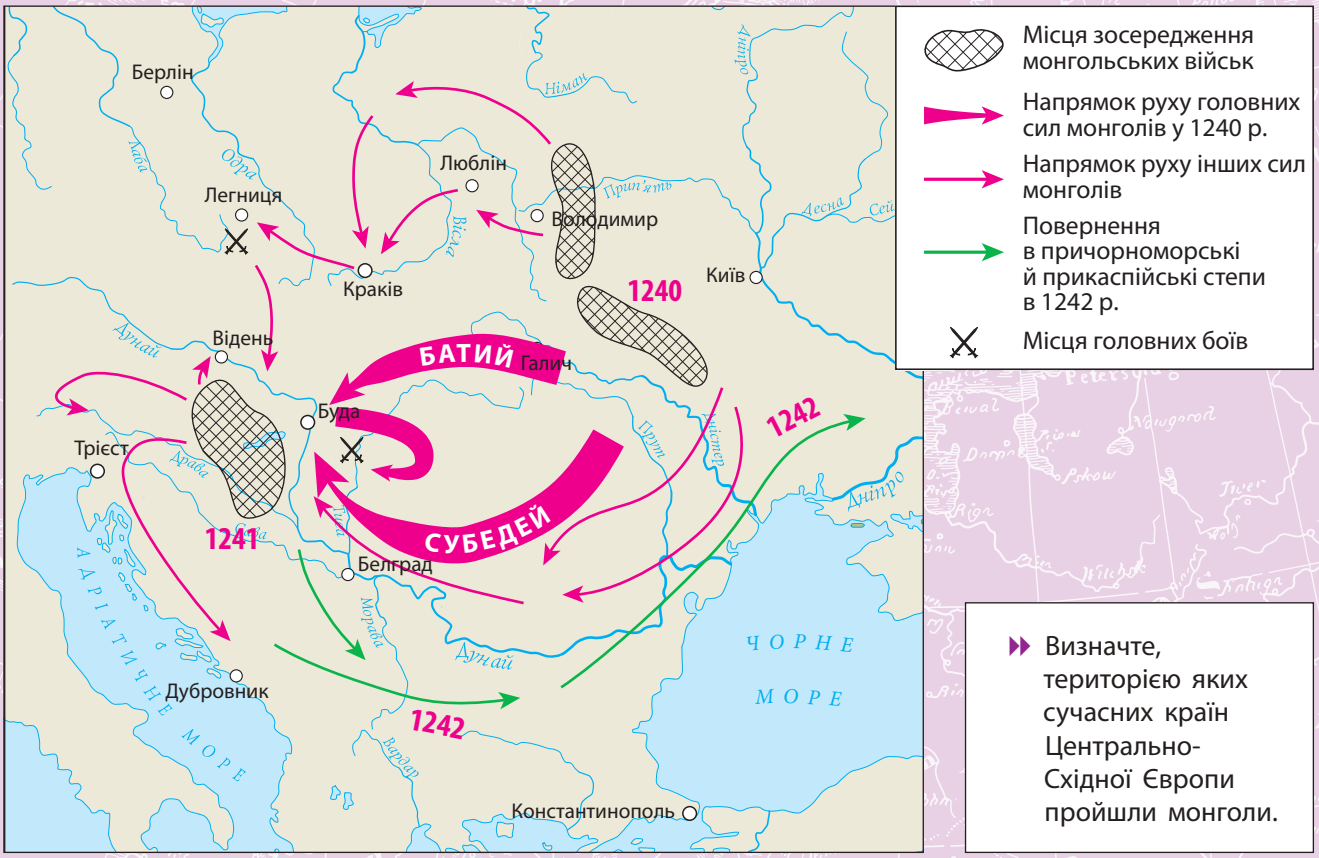

Визначте, територією яких сучасних країн Центрально-Східної Європи пройшли монголи.

Угорський король Бела IV тікає від монгольського війська в битві на річці Шайо. Мініатюра з хроніки

Працюємо з джерелом

Арабський дослідник Ал-Омарі про асиміляцію половцями монголів

…У давнину ця держава [Золота Орда] була державою кипчаків, але коли ними заволоділи монголи, кипчаки зробилися їхніми підданими. Потім вони (монголи) змішалися та породичалися з ними (кипчаками), і земля отримала гору над природними якостями їх (монголів), усі вони стали точно кипчаки, нібито від одного [з ними] роду, від того, що монголи оселилися на землі кипчаків, одружувалися з ними й залишалися жити на землі їхній (кипчаків).

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела та дайте відповіді на запитання. **1.** Якою була роль половців у Золотій Орді? **2.** Чому половцям удалося асимілювати монгольське населення?

Монгольська верхівка прагнула не лише збагатитися шляхом пограбування, а поставити під свою залежність князівства, приєднати їх до своєї імперії, якою управляли нащадки Чингісхана, та отримувати з них постійний дохід.

Наслідки навали були катастрофічними для руських князівств. Значних руйнувань зазнали 49 із 74 міст Русі, а 14 міст уже не відродилися. У перші 50 років монгольського панування не виникло жодного нового міста, а домонгольського рівня кам'яного будівництва змогли досягти лише через 100 років. Занепали деякі ремісничі спеціальності, було втрачено секрети виробництва ювелірних виробів (емаль, зернь, чернь). Окремі райони знелюдніли, скоротилися посівні площі.

Проте монголи сприяли відродженню торгівлі. Заходи з розвитку торговельних шляхів, пов'язаних із Великим шовковим шляхом, дали поштовх до відновлення господарства в багатьох регіонах. Крім того, монголи не втручалися у вірування підкореного населення. Вони розуміли, що церква відіграє важливу роль у житті людей і краще не налаштовувати її проти себе.

Батий-хан на троні Золотої Орди. Мініатюра з перської хроніки. 1430—1434 рр.

А-Я Словник

Улус — у монгольській імперії назва удільних володінь нащадків Чингісхана, які згодом стали самостійними державами.

6. Утворення Золотої Орди. Монгольське панування на українських землях

▸▸ Коли була утворена Золота Орда? Яке місто стало її столицею?

У **1242 р.**, повернувшись із походу, монголи облаштувалися в прикаспійських і причорноморських степах, що стали частиною монгольської імперії як **Улус Джучі**. Згодом щодо цих земель поширилася назва **Золота Орда,** столицею якої було місто Сарай (у перекладі — «палац»). У 60-ті рр. XIII ст. держава звільнилася від влади каракорумських ханів.

Українські землі Київщини, Чернігівщини, Переяславщини потрапили в залежність від Золотої Орди. Князівська влада тут то зникала, то відновлювалася. На підкорених землях монголи вимагали, щоб народи «давали їм десяту

Ханський ярлик. Реконструкція

За допомогою сучасної політичної карти світу визначте, території яких держав входили до складу Золотої Орди.

частину від усього — як від людей, так і від майна». Також вони збирали плужне (податок із плуга), мито, подвірне (податок із двору), корм (перевезення та утримання ханських послів). Для визначення розмірів надходжень монголи здійснювали переписи населення й майна. Перший такий перепис на українських землях монголи провели в 1245—1246 рр. Представниками хана на місцях були **баскаки**. Разом із військовими загонами вони об'їжджали підвладні територій, збирали податки (данину) та стежили за порядком. На землях, де монголи залишили князівську владу, данину збирав князь, а потім відправляв її в Золоту Орду.

А-Я Словник

Золота Орда — назва резиденції правителя Улусу Джучі; держава, що постала в причорноморських і прикаспійських степах за підсумками Західного походу монголів. Вона існувала з 1242 р. до початку XV ст. Столицею Золотої Орди стало місто Сарай. Унаслідок міжусобиць держава розпалася на Сибірський, Казанський, Кримський, Астраханський та інші ханати.

Баскак — намісник хана Золотої Орди в підвладних країнах, який здійснював облік населення та збирав данину.

Ярлик (у перекладі з тюркської мови — «указ») — грамота ханів Золотої Орди, що давала право на управління князівствами або окремими областями.

!!! Зверніть увагу

Підкорені монголами руські землі безпосередньо не входили до складу Золотої Орди (за деяким винятком). Також на теренах Русі не існувало постійної місцевої влади монголів. Крім того, вони прихильно ставилися до християнства й православного духовенства. Його навіть було звільнено від сплати податків.

Цікаві факти

Спочатку Сарай був звичайною ставкою (резиденцією) хана. Проте згодом вона перетворилася на місто. Його центральну частину займала площа, територія навкруги була забудована садибами. У час розквіту багатонаціональне населення міста становило близько 75 тис. осіб. Крім монголів, тут жили слов'яни, половці, алани, черкеси, булгари тощо. Палаци й громадські будівлі споруджували з обпаленої цегли, будинки пересічного населення — із цегли-сирцю та дерева. Сарай мав каналізацію й систему водопостачання, а деякі будівлі — навіть систему центрального опалення. Оборонних споруд до середини XIV ст. місто не мало.

Місто Сарай. Реконструкція

Проте для цього він мав отримати від монголів дозвіл на князювання — **ярлик**.

На землях на південь від Києва постали монгольські округи — тьми. Їх почали називати Татарською землею, а згодом Поділлям. На цих землях разом із місцевим населенням жили монголи.

Незважаючи на руйнівні наслідки, монгольська навала не зупинила розвитку земель Русі.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Установіть послідовність захоплення монголами міст на українських землях.

А Чернігів **Б** Київ
В Переяслав **Г** Володимир

2. Які князівства припинили своє існування на українських землях після походів монголів?

3. Впишіть відсутні літери, щоб отримати ім'я воєводи, який очолював оборону Києва від монголів.

		И			

Полководець Субедей

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- навалу монголів на руські князівства;
- запеклий опір міст і причини перемог монголів;
- систему залежності, встановлену монголами.

Працюємо з хронологією

1223 р.	Битва на річці Калка
1237—1241 рр.	Монгольська навала на руські князівства
1239 р.	Спустошення монголами Переяславського та Чернігівського князівств
Листопад—грудень 1240 р.	Оборона Києва
1240—1241 рр.	Спустошення монголами Київського князівства й держави Романовичів
1242 р.	Створення Улусу Джучі (Золотої Орди)

Аналізуємо і пояснюємо

4. Наведіть факти, які підтверджують або спростовують судження, що причини успіхів монголів полягали в роз'єднаності сил руських князів.
5. Якими, на вашу думку, були особливості панування монголів на українських землях? Дайте аргументовану відповідь.
6. Чому поразка на річці Калка не спонукала руських князів до зміцнення оборони своїх володінь?
7. Чим монгольська навала відрізнялася від нападів кочівників, яких зазнавала Русь у попередні століття?

Застосовуємо і творимо

8. **Працюємо разом.** Навчальна гра «Знайдіть на карті». **Правила гри.** Одна команда (двоє осіб) готує перелік 12 географічних об'єктів, які пов'язані з певними історичними подіями (тут: походи монголів на Русь). Інша команда (двоє осіб) має за визначений час (10 секунд на один географічний об'єкт) показати ці об'єкти на карті. Перша команда не називає об'єкт, а лише вказує його суттєві ознаки. Третя команда (двоє осіб) визначає доцільність запитань і відповідей.
9. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Скільки років тривав Західний похід Батия?
   2) Через скільки років після перемоги на річці Калка монголи змогли підкорити руські князівства?
10. **Працюємо в парах.** Складіть хронологічну таблицю «Походи монголів на Русь».
11. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Барометр» обговоріть проблемне питання. Чому монголи змінили тактику, підійшовши до держави Романовичів?
12. Підготуйте повідомлення або презентацію про оборону Києва від монголів.
13. **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Асоціативна квітка» визначте, якими були особливості залежності руських князів від Золотої Орди.

§ 16. Створення Королівства Руського

1. Відновлення Галицько-Волинського князівства

▸▸ Який результат мала битва під Ярославом?

Монгольська навала на землі Галичини та Волині не мала таких спустошливих наслідків, як для Переяславщини, Київщини й Чернігівщини. Галичина й Волинь не потрапили в безпосередню залежність від Золотої Орди. Міста й господарство швидко повернулися до звичного життя. Проте єдність Галицько-Волинського князівства, що тільки-но відродилося напередодні навали, була знову порушена.

Данилу й Васильку Романовичам вкотре довелося долати опір бояр і відстоювати своє право на владу в боротьбі із сином чернігівського князя Михайла Всеволодовича Ростиславом, який спирався на воєнну силу угорського

СХЕМА БИТВИ ПІД ЯРОСЛАВОМ 1245 р.

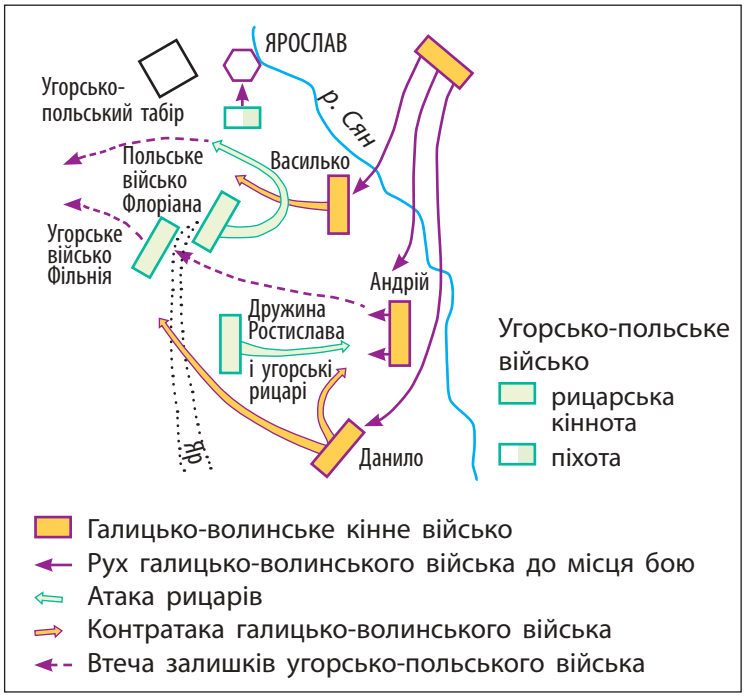

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Коли були об'єднані Галицьке й Волинське князівства?
2. У якому році Данило і Василько відновили батьківську спадщину?
3. Які наслідки мала навала Батия для Галицько-Волинського князівства?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- коли і за яких обставин було відновлено владу Романовичів у Галицько-Волинському князівстві після нападу монголів;
- як складалися відносини між Галицько-Волинським князівством і Золотою Ордою;
- яку внутрішню й зовнішню політику проводив Данило;
- як постало Королівство Руське.

☑ Цікаві факти

У битві під Ярославом 1245 р. Данило проявив талант полководця. Він розмістив війська так, що навмисно послабив центр своїх позицій. Це дало йому змогу заманити угорське військо та дружину князя Ростислава під фланговий удар своєї добірної кінноти. Під час бою Данило захопив корогву командувача угорських військ Фільнія та порвав її, засвідчивши остаточну перемогу.

Угорський король Бела IV. Середньовічна мініатюра (фрагмент)

Австрійська герцогиня Гертруда. Середньовічна мініатюра (фрагмент)

короля й краківського князя. Вирішальна битва між ними відбулася в **серпні 1245 р.** під Ярославом. Данило і Василько здобули перемогу, яка поклала край тривалій боротьбі за відновлення єдності держави Романовичів.

2. Утворення Королівства Руського

▸▸ Коли і де відбулася коронація Данила Романовича?

Зміцнивши свою владу, Данило вирішив об'єднати сили руських князівств для боротьби проти монголів. Поштовхом до організації боротьби стала вимога Батия віддати йому Галич. Як зазначив галицький літописець, Данило подумав і відповів: «Не дам півотчини своєї, але поїду до Батия сам!». У **1245—1246 рр.** він здійснив поїздку до Сарая, столиці Золотої Орди. Данило відстояв право на князювання та зберіг під своєю владою Галич. Проте князю довелося визнати зверхність монгольського хана та стати його союзником. Данило мав надавати допоміжні загони в монгольських походах. Навіть така залежність обтяжувала князя («О, лихіше лиха честь татарська!»).

Поїздка до хана Батия дала Данилу перепочинок для підготовки до збройної боротьби із Золотою Ордою та зміцнення авторитету серед європейських правителів.

Данило Романович поріднився з угорським королем Белою IV. Той погодився на шлюб своєї дочки Констанції зі старшим сином Данила Левом. До того ж молодший син Данила Роман одружився з австрійською герцогинею Гертрудою, наступницею трону герцогства Штирія. Ці династичні шлюби дали змогу Данилу втрутитися у війну за австрійський престол. Проте спільний з Белою IV похід 1253 р. був невдалим.

Водночас у 1250—1253 рр. Данило вів війну із засновником Великого князівства Литовського Міндовгом. Проте сторони збагнули, що ця боротьба лише виснажує їхні сили. Між Міндовгом і Данилом був укладений союз проти монголів, скріплений шлюбом сина Данила Шварна і дочки Міндовга (її ім'я в літописах не згадується). Поштовхом до союзу стало те, що руські князі

rnk.com.ua/108272
Для вас, допитливі

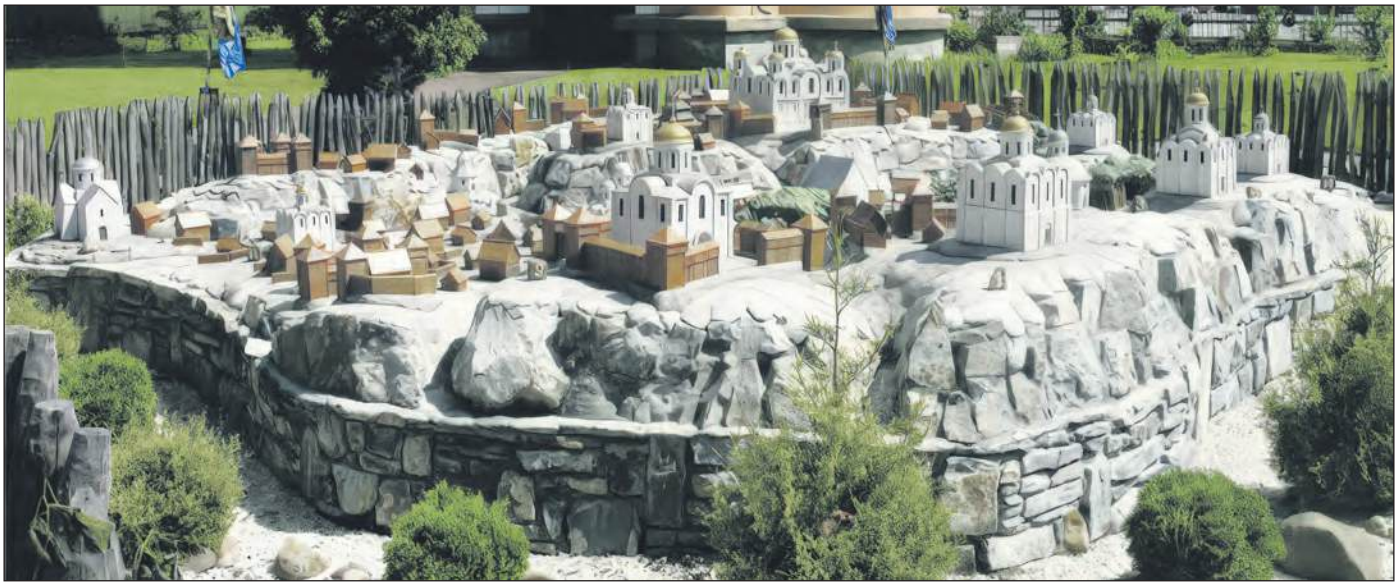

Галич. Макет міста XII—XIII ст.

вже не наважувалися на опір монголам і потребували сторонньої допомоги.

До кінця життя Данило не залишав намірів звільнитися від влади Золотої Орди. Значну увагу він приділяв побудові укріплених міст. Князь реорганізував військо, запозичивши найкращі здобутки військового мистецтва Заходу і Сходу. Князівську важку кінноту переозброїли на зразок західноєвропейського рицарства. Також була створена кіннота, озброєна луками й шаблями на зразок монгольських.

Після тривалих переговорів Русь досягла згоди з Папою Римським Інокентієм IV. У **1253 р.** він закликав християн країн Центрально-Східної Європи до хрестового походу проти монголів і направив Данилові королівську корону. Цього ж року Данило без особливих урочистостей коронувався в Дорогичині. Папа Римський титулував Данила Романовича «ясновельможним королем Русі»,

☑ Цікаві факти

Тривалий час головними союзниками в боротьбі з монголами Данило вважав руських князів. Зокрема, великий князь володимиро-суздальський Андрій Ярославич, молодший брат Олександра Невського, навіть скріпив союз із Данилом, одружившись із його дочкою. Однак монголи в 1252 р. завдали несподіваного удару по Володимиро-Суздальському князівству. Андрій Ярославич був змушений рятуватися втечею до Швеції. А Олександр Невський перейшов на бік монголів.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Заходи

- Розширення території, зміцнення кордонів, боротьба з ворогами
- Підтримка торгівлі
- Перенесення столиці до міста Холм
- Проведення військової реформи
- Коронація в Дорогичині в 1253 р.
- Будівництво міст-замків: Данилова, Кременця, Угровеська; заснування Львова

БОЛОХІВСЬКА ЗЕМЛЯ

який поширював владу на 11 земель: Київську, Чернігівську, Волинську, Галицьку, Турово-Пінську, Полоцьку, Новгородську, Смоленську, Суздальську, Рязанську і Переяславську.

Ці події прискорили зіткнення з монголами. У 1254—1255 рр. війська короля Данила захопили Болохівську землю (західна частина колишнього Київського князівства, історична область у верхів'ях річок Південний Буг, Случ і Тетерів). Також була зроблена спроба взяти Київ, владу над яким монголи віддали своєму союзнику Олександру Невському.

Тим часом у Золотій Орді відбулася зміна влади. Після смерті Батия ханом став Берке, який у відповідь на дії Данила відправив проти нього намісника Куремсу. Однак його війська не змогли здолати опір міст Володимира й Луцька. Куремса був змушений відступити в Степ. Це був перший успіх руських князів у боротьбі з монголами.

Улітку 1258 р. хан Берке спрямував проти держави Романовичів величезне військо на чолі з досвідченим полководцем Бурундаєм, який вирішив діяти шляхом залякування. Він запросив Данила й Василька на знак підтвердження своїх зобов'язань перед Золотою Ордою взяти участь у спільному поході проти Великого князівства Литовського. Напередодні литовці розгромили володіння монгольського ставленика князя Олександра Невського. Брати вимушено погодилися (хоча Данило особисто не брав участі в поході).

Під час походу на Велике князівство Литовське монголи діяли з особливою жорстокістю. Після демонстрації сили Бурундай заявив: «Якщо ви мої мирники (союзники), розкидайте городи свої всі». Протистояти новій навалі руські князі не могли, тому на знак покори розібрали укріплення Данилова, Стіжка, Львова, Кам'янця, Луцька, а укріплення Володимира спалили. Лише залога Холма відмовилася коритися вимогам монголів і відбила всі їхні спроби захопити місто. Бурундай спрямував свій гнів на польські князівства, де вчинив жахливе розорення.

Корона Данила Романовича. Реконструкція

Цікаві факти

Папа Римський, прагнучи поширення своєї влади, щедро роздавав королівські титули. Наприклад, у 1198 р. коронувався правитель Кілікійської Вірменії Левон II, у 1204 р. — болгарський цар Іван Калоян, у 1217 р. — великий жупан Рашки (Сербії) Стефан II Неманич, а в 1253 р. — великий князь литовський Міндовг.

Працюємо з джерелом

Галицько-Волинський літопис про діяльність Данила Романовича (XIII ст.)

[Був] князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив… і братолюбством він світився із братом своїм Васильком.

Якою діяльністю уславився князь Данило Романович?

У 1262 р. відбулася нарада на річці Тернава (притока Дністра) із метою впорядкування володінь держави Романовичів. У ній узяли участь краківський князь Болеслав V Сором'язливий, волинський князь Василько Романович із сином Володимиром, Лев, Шварно та Мстислав Даниловичі. Сторони визначили межі «земель Руських і Лядських», а також власних володінь. Володимирське князівство було закріплене за Васильком і його сином Володимиром. Натомість від нього відокремили Луцьке князівство і Берестя (зараз місто Брест, Білорусь), де престол посів син Данила Мстислав. Шварно отримав Холмське, Галицьке і Дорогичинське князівства, Лев — Перемишльське князівство, місто Львів і деякі інші землі.

У **1264 р.** король Данило помер. Держава Романовичів існувала 150 років: у 1199—1253 рр. — як Галицько-Волинське князівство, а в 1253—1349 рр. — як Королівство Руське. Влада держави поширювалася на більшість земель сучасної України.

Вчений Михайло Грушевський вважав Галицьке і Волинське князівства «найбезпосереднішими спадкоємцями політичної і культурної традиції Києва».

Запитання і завдання

Знаємо

1. Із королем якої європейської держави Данило Романович установив династичні зв'язки?
   А Польща **Б** Угорщина
   В Чехія **Г** Швеція
2. У якому році Данило Романович став королем?

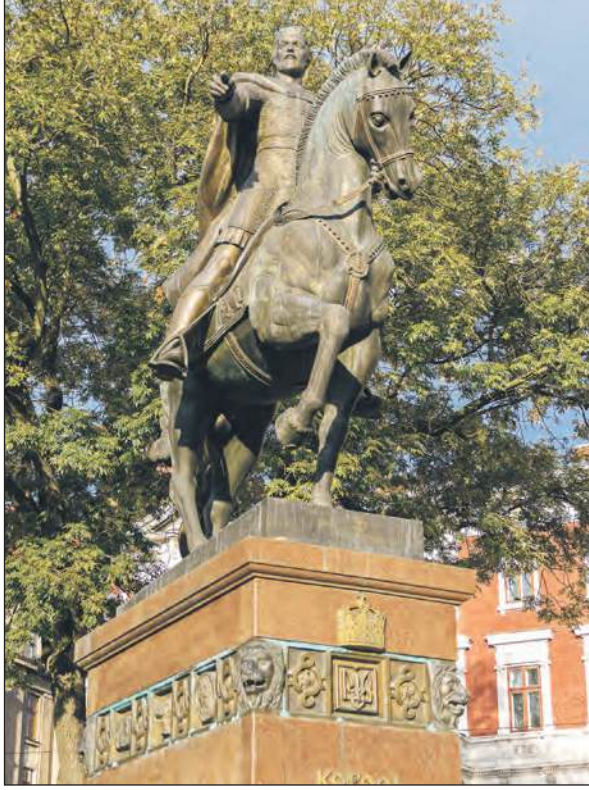

Пам'ятник королю Данилу у Львові. Скульптори В. Ярич, Р. Романович, архітектор Я. Чурилик

ДИНАСТІЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ

- **Роман** (1199—1205 рр.)
  - **Данило** (1238—1264 рр.)
    - **Лев I Данилович** (1264—1301 рр.)
  - **Василько** (1264—1269 рр.)
    - **Володимир Василькович** (1269—1288 рр.)
- **Юрій I Львович** (1301—1308/1314 або 1315 рр.)
  - **Андрій і Лев II** (1308—1323 рр.)
  - **Марія**
    - **Юрій II Болеслав** (1325—1340 рр.)

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- те, як Данило і Василько відновили свою владу після монгольської навали;
- причини коронації Данила;
- боротьбу Данила проти монгольської зверхності.

Працюємо з хронологією

Серпень 1245 р.	Битва під Ярославом
1245—1246 рр.	Поїздка Данила Романовича до Золотої Орди
1253 р.	Коронування Данила Романовича
1254—1259 рр.	Походи монголів під проводом Куремси та Бурундая
1264 р.	Смерть короля Данила

3. Впишіть відсутні літери, щоб отримати ім'я монгольського намісника, із яким вів боротьбу Данило.

		Р				

Аналізуємо і пояснюємо

4. Наведіть факти, які підтверджують або спростовують судження, що Данило Романович був видатним правителем.

5. Як монгольська загроза впливала на розвиток Галицько-Волинського князівства? Поясніть свою відповідь.

6. Як складалися відносини Данила Романовича із Золотою Ордою? Поясніть слова Данила: «О, лихіше лиха честь татарська!».

7. Чому Данило Романович прийняв королівську корону від Папи Римського? Чи виправдав себе цей крок князя?

Застосовуємо і творимо

8. Поясніть на прикладах, яку інформацію про період правління Данила Романовича може надати історична карта.

9. Розв'яжіть хронологічні задачі.
1) Скільки років Данило Романович був королем?
2) Через скільки років після об'єднання Галицького і Волинського князівств постало Королівство Руське?

10. Навчальна гра «Продовжте розповідь». **Правила гри.** Двоє учасників (учасниць) гри мають продовжити розповідь, фрагмент якої наведено. Вони по черзі додають по одному реченню. Виграє учасник (учасниця), речення якого (якої) буде останнім.
1) Королівство Руське постало після...
2) Після монгольської навали значна частина володінь галицько-волинських князів лежала в руїнах. Найболючішою втратою став Київ...
3) На вимогу монголів князі розібрали укріплення Данилова, Стіжка, Львова, Кам'янця, Луцька, а укріплення Володимира спалили. Проте відмовилася коритися залога...

11. За допомогою додаткових джерел складіть перелік найважливіших перемог Данила Романовича та підготуйте презентацію.

12. Порівняйте діяльність князів Романа Мстиславича та Данила Романовича. Визначте спільне й відмінне. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

§ 17. Королівство Руське за наступників короля Данила

1. Лев Данилович і Володимир Василькович

▸▸ Якими були здобутки правління князя Лева Даниловича?

Після смерті короля Данила на чолі Галицько-Волинської держави залишився його співправитель брат **Василько** (1264—1270 рр.). Однак володіння, що перебували під безпосереднім правлінням Данила, були розділені між трьома його синами — Левом, Мстиславом та Шварном. Лев Данилович отримав Галич і Перемишль; Мстислав — Теребовлянщину, Луцьк та Дубно; Шварно — Белз, Холм, Дорогичин, Чорну Русь та «червенські міста». Після смерті Василька Волинь успадкував його син Володимир Василькович. Проте обидві гілки Романовичів проводили спільну зовнішню політику.

Серед усіх Романовичів одним із найпомітніших правителів тогочасної Центрально-Східної Європи був князь **Лев** (1264—1308 рр.). Однак він не завжди діяв виважено, послідовно

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. За часів правління якого князя Галицько-Волинська держава досягла розквіту?
2. Яку внутрішню і зовнішню політику проводив Данило Романович?
3. Назвіть нащадків Данила Романовича. Як їхня політика вплинула на подальшу долю держави?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про правління наступників короля Данила;
- що зумовило поступовий занепад Королівства Руського та завершення династії Романовичів;
- яким було правління останнього галицько-волинського правителя;
- що таке «боярська рада».

Постать в історії

Наймолодший син короля Данила Шварно був одружений із дочкою литовського князя Міндовга. У 1267 р. литовський князь Войшелк передав владу над Литвою Шварну. Так було започатковано об'єднання земель Русі й Литви. Протягом **1267—1269 рр.** це була найбільша країна в Європі, кордони якої простягалися від Балтійського до Чорного моря, від Вісли до Дніпра. Проте таке піднесення Русі тривало недовго. Лев Данилович був ображений, що не йому, а молодшому брату Шварну передали владу, і вбив Войшелка, чим фактично унеможливив об'єднання Литви й Русі під владою Романовичів. Після смерті Шварна в 1269 р. великим князем литовським став литовець Тройден.

!!! Зверніть увагу

Місто Львів, імовірно, заснував Данило Романович приблизно в 1231—1235 рр. (перша згадка 1256 р.) і назвав його на честь сина Лева. Близько 1272 р. Львів став столицею Королівства Руського.

rnk.com.ua/108273
Для вас, допитливі

Лев Данилович. Художник Л. Долинський. XVIII ст.

Цікаві факти

Володимир Василькович був одним із небагатьох князів, про яких літопис залишив словесний портрет: «Цей благородний князь Володимир був високий на зріст, широкий у плечах, гарний зовні, волосся мав кучеряве. Бороду він стриг; руки й ноги в нього були гарні, голос низький. Він тлумачив книжне писання, тому що був великий філософ, лагідний, смиренний, незлобний, правдивий». Його наступник Мстислав Данилович проявив себе як миролюбний і розважливий політик. Про його правління літописець розповідав: «Він держав мир із навколишніми землями: і з німцями, литвою. Землю свою держав величною аж по татар, а сюди — по ляхи і литву».

і в інтересах держави, за що дістав прізвисько Шалений. Своє правління Лев Данилович провів у майже безперервних війнах із сусідами.

У 1279 р. Лев втрутився в боротьбу за володіння Краківською землею (Малопольщею), де після смерті князя не залишилося наступника. Однак, не маючи підтримки серед місцевої знаті, він приєднав до своїх володінь лише Люблін. Більш-менш значним успіхом князя було відвоювання в Угорського королівства частини Закарпаття із центром у Мукачевому.

Лев не раз спирався на військову могутність монгольських ханів, використовував їх у своїх походах.

За роки безладного князювання Лева його володіння занепали. У літописах немає жодної згадки про його діяльність із розбудови земель. Проте він опікувався військом, продовжуючи реформи Данила. Військо Лева стало більш схожим на монгольське.

Протилежністю Лева був волинський князь **Володимир Василькович** (1269—1289 рр.). За його правління розвивалися міста, торгівля й ремесла, велося будівництво церков, монастирів, поширювалося літописання. У зовнішній політиці князь віддавав перевагу дипломатії, хоча за необхідності вдавався й до війн.

Після смерті Володимира в 1289 р. його землі успадкував Мстислав Данилович. Він приєднав Волинське князівство до свого Луцького.

Працюємо разом. За допомогою методу «Уявний мікрофон» обговоріть результати правління Лева Даниловича.

2. Правління Юрія I. Загибель князів Андрія і Лева II

Які землі втратило Королівство Руське за Юрія I?

Після смерті Мстислава й Лева більшу частину Галичини та Волині успадкував **Юрій I Львович (1301—1308/1314 або 1315 рр.)**.

Юнацтво Юрія минуло в походах і війнах, у яких він брав участь разом зі своїм батьком.

Хоча роки самостійного правління він провів переважно в мирі. Юрій переніс столицю держави з Холма до Володимира, тим самим знову з'єднавши Волинь і Галичину. Хоча це вже була зовсім інша держава, ніж за часів Данила. Юрій вимушено поступився Великому князівству Литовському Дорогичином і Берестям, Польському королівству — Західною Галичиною та Любліном, Угорському королівству — Закарпаттям. Проте, скориставшись послабленням Золотої Орди через міжусобиці, Юрій відновив владу над Пониззям, розширивши його кордони аж до гирла Дністра й Південного Бугу, і позбувся зверхності монголів. Він установив дружні відносини з Польським королівством та Тевтонським орденом.

Юрій I домігся утворення в **1303 р.** окремої Галицької православної митрополії, зміцнивши свою владу та незалежність держави. Галицька митрополія мала у складі Галицький, Волинський, Луцький, Перемишльський, Турівський, Холмський єпископати, тобто охоплювала більшість заселених українських земель.

Цей крок Юрія I був зумовлений подією 1299 р., коли митрополит Київський і всієї Русі перебрався до Московської землі. Першим митрополитом Галицьким був, імовірно, грек Нифонт, а другим — українець Петро, який згодом під тиском Константинопольського Патріарха переселився до Володимира-на-Клязьмі.

Після смерті Юрія I у володіння Галицько-Волинською землею вступили його сини Андрій і **Лев II** (1308—1323 рр.), що титулувалися як «Божою милістю князі всієї Руської землі, Галичини і Володимирії». Свою політику брати спрямували на боротьбу за остаточне звільнення від влади Золотої Орди та зазіхань литовського князя Гедиміна. У 1316—1320 рр. та **1323 р.** брати відбили напади монголів, а також стримали наступ литовців. Проте під час одного з боїв вони загинули. Так закінчилася династія Романовичів.

Працюємо в малих групах. Складіть характеристику діяльності князя Юрія I.

Володимир Василькович. Ікона XX ст.

Цікаві факти

За свідченням польського хроніста Яна Длугоша, Юрій I Львович був «людиною спритною і шляхетною, щедрою для духовних осіб. У його правління Русь користувалася благами миру і величезного добробуту».

Печатка Лева II з його зображенням

Юрій II Болеслав

3. Правління Юрія II Болеслава

▸▸ На кого спирався у своїй політиці Юрій II?

На початку 1325 р. галицько-волинський престол посів 14-річний син мазовецького князя й сестри покійних Романовичів Болеслав Тройденович. Він прийняв православ'я та став останнім самостійним володарем князівства під ім'ям **Юрій II Болеслав (1325—1340 рр.)**.

Незважаючи на своє польське походження, князь здійснював антипольську політику. Для протидії зазіханням польського короля він уклав союз із Великим князівством Литовським, одружившись із дочкою литовського князя Гедиміна Євфимією, і Тевтонським орденом. Князь урегулював відносини із Золотою Ордою, здійснивши в 1337 р. разом із монголами похід на Люблін. Проте спільного походу королів Польщі й Угорщини Юрій II не зміг витримати, а тому змушений був підписати важку для держави Романовичів Вишеградську угоду. Вона передбачала передання влади після смерті князя польському королю Казимиру III. Також за його правління було остаточно втрачено землі Берестейщини, Підляшшя та Пониззя.

Князь не мав міцної опори серед місцевої знаті. Боярство докоряло князю за надмірну підтримку містян-іноземців — чехів і німців, поблажливість щодо католицького духовенства, а також утиски в правах волинської верхівки. Щоб приборкати свавільних бояр, Юрій II намагався залучати до **боярської ради** лише тих, хто безпосередньо служив князеві.

Владу на місцях князь Юрій II передав відданим намісникам (палатинам), які зосередили у своїх руках усі важелі правління.

Юрій II знову відновив Галицьку православну митрополію. Митрополитом став Теодор. Однак боротьба з боярами коштувала Юрію II життя. У 1340 р. його було отруєно під час бенкету.

▸▸ **Працюємо разом.** За допомогою методу «Мозковий штурм» обговоріть відмінності політики князя Юрія II від політики попередників.

☑ Цікаві факти

У середині 40-х рр. XIV ст. угорці розгромили монгольське військо, і землі в басейні річки Молдова опинилися під їхньою владою. На цій території постало Молдавське князівство, яке спочатку існувало як васальне володіння угорського короля. Воно поширило свою владу і на Пониззя. Першим намісником Молдавського князівства (близько 1351—1353 рр.) був волоський воєвода з Мармарощини Драгош I, а потім князівством управляли його сини. Місцеве населення складалося з русинів (тоді становили більшість) і волохів. У 1359 р. Молдавське князівство звільнилося від залежності. Його першим правителем став Богдан I.

А-Я Словник

Боярська рада — дорадчий орган при князі, до якого входили бояри, старші дружинники, представники міської знаті й вищого духовенства.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ПРАВЛІННЯ ЮРІЯ II БОЛЕСЛАВА (1323—1340 рр.)

Які держави межували з Галицько-Волинською державою? Які з них претендували на землі Русі?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- правління Лева Даниловича;
- здобутки короля Юрія I;
- причини занепаду династії Романовичів.

Працюємо з хронологією

1267—1269 рр.	Правління Шварна Даниловича у Великому князівстві Литовському
1301—1308/1314 або 1315 рр.	Правління Юрія I Львовича
1303 р.	Створення окремої Галицької православної митрополії
1323 р.	Загибель останніх князів династії Романовичів — Андрія і Лева II
1325—1340 рр.	Правління Юрія II Болеслава

Запитання і завдання

Знаємо

1. Хто був наступником Лева Даниловича?

А Юрій I **Б** Юрій II
В Лев II **Г** Андрій

2. Які держави претендували на землі Королівства Руського?

3. Впишіть відсутні літери, щоб отримати назву міста, яке стало столицею держави Романовичів за Лева Даниловича.

Аналізуємо і пояснюємо

4. Наведіть факти, які підтверджують або спростовують судження, що Королівство Руське за наступників Данила занепадало.

5. Якими, на вашу думку, були основні особливості розвитку держави Романовичів у період правління наступників короля Данила?

6. В одному з листів краківського князя до Папи Римського стверджувалося, що правління князів Андрія і Лева II було для польських земель «непереможним щитом проти жорстокого татарського народу». Чи погоджуєтеся ви із цією думкою?

7. Розкрийте зв'язок між заходами правління князя Юрія II Болеслава та його трагічною загибеллю.

8. Чи могла держава Романовичів зберегти незалежність? Обґрунтуйте свою відповідь. Визначте причини загибелі держави.

Застосовуємо і творимо

9. **Працюємо в парах.** Обговоріть і поясніть на прикладах, яку інформацію про розвиток Королівства Руського в XIII—XIV ст. може надати історична карта.

10. Розв'яжіть хронологічні задачі.

1) Скільки років проіснувало Королівство Руське як незалежна держава?
2) Скільки років правила династія Романовичів?

11. Назвіть найважливіші події із життя держави Романовичів першої половини XIV ст. Відповідь подайте у вигляді хронологічної таблиці.

12. Чому після припинення династії Романовичів у Королівстві Руському розпочалася боротьба за поділ його володінь, а не за утвердження нової династії? Чому країни-сусіди претендували на галицько-волинську спадщину?

§ 18. Культура Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського) XIII — першої половини XIV ст.

1. Особливості розвитку культури

▸▸ Що визначало самобутність культури держави Романовичів?

Культурні особливості Галицької та Волинської земель мали регіональні відмінності, але процеси, що відбувалися там, були тотожними. Це дає змогу розглядати культуру держави Романовичів як єдине ціле. Вона вбирала елементи західної і східної культур, але при цьому не втрачала слов'янських рис.

Галицько-волинська культура була складовою культури Русі та водночас мала власні самобутні риси. Значний вплив на неї справила православна церква, що стала однією з основ формування української культури.

2. Освіта

▸▸ Де можна було здобути освіту в державі Романовичів?

Освіта в Галицько-Волинському князівстві (Королівстві Руському) розвивалася за традиціями Русі. При церквах, особливо при монастирях, єпископських кафедрах існували школи. До них приймали хлопчиків від семи років. Пройшовши курс навчання, вони працювали

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Назвіть основні джерела формування культури Русі.
2. У чому полягали особливості літописання в Русі?
3. Назвіть визначні архітектурні пам'ятки Русі.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- якими були особливості культури Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського);
- у чому проявилися особливості галицько-волинського літописання;
- які визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва держави Романовичів збереглися до нашого часу.

КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (КОРОЛІВСТВА РУСЬКОГО)

Основні особливості

- Значна роль церкви
- Поєднання західноєвропейського та слов'яно-візантійського впливів
- Вплив війн і міжусобиць, що відбувалися на землях держави
- Формування української національної культури
- Збереження слов'янської спадщини

Напис на стінах церкви Святого Пантелеймона (село Шевченкове Івано-Франківської області)

писарчуками в князівській або єпископській канцелярії, ставали священниками або продовжували справу батьків. Поширеним було й домашнє навчання, особливо для дітей бояр.

У державі Романовичів також діяли бібліотеки при монастирях і князівських палацах. Існують відомості про велику книгозбірню князя Володимира Васильковича. Про освіченість широких верств населення свідчать пам'ятки писемності XII—XIV ст. та археологічні знахідки: предмети для письма, написи на стінах церков, бересті, речах, зброї та знаряддях праці (мітки), грамоти князів на пергаменті тощо.

3. Література і літописання

▸▸ Якими були особливості літописання в державі Романовичів?

Найбільш ранньою літописною пам'яткою краю є «Повість про осліплення Василька», написана близько 1097 р. невідомим автором. У ній розповідається про трагічну долю

Цікаві факти

Галицько-Волинський літопис складається із двох основних частин: Літопису Данила Романовича (розповідає про події 1205—1258 рр.) і Волинського літопису (1258—1290 рр.). Літопис Данила Романовича містить окремі повісті, що були об'єднані укладачами в пізніший час. Центральною темою твору є життя князя (короля) Данила. Літопис змальовує й події, що відбувалися в руських князівствах, Угорському і Польському королівствах, Великому князівстві Литовському, Золотій Орді. У Волинському літописі багато уваги приділено розвитку культури на землях Галичини й Волині.

Працюємо з джерелом

Галицько-Волинський літопис про церкву Іоанна Златоуста в Холмі (XIII ст.)

Збудував він церкву Святого Іоанна, гарну й ошатну. Будівля її була влаштована так: чотири склепіння; у кожному куті — арка, що стояла на чотирьох людських головах, вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені римським склом (вітражами. — *Авт.*); на вході до вівтаря стояли два стовпи з цілого каменю, а над ними склепіння і купол, прикрашений золотими зірками на лазурі. Підлога всередині була відлита з міді й чистого олова, і блищала вона, мов дзеркало... Візерунки, різнобарвні й золоті, зроблені умільцем Авдієм... Скульптурні прикраси були пофарбовані всіма кольорами і золотом. Зовнішні фрески були надзвичайно гарні... Ікони дивовижні... Він [Данило] прикрасив ікони, що привіз із Києва, дорогоцінним камінням і золотим бісером... Дзвони він привіз із Києва, а інші були відлиті тут...

▸▸ **1.** Які архітектурні особливості мала церква? **2.** Які елементи церкви свідчать про вплив західноєвропейського мистецтва?

Успенський собор у Володимирі. Сучасний вигляд

теребовлянського князя Василька Ростиславича, якого осліпив волинський князь.

Найяскравішою пам'яткою літописання держави Романовичів є Галицько-Волинський літопис. Крім художньої самобутності, він вирізняється глибоким змістом. Літописці, яких, на думку вчених, було щонайменше п'ятеро, майстерно змалювали тогочасні події. Літопис також є цінним джерелом для вивчення давньоукраїнської мови.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107468
Перегляньте відеоролик «Дослідження Успенського собору у Володимирі». Яке враження він у вас залишив?

4. Архітектура

Який західноєвропейський стиль мав вплив на архітектуру Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського)?

У галицьких і волинських містах переважали споруди з дерева, але зустрічалося й багато кам'яних будівель: храмів, князівських палаців, замків, укріплених дворів бояр. Спочатку кам'яними були лише храми й князівські палаци.

Перші кам'яні храми в Галичині й на Волині з'явилися досить рано — від кінця IX — початку X ст., що було зумовлено впливом чеської архітектури. Проте більшість храмів кінця IX — XIII ст. назавжди втрачені.

У XII—XIII ст. сформувалися волинська і галицька архітектурні школи. На волинських будівничих відчутний вплив справила київська школа, а галицькі архітектори використовували як традиції Русі, так і надбання західноєвропейських майстрів.

До нашого часу зберігся Успенський собор у Володимирі. Він був збудований у **1160 р.** київськими

Євангеліст Лука. Малюнок із Волинського Євангелія. XIII ст.

Руїни фортеці у Кременці (Тернопільська область)

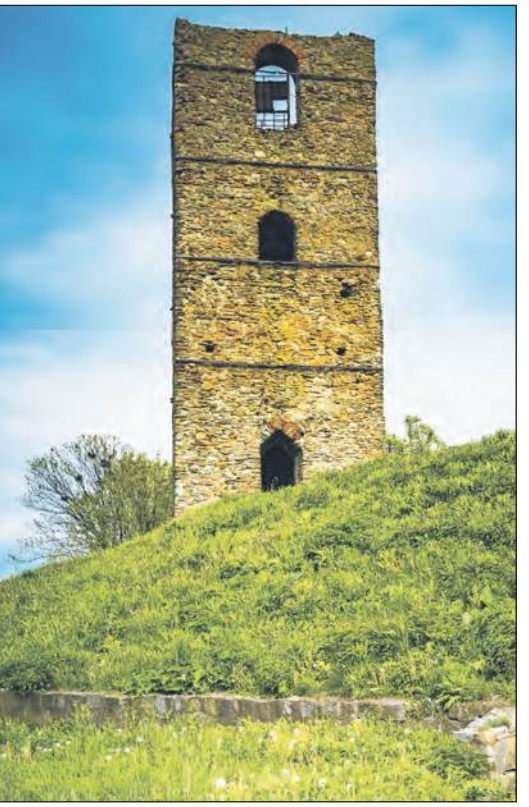

Вежа в селі Столп'є поблизу міста Холм (Хелм) (Польща). Сучасний вигляд

майстрами за наказом князя Мстислава Ізяславича. Ця шестистовпна однокупольна будівля має простий, але водночас величний вигляд. Успенський собор у Галичі, збудований у **1157 р.** Ярославом Осмомислом, зберігся лише у вигляді руїн. Це був чотиристовпний однокупольний храм, оточений галереями та прикрашений білокам'яною різьбою. Він є яскравим зразком галицької архітектурної школи, яка багато запозичувала з поширеного в Європі романського стилю.

У Галичі зводили будівлі не із цегли, а з місцевого каменю, використовуючи різні породи алебастру та вапняку. Тут було знайдено близько 30 кам'яних будівель. До особливостей галицької архітектурної школи належить також спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, воїнів, із рослинними та геометричними орнаментами.

На місці давнього Галича до нашого часу збереглася церква Святого Пантелеймона (XII—XIII ст.), яка також належить до галицької архітектурної школи.

У XIII ст. у державі Романовичів відбувалося активне будівництво міст і фортець. Так, на Волині поряд із Холмом були збудовані укріплені міста Данилів, Кременець, Угровеськ, у Галичині — Ярослав, Сяник. Усі вони мали оборонні споруди, які не могли здолати навіть монгольські війська з облоговою технікою.

Вірменський собор у Львові і його розписи. Сучасний вигляд

Від **кінця XIII ст.** на Волині під впливом західноєвропейської оборонної архітектури розгорнулося будівництво нового типу оборонних споруд — донжонів (мурованих «башт-стовпів»). У XIV ст. тут почали будувати кам'яні замки, першим серед яких був замок у Луцьку.

rnk.com.ua/108340
Для вас, допитливі

5. Образотворче мистецтво

▸▸ Які жанри мистецтва розвивалися в державі Романовичів?

Образотворче мистецтво Галичини й Волині представлене монументальним живописом (фресками) та іконами. Фресковий живопис продовжував київські традиції. Так були розписані головні храми Волині й Галича. Проте починаючи з останньої чверті XII ст. будували храми, у яких не було фресок. До таких споруд, наприклад, належить собор у Луцьку. Водночас фрески значною мірою поширилися в князівських палацах. Існують літописні свідчення, що ними був прикрашений палац Ярослава Осмомисла. Усі вони мали світські мотиви. До нашого часу майже не збереглося значних фрагментів фресок, за винятком розпису Вірменського собору у Львові (XIV—XV ст.).

В оформленні храмів Галичини та Волині переважали ікони, що утворювали ансамблі. Спочатку храми прикрашали двома великими за розмірами іконами, що нагадували фресковий розпис. Згодом їхня кількість збільшилася. Було створено

Місце розташування наскельної фортеці Тустань (Львівська область)

Ченстоховська ікона Богоматері. XIV ст.

Юрій Змієборець. Ікона XIV ст.

Волинська ікона Богоматері. XIV ст.

іконостас — особливу перегородку з кількох рядів ікон, що закривала вівтарну частину.

Ікони, що були поширені в Галичині та на Волині, мали візантійське або київське походження. Згодом тут постали власні школи іконопису. Його розквіт припав на **кінець XIII — початок XIV ст.** У цей час іконопис розвивався без суворого контролю з боку церкви або влади. Тому митці намагалися відшукати нові прийоми у висвітленні сюжету, іноді порушуючи **канони** (твердо встановлені правила, норми). Зображення на іконах мають легку об'ємність, чим значно відрізняються від візантійських зразків.

Мініатюра з Добрилового Євангелія. 1164 р.

До найкращих зразків галицько-волинського іконопису цього періоду належить ікона Волинської Богоматері («Богородиця Одигітрія» із Покровської церкви в Луцьку). Вона вражає особливою суворістю образів Богоматері й Ісуса, чого не було в іконах попереднього періоду. Про проникнення елементів народного мистецтва свідчить сорочка Ісуса, прикрашена вишитими квітами. Ще одним шедевром іконопису є Ченстоховська ікона Богоматері, що була написана в Галичині.

У XIV—XV ст. галицько-волинські майстри виконували монументальні розписи на польських землях. Розписи збереглися в Сандомирі,

Кракові в каплиці Святого Хреста на Вавелі, костелі у Віслиці. Фрески замкової капели в Любліні на замовлення короля Ягайла виконувала група живописців, яку очолював майстер Андрій із Волині.

У Галичині набула поширення скульптура. Цей вид мистецтва розвивався у формі рельєфу, яким прикрашали храми. Зразком скульптури цієї доби є шиферний рельєф XIII ст. із зображенням Святого Дмитрія. Зараз він зберігається в Кам'янець-Подільському музеї. Під час розкопок руїн Успенського собору в Галичі було знайдено рельєфне зображення дракона, із пащі якого виростає пишна гілка. Щедро прикрашені рельєфами також церкви Святого Пантелеймона в Галичі та Іоанна Златоуста в Холмі. Їхнім творцем був «великий хитрець Авдій». Це перше ім'я майстра скульптури, яке знає історія українського мистецтва.

Мистецтво держави Романовичів представлене і книжковою мініатюрою, розквіт якої припав на XIII ст. Найдавнішим ілюстрованим рукописом галицько-волинської традиції, що зберігся до нашого часу, є Добрилове Євангеліє (1164 р.). Воно містить чотири мініатюри євангелістів на тлі обладнання книгописної майстерні.

На теренах Галичини й Волині археологи виявили багато скарбів із ювелірними прикрасами. Ці знахідки свідчать про високу майстерність ювелірів, які добре знали різні технічні прийоми: лиття, кування, карбування, позолоту, інкрустацію тощо.

Дорогобузька ікона Богоматері. Невідомий волинський майстер. Остання третина XIII ст.

!! Зверніть увагу

Дорогобузька Богоматір на іконі має східні риси обличчя, їх ще не торкнулася українізація образів святих, характерна для пізніших часів. Проте саме східна зовнішність Богоматері зі збільшеними очима допомогла майстрові передати її унікальну промовистість, зверненість до кожного вірянина.

☑ Цікаві факти

Найстарішою іконою, що збереглася в Галичині, є візантійська ікона «Менологія» (кінець XII — початок XIII ст.). Її фрагмент було знайдено в 1930 р. в церкві Святого Миколая в Тур'ї поблизу Старого Самбора, але до науковців він потрапив лише в 1983 р. На іконі зображені фігури святих у темному одязі підкреслено видовжених пропорцій із малими головами. Серед них виділяється постать великомученика Георгія.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Який матеріал найбільше використовували в будівництві на теренах держави Романовичів?
   А цегла **Б** глина
   В дерево **Г** камінь
2. Яка пам'ятка часів Галицько-Волинської держави засвідчує вплив західноєвропейської архітектури на храмове будівництво?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- культуру держави Романовичів як складову культури Русі, що мала певні відмінності;
- зразки культури, що збереглися до нашого часу.

Працюємо з хронологією

1157 р.	Будівництво Успенського собору в Галичі
1160 р.	Будівництво Успенського собору у Володимирі
Кінець XIII ст.	Будівництво мурованих «башт-стовпів» на Волині
Кінець XIII — початок XIV ст.	Розквіт мистецтва іконопису в Галицько-Волинській державі

3. Навчальна гра «Снігова куля». **Правила гри.** У грі беруть участь декілька учнів та учениць. Перший учасник (учасниця) гри називає ім'я, твір, назву пам'ятки, поняття тощо за темою. Це слово повторює наступний учасник (учасниця) і потім називає своє слово. Кожен наступний учасник (учасниця) називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учасник (учасниця) робить помилку або довгу паузу, то вибуває з гри. Перемагає учасник (учасниця), що наведе найдовший ланцюжок.

Аналізуємо і пояснюємо

4. Наведіть факти, які підтверджують або спростовують судження, що культура держави Романовичів мала самобутній характер.
5. Як середньовічна культура Західної Європи вплинула на розвиток культури Галицько-Волинської держави?
6. Порівняйте рівень розвитку та особливості культури Русі та Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського).

Застосовуємо і творимо

7. Складіть перелік найвідоміших архітектурних пам'яток держави Романовичів. Які з них збереглися до наших днів? Відповідь подайте у вигляді презентації.
8. З'ясуйте особливості літописання в Галицько-Волинському князівстві (Королівстві Руському). Складіть структурно-логічну схему.
9. Підготуйте план розповіді за темою «Образотворче мистецтво Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського)».
10. Складіть таблицю «Досягнення культури Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського)».
11. **Працюємо в парах.** За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення за темою «Іконопис Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського)».

rnk.com.ua/107319
Практичне заняття

rnk.com.ua/107320
Узагальнення

rnk.com.ua/107321
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю

МОНГОЛЬСЬКА ЕКСПАНСІЯ

1223 Р. БИТВА НА Р. КАЛКА

- ПЕРША СУТИЧКА З МОНГОЛАМИ
- ПОРАЗКА РУСЬКО-ПОЛОВЕЦЬКОГО ВІЙСЬКА ЧЕРЕЗ НЕЗЛАГОДЖЕНІ ДІЇ

1239 Р. ПОХІД НА ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ ТА ЧЕРНІГІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВА

1240 Р. ЗАХОПЛЕННЯ І РОЗОРЕННЯ КИЄВА

1241 Р. ПОХІД НА ВОЛИНЬ ТА ГАЛИЧИНУ

1242 Р. УТВОРЕННЯ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

"ЗАХІДНИЙ ПОХІД"

ЗОЛОТООРДИНСЬКЕ ПАНУВАННЯ

СПЛАТА ПОДАТКУ (ДАНИНИ) 1/10 ВІД УСЬОГО

БАСКАК – НАМІСНИК ХАНА, ЯКИЙ ЗБИРАВ ПОДАТКИ ТА КОНТРОЛЮВАВ ТЕРИТОРІЇ

ЯРЛИК – ГРАМОТА-ДОЗВІЛ НА КНЯЗЮВАННЯ

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ

1245 Р. БИТВА ПІД ЯРОСЛАВОМ → ОСТАТОЧНО ПРИДУШЕНО ОПІР БОЯР

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ У БОРОТЬБІ З МОНГОЛАМИ

1245–1246 РР. ПОЇЗДКА ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ДО ЗОЛОТОЇ ОРДИ ПО ЯРЛИК

✓ СОЮЗ З УГОРСЬКИМ КОРОЛЕМ БЕЛОЮ VI

✓ УГОДА З ПАПОЮ РИМСЬКИМ ІНОКЕНТІЄМ IV

1253 Р. КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА В ДОРОГИЧИНІ

1254–1255 РР. ПОХІД НА БОЛОХІВСЬКУ ЗЕМЛЮ → ПЕРШИЙ УСПІХ ПРОТИ МОНГОЛІВ

КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ ЗА НАСТУПНИКІВ КОРОЛЯ ДАНИЛА

ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ

- ВІЙНИ ІЗ СУСІДАМИ
- ПРИЄДНАННЯ ЛЮБЛІНА
- ПРИЄДНАННЯ ЧАСТИНИ ЗАКАРПАТТЯ РАЗОМ З МУКАЧЕВОМ

ЮРІЙ І ЛЬВОВИЧ

- МИРНЕ ПРАВЛІННЯ
- ВТРАТА ТЕРИТОРІЙ, ЗАХОПЛЕНИХ ЛЕВОМ ДАНИЛОВИЧЕМ
- **1303 Р.** УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ МИТРОПОЛІЇ

АНДРІЙ ТА ЛЕВ II

- **1323 Р.** ВІДБИЛИ НАПАД МОНГОЛІВ
- ЗАГИБЕЛЬ У БОРОТЬБІ З МОНГОЛАМИ
- НЕ МАЛИ НАЩАДКІВ

ЮРІЙ II БОЛЕСЛАВ

- АНТИПОЛЬСЬКА ПОЛІТИКА
- ВИШЕГРАДСЬКА УГОДА МІЖ ПОЛЬСЬКИМ І УГОРСЬКИМ КОРОЛЯМИ ЩОДО РОЗПОДІЛУ ВОЛОДІНЬ ЮРІЯ II
- ПІДТРИМКА МІСТЯН-ІНОЗЕМЦІВ
- ОТРУЄНИЙ БОЯРАМИ

БОРОТЬБА ЗА СПАДЩИНУ КОРОЛІВСТВА РУСЬКОГО

ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО | УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО | ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ

КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

- УСПАДКУВАННЯ КУЛЬТУРИ РУСІ
- ВПЛИВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
- ВПЛИВ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

СТОЛП'Є

ЛІТЕРАТУРА

- **1097 Р.** "ПОВІСТЬ ПРО ОСЛІПЛЕННЯ ВАСИЛЬКА"
- ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

АРХІТЕКТУРА

- ЦЕРКВИ
- **КІНЕЦЬ XIII СТ.** ПОЯВА КАМ'ЯНИХ ОБОРОННИХ СПОРУД (БАШТИ ДОНЖОНИ)

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

- СТВОРЕННЯ ФРЕСОК ТА ІКОН
- ФОРМУВАННЯ ІКОНОПИСНИХ ШКІЛ
- ІКОНА ЮРІЯ ЗМІЄБОРЦЯ
- ПОЯВА **ІКОНОСТАСУ** (ПЕРЕГОРОДКА З РЯДУ ІКОН, ЩО ВІДМЕЖОВУЄ ВІВТАР У ХРАМІ)

Розділ VI. БОРОТЬБА ЗА СПАДЩИНУ РУСІ ТА КОРОЛІВСТВА РУСЬКОГО. УТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ

§ 19. Інкорпорація руських князівств (земель) до складу Великого князівства Литовського і Польського королівства

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Хто був останнім правителем держави Романовичів?
2. Які країни поділили між собою галицько-волинську спадщину?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як більша частина українських земель потрапила до складу Великого князівства Литовського та Польського королівства;
- яку політику проводили ці держави щодо українських земель;
- що таке «інкорпорація земель», «експансія», «унія», «Шипинська земля», «автономія»; хто такий «господар».

А·Я Словник

Інкорпорація земель — приєднання, включення земель однієї держави до іншої зі збереженням (переважно тимчасово) соціально-економічних відносин.

Експансія — розширення сфери впливу, що здійснюється шляхом збройного захоплення території, дипломатичного або економічного тиску тощо.

1. Утворення Литовської держави. Початок експансії на українські землі

▸▸ Кого вважають засновником Великого князівства Литовського?

Більшість руських князівств потрапила під монгольське панування, а на північно-західних кордонах колишньої Русі в цей час постала Литовська держава. Її започаткував князь Рінгольд, який у першій чверті XIII ст. об'єднав під своєю владою декілька литовських племен із метою протистояти **експансії** німецьких хрестоносців.

Син Рінгольда **Міндовг** продовжив політику батька з розширення своїх володінь. Саме з правлінням Міндовга пов'язують створення **Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського** (скорочено Литва). Столицею держави стало місто Новогрудок (Новгородок).

На середину XIII ст. Міндовг підкорив землі Чорної Русі й частину Білої Русі (тепер територія Білорусі). У 1242 і 1249 рр. Міндовг завдав поразок монголам.

Важливою подією стало хрещення князя в 1246 р. за православним обрядом. На цей крок Міндовга спонукало те, що основу економічної і воєнної могутності Великого князівства Литовського становили колишні руські князівства (білоруські землі).

У **1248—1249 рр.** Міндовг об'єднав під своєю владою всі литовські землі. Його активна політика спричинила опір із боку Данила Романовича. Між правителями спалахнула тривала війна. Однак із часом вони встановили союзницькі відносини, скріпивши їх династичним шлюбом своїх дітей. Згодом, як вам уже відомо, син Данила Шварно став великим князем литовським. Дві держави перетворилися для Європи на своєрідний щит від монгольських набігів. Після смерті Шварна до влади у Великому князівстві Литовському повернулася литовська династія.

Подальше розширення земель Великого князівства Литовського відбулося за правління князя **Гедиміна** (1316—1341 рр.). Він заснував нову столицю держави — Вільно (зараз Вільнюс). Після занепаду Королівства Руського та смерті хана Золотої Орди Узбека (1341 р.) Велике князівство Литовське почало швидко приєднувати до своїх володінь українські землі. Першим його вагомим здобутком стала Волинь, де почав князювати син Гедиміна **Любарт (1340—1385 рр.).**

Хрещення Міндовга. Невідомий художник. XVII ст.

▸▸ **Працюємо разом.** За допомогою методу «Коло ідей» висловіть думки, що зумовило швидке зростання території Великого князівства Литовського.

2. Волинь за правління Любарта

▸▸ Яке місто стало центром володінь Любарта Гедиміновича?

Любарт Гедимінович прийняв православну віру та одружився з дочкою галицького й волинського князя Андрія Юрійовича Анною-Буче. Завдяки цьому династичному шлюбу після смерті братів Андрія та Лева Юрійовичів він отримав Східну Волинь із Луцьком і переселився на ці землі.

Любарт був дядьком Юрія II Болеслава за лінією матері, і тому після його смерті став першим претендентом на правління в Галицькому князівстві. Проте Любарту довелося майже 40 років відстоювати право на ці землі. Незважаючи на тяжкі війни й невдачі, він

Вежа Гедиміна у Вільнюсі (Литва). Сучасний вигляд

Замок Любарта в Луцьку. Реконструкція (1) і сучасний вигляд (2)

дбав про розвиток торгівлі, був засновником оборонного мурованого замку в Луцьку, зводив церкви, побудував місто Любар. За князювання Любарта Волинь залишалася руською (українською) землею по суті.

Любарт Гедимінович. Гравюра з «Хроніки європейської Сарматії». А. Гваньїні. 1581 р.

3. Ольгерд Гедимінович. Битва на Синіх Водах і її наслідки

▸▸ Яка битва була вирішальною в переході українських земель під владу Великого князівства Литовського?

Інший син Гедиміна — великий князь литовський **Ольгерд** (1345—1377 рр.) — наприкінці 1361 — на початку 1362 р. заволодів Києвом і навколишніми землями, потім Чернігово-Сіверщиною та більшою частиною Переяславщини.

Просування литовців до узбережжя Чорного моря зумовило опір монгольських темників (намісників), що володіли Поділлям і причорноморськими степами. Вирішальна битва між литовськими і монгольськими військами відбулася в **1362 р.** поблизу річки Сині Води.

Здобувши перемогу, Ольгерд остаточно витіснив монголів із Поділля. Успіхи великого князя литовського значною мірою були пов'язані з несприятливою внутрішньою ситуацією в Золотій Орді. У 1346—1348 рр. її терени охопила чума, що мала спустошливі наслідки. Пізніше монголи на 20 років поринули у вир міжусобиць, коли за цей час на престолі змінилося 25 ханів. Це послаблювало державу.

rnk.com.ua/108274
Для вас, допитливі

ДИНАСТІЯ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ

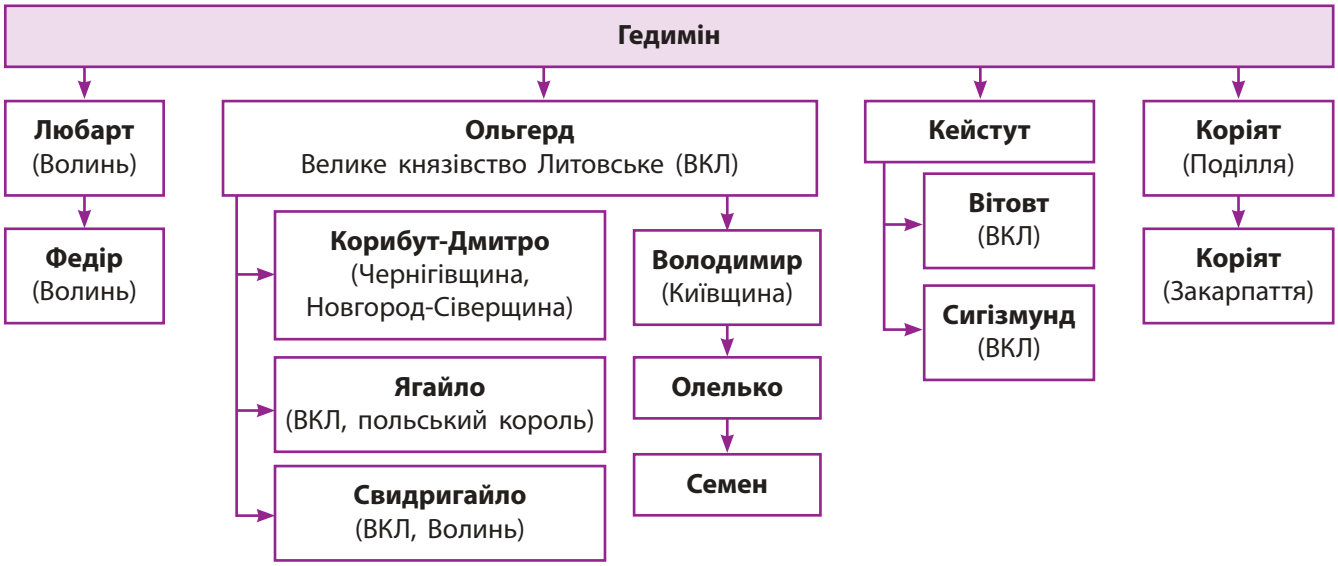

Після приєднання українських земель Велике князівство Литовське стало ще і Руським. Це була одна з найбільших європейських країн того часу. Вона почала претендувати на володіння всіма руськими землями аж до Чорного моря.

У своїй державі Ольгерд фактично відновив удільний устрій. На чолі князівств стояли представники литовських династій Гедиміновичів та Ольгердовичів. Удільні князівства перебували у васальній залежності від великого князя та зобов'язувалися «служити вірно», виплачувати щорічну данину і в разі потреби надавати своє військо.

СХЕМА БИТВИ НА СИНІХ ВОДАХ

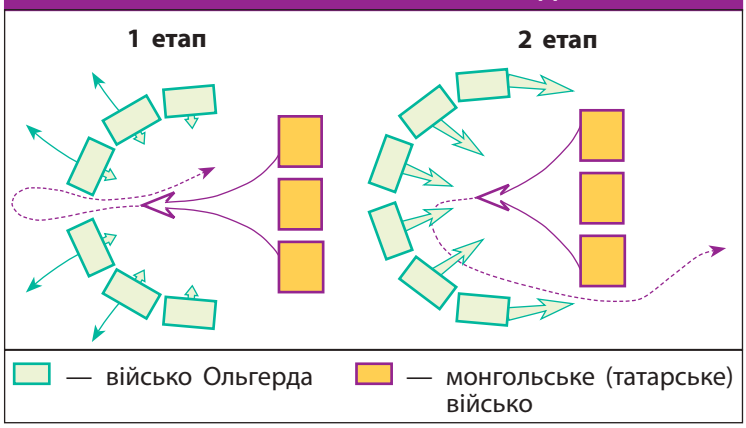

Працюємо в малих групах. Обговоріть і визначте результати й наслідки битви на Синіх Водах.

Цікаві факти

Битва на Синіх Водах відбувалася у два етапи. Ольгерд заманив основні сили монголів (татар), які були розділені на три загони, у центр свого шикування та зімкнув фланги. Татари не витримали удару й кинулися тікати. Загинули три «татарські царки»: Кутлубах, Качибей, Димейтер (Дмитро).

Працюємо з джерелом

Густинський літопис про битву на Синіх Водах (1362 р.)

…У цей рік Ольгерд переміг трьох царків татарських з ордами їх — Кутлубаха, Качибея, Дмитра; і відтоді з Поділля вигнано владу татарську. Цей Ольгерд та інші Руські держави у владу свою прийняв, і Київ…, і посадив у ньому Володимира, сина свого, і почав над ними володіти.

Працюємо в парах. Обговоріть зміст джерела та дайте відповіді на запитання. **1.** Коли відбулася битва? **2.** Кого переміг Ольгерд? **3.** Про які наслідки битви повідомив літописець?

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ СТАНОМ на 1393 р.

Подільська монета Костянтина Коріятовича. Друга половина XIV ст.

▸▸ Визначте, які землі увійшли до складу Великого князівства Литовського до кінця XIV ст. Із якими державами вели боротьбу за розширення володінь литовські правителі?

4. Подільське князівство

▸▸ Коли постало Подільське князівство? Хто управляв ним?

Після відвоювання литовцями Подільської землі в монголів утворилося Подільське князівство, володарями якого стали князі Коріятовичі. Із Литвою князів пов'язувала лише належність до династії Гедиміновичів. Вони навіть карбували власну монету.

Центром князівства стало місто Кам'янець (зараз Кам'янець-Подільський), розташоване в місцевості, що є природною фортецею. Тут перетиналися важливі торговельні шляхи, що йшли від Чорного моря до Львова і Кракова. Це зумовило його швидке зростання та заможність населення.

5. Початок боротьби Литви з Московською державою за спадщину Русі

▸▸ Скільки походів на Москву здійснив князь Ольгерд?

Розширення володінь Ольгерда та його перемоги над монголами призвели до зіткнення з Московською державою, яка мала ярлик від монгольських ханів. Ольгерд підтримав тверських князів, що були її головними суперниками. У 1363 р. відбувся його перший похід на Москву. У 1368 р. Ольгерд здійснив новий похід, розгромив московські війська та спалив Москву. Однак захопити головну фортецю йому не вдалося. Відступаючи, Ольгерд розорив землі Московського князівства, забравши значну частину населення у свої володіння. Згодом Ольгерд здійснив ще два походи на Москву (у 1370 та 1372 рр.).

Також Ольгерд домігся від Константинопольського Патріарха рішення про утворення литовсько-руської митрополії з центром у Києві. Київський митрополит мав повернутися з Москви до Києва та стати митрополитом усієї Русі. Проте довести цю справу до кінця Ольгерд не зміг.

У 1375 р. тверському князю вдалося перехопити монгольський ярлик від Московської держави. Обурений цим московський князь

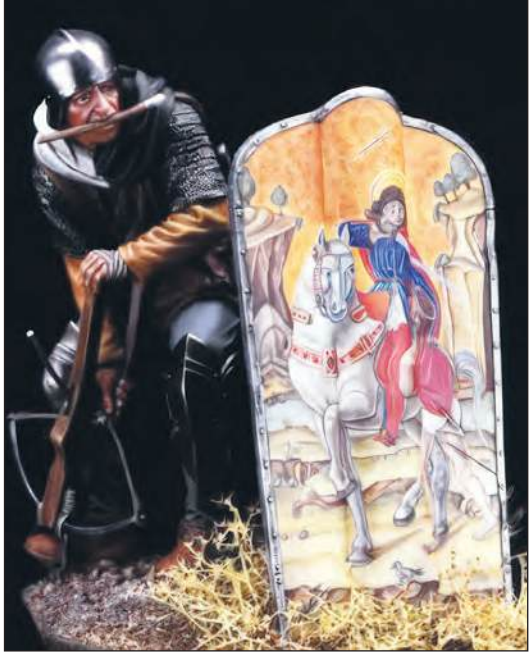

Піхотинець-арбалетник. Реконструкція

☑ Цікаві факти

Потужною силою військ Ольгерда були піхотинці-арбалетники, які ховалися за широкими щитами. Щоб натягнути тятиву арбалета (у Русі його називали «самостріл» або «куша»), сил людських рук було замало. На реконструкції арбалетника зображено в момент зведення тятиви: впершись ногою у стремено арбалета, він присідає та чіпляє натяжний гак до шкіряного ременя на поясі. Після зведення зброї арбалетний болт, який воїн тримає в зубах, вкладається в паз — і робиться постріл.

rnk.com.ua/108275
Для вас, допитливі

!! Зверніть увагу

Швидкий перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського пояснюється тим, що литовські князі дотримувалися православ'я, а культура Русі мала на них великий вплив. Литовці не змінювали заведених тут відносин, не порушували традицій. Зберігалися віра, мова, судочинство. Литовці діяли за принципом «старовини не рушимо і новини не вводимо». До того ж колишні руські князівства не мали реальної сили, яка б могла протистояти литовському просуванню.

Казимир III Великий під час облоги Белза. Художник М. Шишко

розпочав війну проти Тверського князівства. Ольгерд підтримав тверського князя та розорив Смоленське князівство, що було союзником Московської держави. Проте це не врятувало Тверське князівство від поразки. Московська держава повернула собі ярлик на нього.

6. Боротьба сусідніх держав за землі Королівства Руського

▸▸ Яка держава наприкінці XIV ст. захопила землі Галичини після тривалої боротьби?

У 1339 р. правителі Польського й Угорського королівств домовилися про спільні дії, щоб приєднати володіння держави Романовичів. Смерть Юрія II Болеслава прискорила ці події. Першим спробував захопити Королівство Руське польський король **Казимир III Великий** (1333—1370 рр.).

Уже за декілька днів після смерті галицько-волинського правителя Казимир III заволодів Львовом, а далі стрімко пройшовся Волинню та взяв Володимир. Проте втримати ці території він не міг. У Галичині бояри на чолі з Дмитром Дедьком (Дятьком) звернулися по допомогу до монгольського хана Узбека, а на Волинь рушило сильне литовське військо. Казимир III був змушений визнати владу місцевого боярина Дмитра Дедька. Як управитель (або староста) Руської землі, він визнавав себе васалом волинського князя Любарта, Казимира III та угорського короля Людовіка (Лайоша) I Великого.

Після смерті Дмитра Дедька і хана Узбека Казимир III відділив від Галичини Сяноцьку землю, а в **1349 р.** здійснив масштабний похід, захопивши Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир. Проте Любарту, який мав більше підстав на володарювання в державі Романовичів, вдалося повернути під свою владу більшу частину земель. Зрештою в 1352 р. між Польським королівством та Великим князівством Литовським було укладене перемир'я: Галичина відійшла польському королю, а Волинь із містами Володимир, Луцьк, Белз, Холм і Берестейщиною — Великому князівству Литовському. Такий поділ

був скріплений «Вічним миром» **1366 р.** Проте боротьба за Галичину не припинилася.

Після смерті Казимира III Польське королівство за династичною угодою було змушене передати Галичину Угорському королівству. У його складі «Королівство Галицьке» стало власним володінням короля Людовіка (Лайоша) I, яке він передав своєму племінникові — сілезькому князю Володиславу Опольському. «Королівство Галицьке» стало васально залежним від Угорського. Проте Володислав, що правив у Галичині в 1372—1378, 1385—1387 рр., прагнув самостійності. Він створив власний апарат управління, карбував власну монету з гербом і навіть мав титул «самодержця Русі». Для реалізації своїх планів Володислав спирався не на місцеве руське населення, а на переселенців (поляків, німців, угорців тощо). Також він підтримував католицьку церкву. Ця політика не дала йому закріпити свою владу, і після смерті Людовіка (Лайоша) I в **1387 р.** Галичина знову перейшла під польську зверхність.

Цьому передували такі події. Королевою Польщі було обрано молодшу дочку Людовіка (Лайоша) I Ядвігу. Її чоловіком і польським королем за умовою Кревської **унії** 1385 р. став великий князь литовський Ягайло. Погоджуючись на унію, Ягайло зобов'язувався «навік приєднати всі свої землі, литовські й руські, до Корони Польської».

Людовік (Лайош) I Великий. Художник М. Бачареллі

А-Я Словник

Унія — об'єднання, союз; *тут:* об'єднання на певних умовах двох держав під зверхністю одного монарха.

7. Шипинська земля (Буковина)

▸▸ Коли Шипинську землю почали називати Буковиною?

За часів Русі та держави Романовичів Буковина входила до їхнього складу, а після монгольської навали потрапила до складу Золотої Орди. Північна частина краю, якою управляли монголи, отримала назву **Шипинська земля**. Від середини XIV ст. Буковина опинилася під владою Угорського королівства, а південну частину краю активно заселяли волохи (румуни). Спалахнула боротьба волоського й молдавського населення за створення власної держави. Вона завершилася проголошенням у **1359 р.** незалежного

!¦! Зверніть увагу

Українська мова й культура справляли вплив на духовне життя молдавського суспільства. До середини XVII ст. офіційною діловою мовою тут була давньоукраїнська, нею писали літописи та літературні твори. Великих землевласників, як і на українських землях, називали боярами. У XIV—XV ст. у Шипинській землі швидко розвивалося господарство, зростала кількість населення. Міста Хотин і Чернівці стали важливими осередками ремесла й торгівлі. У Хотині проходили найбільші в Молдавському князівстві ярмарки.

А·Я Словник

Шипинська земля — давня назва Буковини, що походить від назви її адміністративного центру (зараз село Шипинці в Чернівецькій області).

Автономія — самоуправління певної частини території держави.

Господар — титул правителя Волоського (Валахського) і Молдавського князівств.

Працюємо з джерелом

Зі слів сучасника про Хотинський ярмарок

…Вивозиться багато биків, м'ясом яких значною мірою харчується не лише населення Угорщини і Русі, а й поляки, німці, навіть Італія, здебільшого місто Венеція.

1. Яка галузь господарства Буковини була найбільш розвиненою? **2.** Із якими державами вона підтримувала торговельні відносини?

Молдавського князівства. Шипинська земля увійшла до його складу як **автономія**.

Після ліквідації автономії в XV ст. Шипинська земля була перейменована на Буковину. Уперше цю назву згадано в 1392 р. у грамоті молдавського **господаря** Романа I. Від другої половини XV ст. Молдавському князівству довелося вести боротьбу з Османською імперією, володіння якої наблизилися до його кордонів. Також на ці території претендували Польське та Угорське королівства. Зрештою Молдавське князівство (а в його складі й Буковина) визнало васальну залежність від Османської імперії. У 1514 р. Буковина увійшла до складу Османської імперії, під зверхністю якої перебувала до 1775 р.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- події, які призвели до литовського й польського володарювання на українських землях;
- значення битви на Синіх Водах для подальшого розвитку українських земель.

Запитання і завдання

Знаємо

1. У якій битві князь Ольгерд завдав поразки монголам?

А під Ярославом **Б** під Дорогичином
В на річці Калка **Г** на Синіх Водах

2. Які князі правили Подільським князівством?

3. Впишіть відсутні літери, щоб отримати назву, яку з XV ст. почали використовувати щодо Шипинської землі.

Б							

Аналізуємо і пояснюємо

4. Що дозволило Великому князівству Литовському заволодіти більшістю земель Русі? Дайте розгорнуту відповідь.
5. Поясніть принцип литовської верхівки, якого вона дотримувалася в XIV ст.: «старовини не рушимо і новини не вводимо».
6. Які наслідки для Великого князівства Литовського мало приєднання значної частини земель колишньої Русі? Чи є підстави характеризувати це утворення як Литовсько-Руську державу? Поясніть свою думку.

Застосовуємо і творимо

7. Навчальна гра «Знавці хронології». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в пари. Один (одна) називає дату, інший (інша) вказує подію, яка відповідає цій даті. Потім вони міняються ролями.
8. Покажіть на карті (с. 154) українські землі, які увійшли до складу Великого князівства Литовського та інших держав у XIV—XV ст.
9. Розв'яжіть хронологічні задачі.
   1) Скільки років знадобилося Польському королівству, щоб закріпити за собою землі Галичини?
   2) Скільки років Шипинська земля перебувала під владою Молдавського князівства?
10. **Працюємо в парах.** Охарактеризуйте правління князя Любарта на Волині. Складіть структурно-логічну схему.
11. **Працюємо в малих групах.** За додатковими джерелами визначте, чим було обумовлене прагнення Московської держави заволодіти спадщиною Русі. Відповідь подайте у вигляді тез.

Працюємо з хронологією

1340—1385 рр.	Правління Любарта Гедиміновича на Волині
1349 р.	Захоплення Галичини польським королем Казимиром III
1359 р.	Утворення незалежного Молдавського князівства, у складі якого існувала Шипинська земля
1362 р.	Битва на Синіх Водах
1366 р.	«Вічний мир» між Великим князівством Литовським та Польським королівством і поділ між ними галицько-волинської спадщини
1387 р.	Установлення польської влади в Галичині

Дзвін Любарта на дзвіниці Собору Святого Юра у Львові — найдавніший дзвін, що зберігся на теренах України. 1341 р.

§ 20. Кревська унія 1385 р. Опір руських князів політиці централізації та його наслідки

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Коли відбулася битва на Синіх Водах?
2. Які українські землі увійшли до складу Польського королівства наприкінці XIV ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про Кревську унію та її наслідки для українських земель;
- яку політику здійснював князь Вітовт;
- як було ліквідовано удільні князівства на українських землях і придушено опір місцевих князів;
- що таке «католицизм».

А·Я Словник

Католицизм — один із напрямів у християнстві. Основні особливості: визнання того, що Святий Дух виходить не тільки від Бога Отця, а й від Бога Сина, віра в існування чистилища (крім пекла і раю), у непогрішимість Папи Римського як намісника Бога на Землі.

1. Кревська унія. Ліквідація удільних князівств на українських землях

▸▸ Що таке унія? Коли була укладена Кревська унія? Як вона вплинула на відносини Польського королівства і Великого князівства Литовського?

Після смерті Ольгерда постало питання збереження цілісності Великого князівства Литовського.

Ольгерд заповів великокнязівський престол старшому синові Ягайлу. Ягайло та його дядько Кейстут стали співправителями Великого князівства Литовського. Однак проти Ягайла виступили брати, які претендували на престол. Кейстут також прагнув одноосібної влади. Після загибелі Кейстута боротьбу проти Ягайла очолив його син **Вітовт** у союзі з хрестоносцями. Розуміючи непевність свого становища, Ягайло вирішив скористатися підтримкою Польського королівства, яке потребувало допомоги Великого князівства Литовського в боротьбі з Тевтонським орденом.

У **1385 р.** між державами було укладено **Кревську унію**, згідно з якою Велике князівство Литовське мало перейти на **католицизм** і назавжди приєднати до Польського королівства свої литовські й руські землі. Отже, об'єднавшись із Польським королівством, Велике князівство Литовське втратило незалежність. У 1386 р. великий князь Ягайло хрестився за католицьким обрядом під ім'ям Владислав, одружився з польською королевою Ядвігою та став королем Польщі, а одночасно й великим князем литовським.

Ягайло активно взявся за виконання умов унії. Литовців почали хрестити за католицьким обрядом, після чого вони отримали такі самі

привілеї, що й поляки. Васальна залежність удільних князів Великого князівства Литовського від польського короля проявлялася у сплаті щорічної данини та необхідності надавати йому військову допомогу. У всіх інших питаннях вони мали свободу. Так, київські й подільські князі навіть карбували власну монету. Проте Вітовт вимагав збереження самостійності Литви. Збройна боротьба змусила Ягайла в 1392 р. визнати Вітовта намісником Великого князівства Литовського.

Однак київський князь Володимир, новгород-сіверський князь Корибут-Дмитро і подільський князь Федір Коріятович відмовилися визнати владу Вітовта. Спалахнула збройна боротьба, під час якої Вітовт розпочав ліквідацію удільних князівств на українських землях. Федір Коріятович був змушений тікати до Угорського королівства.

До кінця **90-х рр. XIV ст.** всі найбільші удільні князівства були ліквідовані, а князів замінили на намісників Вітовта.

Вітовту довелося одразу захищати Поділля від поляків. Цього разу він зумів відстояти землі за собою. Попри ліквідацію князівств владу Вітовта підтримувала українська знать, що бачила в ньому правителя, який може протистояти зазіханням Московського князівства й нападам монголів.

Вітовт ще за життя за свою діяльність дістав почесне прізвисько Великий.

2. Боротьба Вітовта за зміцнення незалежності Великого князівства Литовського

▸▸ Коли Вітовт став намісником Великого князівства Литовського?

Подальшому зміцненню влади Вітовта завадила поразка від монголів у битві на річці Ворскла в 1399 р. Він був змушений шукати порозуміння з Ягайлом. У січні **1401 р.** у Вільні було укладено унію, згідно з якою Велике князівство Литовське визнавало васальну залежність від Польського королівства.

Пам'ятник Ядвізі та Ягайлу в Кракові (Польща)

Постать в історії

Князь **Федір Коріятович** залишив помітний слід в історії Закарпаття. Він отримав від угорського короля місто Мукачеве та став намісником Березького комітату. Прихід Федора Коріятовича із 40 тис. подільських селян, як стверджують писемні джерела, зміцнив становище слов'янських народів у населенні краю. Федір Коріятович виступав проти запровадження кріпацтва й мадяризації (насаджування угорської мови й культури). Із його ім'ям пов'язаний розвиток Закарпаття: значно зросли міста Мукачеве й Берегове, виникло багато нових поселень. Був добудований Мукачівський замок, місто обнесли захисним валом, а поряд заснували православний монастир Святого Миколая, що діє дотепер. Згодом у Мукачевому постало православне єпископство.

Великий князь литовський Вітовт оголошує Чорне море межею своїх володінь. Художник Й. Мацкявічюс

Цікаві факти

Вітовт за своє життя тричі хрестився: у 1382 р. за католицьким обрядом, у 1384 р. — за православним, а в 1386 р. — знову за католицьким.

Примирення з Ягайлом дало змогу Вітовту зосередитися на боротьбі з Великим князівством Московським. Вітовту вдалося приєднати частину його володінь. У Великому Новгороді він привів до влади своїх прихильників, а Рязанське і Тверське князівства визнали васальну залежність від Вітовта. Проте він не зміг завдати вирішальної поразки Москві. Щоб тримати ситуацію під контролем, Вітовт видав заміж свою дочку Софію за сина Дмитра Донського Василя, який згодом став великим князем московським.

Василь I ніколи не наважувався на битву зі своїм тестем. Усі битви закінчувалися стоянням і війська розходилися. У 1425 р. Василь I помер, а Софія уклала угоду зі своїм батьком, за якою Московське князівство стало васалом Великого князівства Литовського, а Вітовт — опікуном дев'ятирічного князя Василя II. Проте в Москві не сприйняли такий хід подій, і спалахнула боротьба. Василь II навіть був осліплений, але

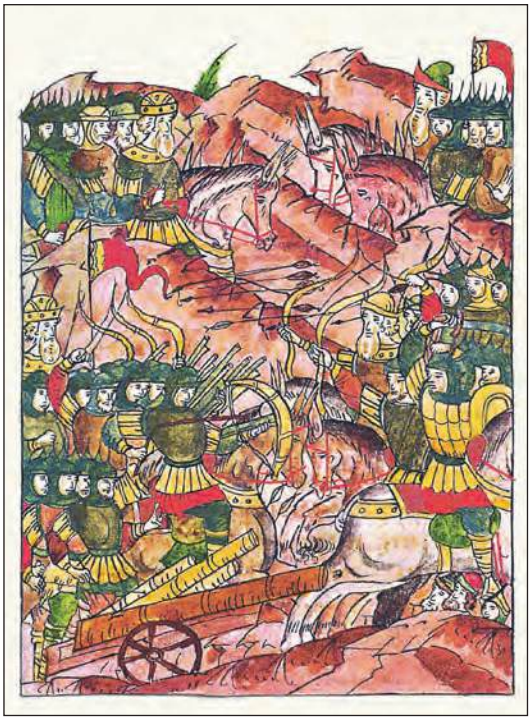

Битва на Ворсклі. Мініатюра з літопису. XVI ст.

Працюємо в малих групах. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про битву на річці Ворскла від особи одного з її учасників: Вітовта, литовського воїна, монгольського хана, монгольського воїна.

Цікаві факти

У битві на річці Ворскла монголи здобули перемогу, використавши свій улюблений метод удаваного відступу, щоб заманити військо противника в пастку. Вітовту не допомогло навіть масове використання вогнепальної зброї. Оточивши військо Вітовта з усіх боків, монголи закидали його стрілами та атакували важкою кіннотою. У цій битві загинуло 18 князів і понад 500 нащадків знатних родин.

Битва під Грюнвальдом. Художник Я. Матейко. 1878 р.

Розгляньте ілюстрацію. Яку зброю використовували під час битви?

все ж таки зберіг владу (отримав прізвисько Василь II Темний). Його здобутком для Москви стало започаткування в 1448 р. окремої московської церкви. Щоправда, Вселенський Патріарх визнав її лише в 1593 р.

Крім того, Вітовт разом із Польським королівством узяв участь у боротьбі з Тевтонським орденом, яка в **1410 р.** завершилася переможною для них **Грюнвальдською битвою**.

Позбувшись небезпечних противників, Велике князівство Литовське могло розвиватися самостійно. Новий розподіл сил у Центрально-Східній Європі був закріплений **Городельською унією 1413 р.** Вона визнавала незалежність Великого князівства Литовського й після смерті Вітовта, але під зверхністю польського короля. Також унія підтверджувала привілейоване становище католиків: тільки вони могли обіймати вищі посади в державі.

Ці положення викликали обурення православної знаті та спричинили внутрішній конфлікт у Великому князівстві Литовському. У 20-х рр. XV ст., скориставшись негараздами в Золотій Орді, Вітовт зумів розширити володіння своєї держави до Чорного моря. Щоб захистити нові кордони, він сприяв унезалежненню Кримського ханату. Це мало покласти край ординській (монгольській) загрозі.

rnk.com.ua/108276
Для вас, допитливі

Акт Городельської унії 1413 р.

Луцький з'їзд.
Художник
Й. Мацкявічюс. 1934 р.

Цікаві факти

На початку січня 1429 р. на з'їзд у Луцьк прибули представники багатьох країн. Для них приготували двори та будинки не тільки в місті, а й у його околицях, на стіл подавали свіже м'ясо з «вживаних згідно з потребою» стад лосів, зубрів, диких кабанів, волів, баранів. Загалом до Луцька прибуло 15 тис. осіб, що в декілька разів перевищувало населення міста. Вітовт улаштовував нескінченні бенкети для гостей.

НАПРЯМИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КНЯЗЯ ВІТОВТА

Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське

- Тевтонський орден
- Велике князівство Московське
- Польське королівство
- Велика Орда

Для закріплення своїх здобутків та зміцнення незалежності Великого князівства Литовського Вітовт у 1429 р. скликав у Луцьку з'їзд європейських монархів.

Особливого значення на з'їзді набуло питання коронації великого князя. Прагнучи відвернути претензії Вітовта на Чеське королівство, а також послабити Польське королівство імператор Священної Римської імперії та угорський король Сигізмунд підтримав наміри Вітовта стати «королем Литовським та Руським». Коронування Вітовта було вигідне і давньоукраїнським князівським родам, адже литовці прихильно ставилися до спадщини Русі-України. Однак проти коронації Вітовта виступили поляки, посилаючись на унію 1385 р. Корону було викрадено, а Вітовт раптово помер у жовтні 1430 р.

3. «Велике князівство Руське». Битва під Вількомиром та її наслідки

Яким був наслідок битви під Вількомиром для розвитку Великого князівства Литовського?

Після смерті Вітовта білоруська, українська й частина литовської знаті без згоди польського короля обрали князем Великого князівства Литовського **Свидригайла Ольгердовича** (1430—1432 рр.). Ці дії поставили під загрозу подальше існування польсько-литовської унії. Польське військо швидко вдерлося на Волинь і Поділля. Однак запеклий опір населення,

Русь на карті Абрагама Ортеліуса. XVI ст.

а також укладення союзу між Свидригайлом та Тевтонським орденом і гуситами завадили полякам заволодіти цими землями. Проте утриматися при владі Свидригайло не зміг.

Литовська католицька знать, що боялася втратити свої привілеї, вчинила заколот і посадила на великокнязівський престол брата Вітовта **Сигізмунда Кейстутовича**. Свидригайло ледь урятувався втечею. Сигізмунд, як польський ставленик, одразу відновив Віленську унію, але поширити владу на все Велике князівство Литовське не зміг. Берестейщина, Підляшшя, Полоцька, Вітебська, Смоленська землі, Сіверщина, Київщина, Волинь і Східне Поділля визнали своїм володарем Свидригайла й об'єдналися у **«Велике князівство Руське»**. Спираючись на підтримку цих земель, Свидригайло розпочав успішний наступ проти Сигізмунда.

Свидригайло. Гравюра з «Хроніки європейської Сарматії» А. Гваньїні. 1581 р.

Пам'ятник битві під Вількомиром (Литва)

Занепокоєні такими подіями Сигізмунд і Ягайло внесли деякі зміни до угоди про унію на користь литовців. У 1432 і 1434 рр. було видано акти, які зрівнювали в правах католицьку й православну знать. Ці поступки дещо зменшили кількість прихильників Свидригайла, який і без того втрачав підтримку через свою непослідовність і жорстокість. У **вересні 1435 р.** на річці Швянті неподалік міста Вількомир (зараз місто Укмерге в Литві) відбулася вирішальна битва за великокнязівський престол. Свидригайло та його прихильники зазнали поразки, а прагнення руської знаті створити «Велике князівство Руське» так і не було втілено в життя. До кінця 1438 р. Сигізмунд заволодів усією територією Великого князівства Литовського.

4. Приєднання Західного Поділля до Польського королівства

▸▸ Коли були створені Руське й Подільське воєводства?

Скориставшись міжусобицею у Великому князівстві Литовському, у 1430 р. польське військо знову вторглося на Поділля. Цього разу воно зустріло опір місцевого населення, очолюваного князями Федьком Несвізьким та Олександром Носом, та зазнало поразки. Проте саме в цей час між великим князем литовським Свидригайлом і Федьком спалахнув конфлікт. Федько перейшов на бік польського короля й допоміг йому захопити Західне Поділля. Щоб закріпитися на приєднаних землях, польський король у 1434 р. в Галичині створив Руське воєводство, а в Західному Поділлі — Подільське.

На ці землі була поширена система управління, яка існувала в Польському королівстві. Для зміцнення влади король роздавав своїм наближеним маєтки, посади. У міста запрошували німецьких, єврейських і вірменських переселенців, яким надавали всілякі привілеї. Як наслідок, прийшле населення в містах почало домінувати над місцевим.

Також була запроваджена система судочинства, що існувала в Польському королівстві. Вона мала становий характер, тобто кожен стан

СТРУКТУРА УПРАВЛІННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Великий князь литовський
↓
Великокнязівська рада
↓
Удільні князі

Якою була мета поділу Київської митрополії?

Срібна монета, яку карбував Володимир Ольгердович

Центр, межі та територія Київської митрополії (на 1458 р.)

Центр і територія Московської митрополії (від 1458 р.)

мав власний судовий орган. Шляхта була підпорядкована земському суду, міщани — магістрату, а решта — старостинському суду. На цих землях католицька церква поряд із православною створювала власну церковну організацію: у Володимирі, Галичі, Перемишлі, Кам'янці, Холмі було засновано єпископства, а в 1412 р. у Львові — архієпископство. Православне населення мало певні обмеження щодо призначення на державні посади. Діловодство поступово переходило на латинську або польську мову.

5. Завершення об'єднання українських земель із Великим князівством Литовським. Виступи руської православної знаті

Коли було ліквідовано Київське удільне князівство?

Сигізмунд здобув перемогу завдяки Польському королівству, але прагнув зміцнити незалежність Великого князівства Литовського. Він спирався на дрібних землевласників, рицарів, а не на удільних князів, владу яких обмежував. Урешті-решт українські й білоруські князі змовилися та вбили Сигізмунда.

Новим великим князем литовська знать обрала молодшого сина Ягайла — **Казимира**, проте реальна влада була зосереджена в руках литовської

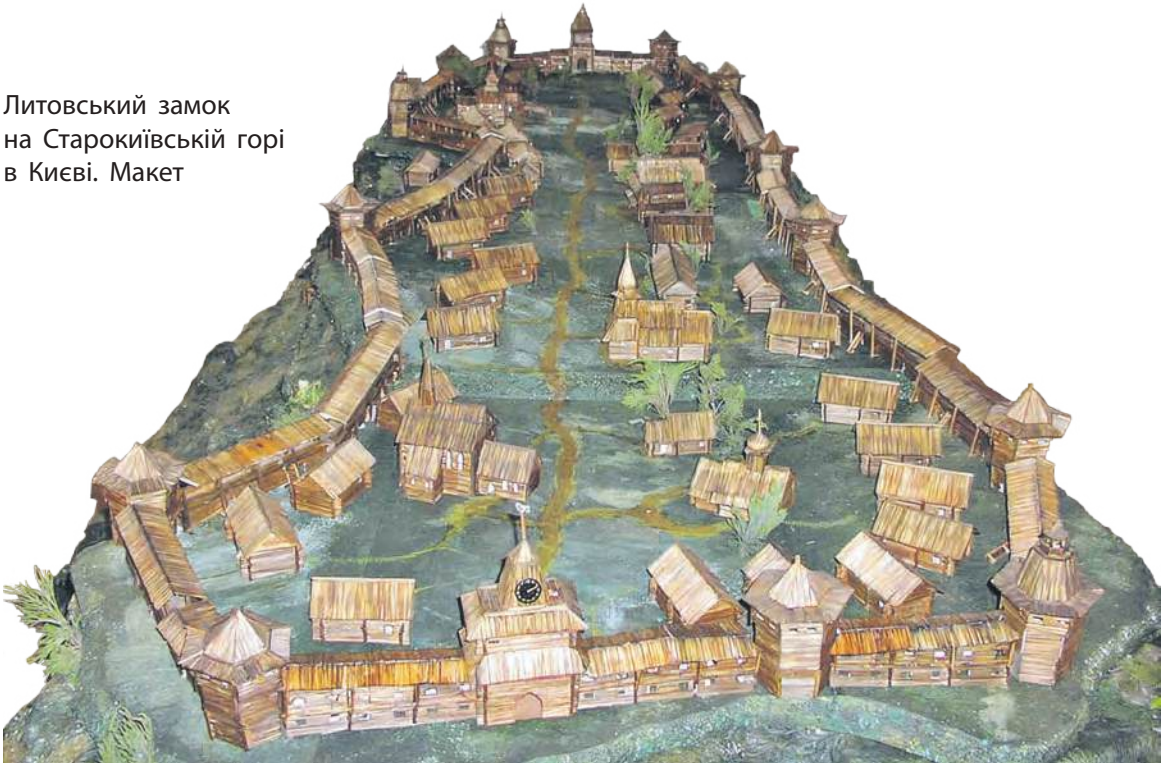

Литовський замок на Старокиївській горі в Києві. Макет

знаті на чолі з магнатом **Яном Гаштольдом**. У відповідь на ці події на українських землях спалахнуло повстання, яке влада змогла придушити завдяки поступкам православній знаті. Щоб запобігти новим виступам українських князів, після проголошення Казимира великим князем литовським були відновлені Київське й Волинське удільні князівства. Волинське князівство віддали Свидригайлові, який правив ним до кінця життя, після чого воно було ліквідоване **(1452 р.)**. У Київському князівстві відновили правління династії Ольгердовичів. Князем став син Володимира Ольгердовича **Олександр (Олелько) Володимирович** (1441—1454 рр.).

У 1447 р. Казимира було обрано польським королем під ім'ям **Казимир IV Ягеллончик**. Він зберіг незалежність Великого князівства Литовського. Крім того, прийнятий ним того самого року Віленський привілей надавав додаткові права католицькій і православній знаті. Зокрема, як і англійська «Велика хартія вольностей» 1215 р., документ гарантував недоторканність особи від арешту та ув'язнення без вироку суду.

Князь Олелько, що правив у Київському князівстві, а потім його син **Семен** (1455—1470 рр.) намагалися повернути могутність руських удільних князівств. У **1458 р.** Семен Олелькович домігся створення окремої Київської православної митрополії. Ця подія остаточно розділила українську й московську православні церкви.

Зростання могутності Київського князівства занепокоїло Казимира. Після смерті Семена Олельковича в **1471 р.** він ліквідував Київське князівство. Брат Семена Михайло Олелькович не був допущений до Києва. Намісником міста призначили сина найвпливовішого литовського магната Яна Гаштольда Мартіна, але через опір населення йому довелося силою утверджувати свою владу.

Отже, на початку 70-х рр. XV ст. на українських землях було остаточно ліквідовано удільний устрій і поширено управління намісників. Ліквідація Київського князівства завершила княжий період історії Києва, який тривав майже 1000 років.

Після ліквідації Волинського й Київського князівств великий князь литовський міг не зважати на інтереси руської православної знаті. Однак руська знать прагнула відновити свій вплив і становище. У **1481 р.** молодші нащадки Олельковичів, яких позбавили уділів, організували змову. Вони намагалися відділити свої колишні володіння від Великого князівства Литовського та приєднати їх до Московського князівства. Проте змовників було викрито й страчено. Так руську православну знать усунули від влади.

Після смерті великого князя литовського й польського короля Казимира IV Ягеллончика спадкоємцем став його син **Олександр** (1492—1506 рр.). Він продовжив політику, спрямовану на зміцнення при владі католиків. Литовська католицька знать виступала за незалежність Великого князівства Литовського та проти унії з Польським королівством, убачаючи в польській знаті своїх конкурентів.

Напруженими відносинами між Великим князівством Литовським і Польським королівством скористалося Велике князівство Московське. Воно уклало союз із Кримським ханатом і почало наступ на Велике князівство Литовське та його союзників.

Велике князівство Московське остаточно підкорило Твер і Новгород, що тяжіли до Великого князівства Литовського, захопило майже всю Чернігівщину.

Верхівські князі, володіння яких розташовувалися у верхів'ях річки Ока, де ще правили нащадки Рюриковичів, перейшли на службу до московського князя. У цей самий час українські землі потерпали від набігів кримських татар.

Останнім виступом руської православної знаті стало повстання **1508 р.** під проводом князя **Михайла Глинського**. Воно охопило Турівську

Цікаві факти

Для захисту південних кордонів Великого князівства Литовського Казимир сприяв унезалежненню Кримського ханату. Він забезпечив прихід до влади в 1442 р. Хаджі Герая, який став першим ханом нової держави та дотримувався союзу з Великим князівством Литовським до своєї смерті в 1466 р.

Працюємо з джерелом

«Додаток до Іпатіївського літопису» про ліквідацію Київського князівства (1471 р.)

Упокоївся Семен Олелькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, посадив [там] воєводу з Литви Мартіна Гаштольда, ляха, якого не хотіли кияни прийняти... тому що він був ляхом; однак будучи примушені, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи.

Хроніст Ян Длугош про причини ліквідації Київського князівства

Литовські пани дуже хотіли, щоб це князівство [Київське] знову було перетворене на звичайну провінцію великого князівства, як і інші руські князівства, і вимагали від короля, щоб він тут призначив намісником Мартіна Гаштольда.

1. Які причини ліквідації Київського удільного князівства назвав Ян Длугош? **2.** Чому кияни не прийняли литовського воєводу? **3.** Чи була ліквідація удільних князівств неминучою?

Михайло Глинський із дружиною у в'язниці. Літографія

й Київську землі. Ці події спалахнули під час чергової війни Великого князівства Литовського з Московською державою. Ходили чутки, що Михайло Глинський прагне відновити Київську державу. Однак інші князі не підтримали виступ, і Михайло Глинський утік до Москви. Вирішальну роль у придушенні виступу відіграв князь Костянтин Острозький, який тільки-но сам утік із московського полону.

Працюємо в малих групах. За допомогою методу «Акваріум» обговоріть наслідки виступів руської православної знаті.

6. Українські землі у складі Московської держави

Які українські землі на початку XVI ст. потрапили під владу Московської держави?

Остаточна ліквідація на українських землях удільних князівств у складі Великого князівства Литовського й наступ католицької церкви відбувалися одночасно з піднесенням Московської держави. Вона звільнилася від зверхності монгольських ханів і була єдиною незалежною православною державою після падіння Константинополя під ударами турків-османів (1453 р.). Ці обставини дали можливість московським князям вступити в боротьбу з Великим князівством Литовським за спадщину Русі. Великий князь московський Іван III узяв собі титул «государя і великого князя всієї Русі».

Така позиція московського правителя загострила відносини між державами та спричинила низку війн (1487—1494, 1500—1503, 1507—1509, 1512—1522, 1534—1537 рр.).

У 1500 р. московське військо на річці Ведроші розбило військо Великого князівства Литовського, закріпило за собою Смоленщину і Чернігово-Сіверщину та примусило визнати самоприсвоєний титул московського правителя. А литовські війська на чолі з Костянтином Острозьким у великій битві під Оршею **1514 р.** вщент розгромили московські війська.

Проте через внутрішні негаразди Велике князівство Литовське не змогло скористатися

Постать в історії

У молоді роки **Михайло Глинський** прийняв католицизм і виїхав за кордон, де навчався при дворах європейських монархів (імператора Священної Римської імперії, курфюрста Саксонії тощо). Він здобув добру освіту, досконало опанував військове мистецтво, а після повернення на батьківщину здобув вплив при дворі великого князя литовського Олександра. Брати Михайла Глинського Іван і Василь стали воєводами (відповідно київським і берестейським). Зі зростанням впливу князя збільшувалися його земельні володіння. Брати Глинські володіли третиною земель Великого князівства Литовського. Однак після смерті Олександра за нового великого князя литовського Сигізмунда Михайло Глинський потрапив у немилість і втратив усі свої посади. На його землі претендували інші князі. Розуміючи хиткість свого становища, Михайло Глинський наважився на виступ.

цією перемогою для повернення втрачених у 1503 р. земель. Спираючись на підтримку удільних чернігівських князів, що були переважно нащадками Рюриковичів, Московська держава збільшила свої володіння шляхом приєднання Чернігово-Стародубського і Новгород-Сіверського князівств. Ці землі були поділені на повіти на чолі з воєводами. Удільні князі, що перейшли до Московської держави, отримали володіння від великого князя московського. У 1523 р. Новгород-Сіверське князівство було ліквідоване.

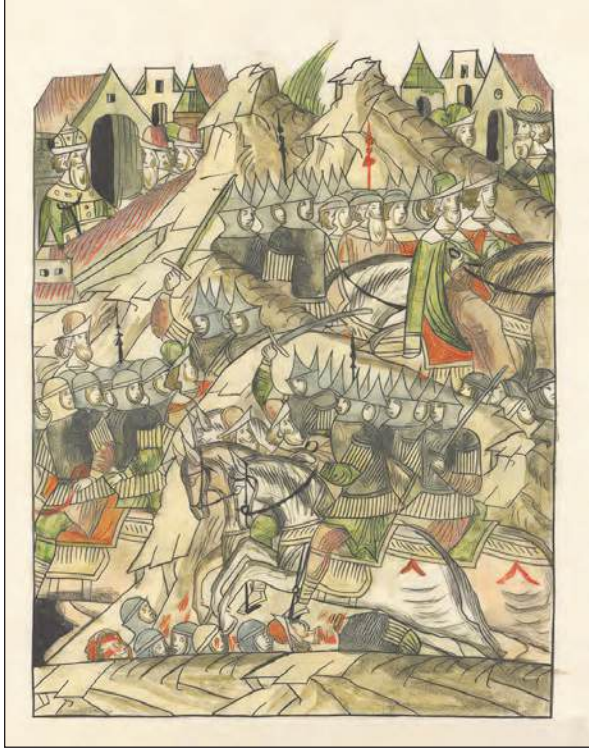

Битва на річці Ведроші 1500 р. Мініатюра з літопису. XVI ст.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Яка унія заклала основи зближення Великого князівства Литовського й Польського королівства?

А Городельська **Б** Віленська
В Кревська **Г** Люблінська

2. Коли в Луцьку відбувся з'їзд європейських монархів?

3. Впишіть відсутні літери, щоб отримати назву битви, яка перетворила Тевтонський орден на другорядну державу.

Г												

Аналізуємо і пояснюємо

4. Наведіть факти, які підтверджують або спростовують судження, що за правління Вітовта Велике князівство Литовське досягло вершини своєї могутності. Визначте здобутки внутрішньої та зовнішньої політики князя.

5. Висловіть обґрунтоване оцінне судження щодо спроб православної знаті зберегти удільний устрій українських земель. Чому вони були невдалими?

6. Доведіть або спростуйте твердження, що українська знать опиралася союзу Великого князівства Литовського й Польського королівства.

Битва під Оршею 1514 р. Мініатюра з літопису. XVI ст.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- Кревську унію та її наслідки для розвитку українських земель;
- зближення Великого князівства Литовського з Польським королівством, що перетворилося на протистояння знаті;
- остаточну ліквідацію княжого устрою українських земель.

Працюємо з хронологією

1385 р.	Кревська унія
90-ті рр. XIV ст.	Ліквідація удільних князівств на українських землях
1401 р.	Віленська унія
1410 р.	Грюнвальдська битва
1413 р.	Городельська унія
Вересень 1435 р.	Битва під Вількомиром
1452, 1471 рр.	Ліквідація Волинського й Київського удільних князівств
1458 р.	Створення окремої Київської православної митрополії
1481 р.	Змова князів Олельковичів
1508 р.	Повстання Михайла Глинського
1514 р.	Битва під Оршею

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107470
Перегляньте відеоролик «Реальні історії про К. Острозького та битву під Оршею». Напишіть есе про ці події.

7. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і порівняйте політику правителів Великого князівства Литовського й Польського королівства щодо українських земель.
8. Чому наприкінці XIV ст. на українських землях були ліквідовані удільні князівства, згодом відновлені та зрештою остаточно ліквідовані в другій половині XV ст.?
9. Висловіть та обґрунтуйте своє ставлення до твердження, що війни між Великим князівством Литовським і Великим князівством Московським були зумовлені боротьбою за спадщину Русі.

Застосовуємо і творимо

10. Навчальна гра «Хто з них?». **Правила гри.** Клас обирає трьох учнів (учениць), які відповідатимуть за таких історичних осіб: Вітовт, Ягайло, Свидригайло. Учитель (учителька) зачитує перелік подій, на які вони мають відгукуватися, якщо брали в них участь. *Зразок переліку подій:* учасник битви під Вількомиром; погодився на укладення Кревської унії; зазнав поразки в битві на річці Ворскла; утворив «Велике князівство Руське»; остаточно ліквідував Київське удільне князівство тощо.
11. Виконайте завдання за історичною картою атласу.
    1) Покажіть території, які увійшли до складу Великого князівства Литовського за часів правління князя Вітовта.
    2) Покажіть території, які підтримали виступ князя Свидригайла та утворили «Велике князівство Руське».
    3) Покажіть території Волинського й Київського удільних князівств.
12. **Працюємо в парах.** Складіть хронологію основних подій перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського.
13. Складіть розгорнутий план відповіді за темою «Українські землі у складі Великого князівства Литовського».

§ 21. Соціальна структура населення на теренах України в XIV—XV ст.

1. Соціальна структура

▸▸ Чи існувала рівність між станами перед законом?

Тогочасне українське суспільство мало становий характер. Для суспільства, об'єднаного у **стани**, характерна **ієрархія**. Вона проявляється в нерівності становища (прав та обов'язків). Соціальна структура українського суспільства XIV—XV ст. поєднувала соціальні верстви часів Русі та держав, що її підкорили. Стани поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані.

До привілейованих станів належали князі, **пани**, зем'яни, бояри, духовенство. До напівпривілейованих — групи міщан (патриціат, бюргерство, плебс). Непривілейованими були групи селян (слуги, данники, тяглі).

У XV—XVI ст. соціальна структура суспільства загалом спростилася. Групи землевласників сформували єдиний привілейований стан — **шляхту**. Міщани незалежно від майнового стану отримали єдині права. Те саме відбулося з групами селян. Водночас помітнішими стали майнові відмінності.

Духовенство утворювали «церковні люди» — окремий привілейований стан українського суспільства. Вони не підлягали світському суду, а в разі потреби потрапляли під суд єпископів. Духовенство поділялося на верхівку

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Назвіть основні соціальні верстви (стани) суспільства Русі та держави Романовичів.
2. Які стани були панівними? У чому це проявлялося?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- які зміни в соціальному устрої відбулися порівняно з попередньою добою;
- чим була зумовлена поява нових соціальних верств;
- чим уславився князь Костянтин Острозький;
- що таке «стани», «ієрархія», «сеймик», «сейм»; хто такі «пани», «шляхта», «магнати».

rnk.com.ua/108277
Для вас, допитливі

СТАНИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА в XIV—XV ст.

Привілейовані		Напівпривілейовані	Непривілейовані
Шляхта	Духовенство	Міщани	Селянство
Князі, пани, зем'яни, бояри	«Церковні люди»	Патриціат, бюргерство, плебс	Слуги, данники, тяглі

Польські шляхтичі з озброєнням і в обладунках. Кінець XV — початок XVI ст.

А-Я Словник

Стани — великі групи людей, що відрізнялися між собою спадковим, закріпленим у законах становищем у суспільстві, наявністю певних прав, привілеїв та обов'язків.

Ієрархія — система суворого підпорядкування нижчих сходинок влади, станів тощо вищим.

Пани — представники привілейованого стану у Великому князівстві Литовському, які не мали князівських титулів, але відрізнялися від інших груп давністю роду, вотчинним характером землеволодіння та обсягом прав.

Шляхта — привілейований панівний стан у державах Центрально-Східної Європи, зокрема на українських землях, у XIV—XVIII ст. Головними обов'язками шляхти були військова служба власним коштом і сплата невеликого грошового збору. За відбуття військової служби шляхта отримувала різні привілеї.

Магнати — найбільші землевласники.

(митрополит, єпископи, архієпископи, ігумени та інші) і рядових священнослужителів. Найбільше серед духовенства було парафіяльних священників, життя яких мало чим відрізнялося від життя селянства.

2. Панівні верстви населення

▸▸ Які привілеї мала шляхта?

У Польському королівстві та Великому князівстві Литовському соціальна структура населення мала певні відмінності. Так, у Польському королівстві всі землевласники об'єднувалися в єдиний стан — шляхту. Через свої представницькі органи (місцеві **сеймики** й загальний **сейм**) шляхта визначала політику держави.

У Великому князівстві Литовському панівна верства була більш розмаїтою. Тут поєднувалися елементи соціальних структур, збережені з часів Русі, які склалися у Великому князівстві Литовському або були запозичені з Польського королівства.

У другій половині XIV — на початку XVI ст. сформувався панівний стан з єдиними правами, привілеями та обов'язками, що теж дістав назву «шляхта». Проте через релігійну належність до католицької чи православної церков у правах існували відмінності.

Шляхтичі належали до шляхетської корпорації, що вирішувала різні питання життя повіту. Їх могли обирати на посади до повітових органів влади й сейму.

Найвищий рівень суспільної піраміди посідала родова знать — князі. За ними йшли пани (незнатна заможна шляхта), потім середня і дрібна шляхта. Така структура привілейованих станів утвердилася на українських землях з XV ст. та була поширена до середини XVII ст.

Шляхта Великого князівства Литовського й Польського королівства мала широкі привілеї в торгівлі та володінні землею. Був вироблений своєрідний кодекс шляхетської честі. У суді слово шляхтича не потребувало доказу. Шляхтич, який скоїв злочин, підлягав шляхетському суду та втрачав привілеї. Шляхетські привілеї були офіційно затверджені місцевою владою. Одночасно з наданням привілеїв запроваджувалися й певні обмеження на зростання кількості шляхти через перехід з інших станів.

Шляхта була неоднорідною за майновим становищем. Умовно її поділяли на три основні групи — дрібна шляхта, середня шляхта й **магнати**. Дрібні шляхтичі мали від одного до 50 селянських дворів, магнати — кілька або десятки тисяч.

До панівних верств населення також належала верхівка духовенства.

▸▸ **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і з'ясуйте, якими були права і привілеї шляхти.

3. Князь Костянтин Острозький

▸▸ Чим вирізнялося становище князів у суспільстві?

Особливе становище в тогочасному суспільстві посідали князі. Це були нащадки князівських родів Рюриковичів, Гедиміновичів, Ольгердовичів та інших. Князем можна було стати лише за походженням. Ні багатство, ні вплив, ні високі посади не давали доступу до найвищої групи привілейованого стану.

Українські князі, як і раніше, уособлювали ідею незалежності. Проте з посиленням польського впливу на землях Великого князівства

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107471
Перегляньте відеоролик «Жупан. Історія виникнення». Що робило цей вид одягу популярним упродовж тривалого часу?

А-Я Словник

Сеймик — зібрання шляхти в повітах, землях, воєводствах для обговорення важливих питань життя краю та держави.

Сейм — станово-представницький орган у Великому князівстві Литовському, Польському та Чеському королівствах.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у другій половині XIV — першій половині XVI ст.

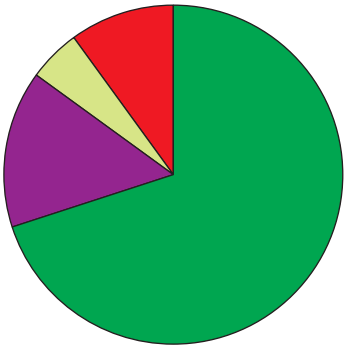

- Селянство — 71 %
- Міщани — 14 %
- Шляхта — 5 %
- Духовенство — 10 %

▸▸ **1.** Назвіть основні стани українського суспільства. Який з них був найчисленнішим? **2.** Які стани належали до залежних? Поясніть, чому ви так вважаєте.

Острозький замок. Реконструкція (1) і сучасний вигляд (2)

Костянтин Острозький.
Невідомий художник. XVII ст.

Литовського українські князі втратили можливість вирішувати долю своєї батьківщини на державному рівні.

Однак князівські роди (Острозькі, Вишневецькі, Корецькі, Чорторийські, Збаразькі тощо) ще мали силу й авторитет на рівні місцевого врядування. У їхніх володіннях діяло князівське право з власними податками й судом, були свої митниця та військо.

Наймогутнішим князівським родом на українських землях у XV—XVI ст. були Острозькі. За переказами, вони походили від князя Романа, сина Данила Романовича. Найвідомішим представником родини Острозьких був **Костянтин** (близько 1463—1530 рр.). У володінні князя було понад 30 міст і містечок, а також щонайменше 500 сіл, йому належали понад 40 тис. селян. Він був одним із найзаможніших землевласників Великого князівства Литовського.

Костянтин Острозький був ревним захисником православної церкви. За його підтримки було зведено чимало храмів. Він організував захист українських земель від набігів татар і турків за допомогою побудови системи міст та замків і навіть сам здійснював походи проти татар. Він очолив 65 битв, із яких 63 виграв.

Костянтину Острозькому довелося провести сім років у московському полоні (1500—1507 рр.). Після втечі й повернення на Волинь Костянтину Острозькому повернули булаву

Церква Святої Трійці у Вільнюсі (Литва). Сучасний вигляд. Зараз тут розташована українська греко-католицька громада. Цю церкву та церкву Святого Миколая звів Костянтин Острозький на честь перемоги в битві під Оршею. Обидві церкви майже століття визначали краєвид міста, поки навколо Ратушної площі не побудували католицькі костели.

великого гетьмана, яка за його відсутності тричі переходила з рук у руки, а також усі володіння, титули, привілеї.

Найвідомішою перемогою князя Костянтина Острозького була битва під Оршею 1514 р. під час литовсько-московської війни (1512—1522 рр.). Князь розгромив московське військо, кількість якого вдвічі переважала литовське. У полон було взято понад 1,5 тис. знатних «московитів». Загалом московське військо втратило близько 30 тис. осіб загиблими й полоненими.

Працюємо в малих групах. За допомогою методу «Асоціативна квітка» запропонуйте слова-асоціації (з обґрунтуванням їхньої доцільності) до постаті Костянтина Острозького.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Князі Острозькі вели родовід від династії

А Романовичів **Б** Гедиміновичів
В Ольгердовичів **Г** Ягеллонів

2. Коли сформувався єдиний привілейований стан землевласників-шляхтичів?

3. Впишіть відсутні літери, щоб дізнатися, який стан тогочасного суспільства був напівпривілейованим.

Б									

Працюємо з джерелом

Напис на могильній плиті в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (до пожежі 1718 р.)

Москву з татарами поклав,
отримавши 63 перемоги над ними.
Пригадай криваві води Росі, Дніпра,
Ольшанки, пригадай церкви, замки,
монастирі, побудовані ним в Острозі
та Вільні, пригадай лікарні та школи,
які він заснував, Марсову академію
для людей рицарського звання
і поклонись Костянтину Івановичу
Острозькому, найвищому гетьману
Великого князівства Литовського.

1. Про які заслуги князя зазначено в написі? **2.** Назвіть головних противників Великого князівства Литовського наприкінці XV — на початку XVI ст.

Цікаві факти

Польський хроніст XV—XVI ст. так описував князя Костянтина Острозького: «Він був малий на зріст, але великий душею, для всіх доступний, щедрий до сподвижників, милосердний до бранців і досвідченіший за всіх у воєнному ремеслі».

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- завершення становлення шляхти як панівного стану суспільства на українських землях;
- роль князів в історії України;
- діяльність князя Костянтина Острозького.

Працюємо з хронологією

Друга половина XIV — початок XVI ст.	Формування шляхетського стану на теренах України

Аналізуємо і пояснюємо

4. Наведіть факти, які підтверджують або спростовують судження, що соціальна структура українських земель успадкувала особливості структури Русі, Великого князівства Литовського й Польського королівства.
5. Назвіть основні стани суспільства на українських землях у XIV — першій половині XVI ст. Визначте особливості тогочасної соціальної структури.
6. Спираючись на соціальну структуру населення українських земель у XIV — першій половині XVI ст., висловіть припущення, які галузі господарства були поширені найбільше.
7. Як відбувався процес формування шляхетського стану? Які права та обов'язки мали шляхтичі?
8. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і висловіть припущення, за якими ознаками зі шляхетського стану Великого князівства Литовського й Польського королівства можна виділити «українську шляхту».
9. Якими, на вашу думку, були основні здобутки князя Костянтина Острозького?
10. На якій ролі Костянтина Острозького в історії Литви наголошував лікар-італієць Джованні Валентіно: «Був то муж такий цнотливий, мужній і фортунний, що заслужив на те, аби його назвати батьком короля, а Його Королівська Милість шанували його понад усіх»? Чому ви так вважаєте?

Застосовуємо і творимо

11. Навчальна гра «Три речення». **Правила гри.** Учням та ученицям необхідно передати зміст пунктів параграфа трьома простими реченнями. Перемагає той (та), у кого розповідь буде коротшою, але при цьому правильно передаватиме зміст матеріалу.
12. Складіть порівняльну таблицю «Панівні верстви населення українських земель».

Русь у X—XIII ст.	Українські землі в XIV — першій половині XVI ст.

13. Зараз Костянтина Острозького своїм національним героєм вважають одразу три народи — українці, литовці й білоруси. Підготуйте презентацію про цю історичну постать.

§ 22. Сільське господарство. Ремесло й торгівля. Міста, магдебурзьке право

1. Сільське господарство. Життя селянства

▸▸ Які повинності виконували селяни?

Упродовж XIV—XV ст. у господарському житті населення українських земель продовжувало переважати сільське господарство. Розвивалися землеробство, скотарство, рибальство й бортництво (пізніше його змінило присадибне бджільництво). Господарство було **натуральним**. Попри це в господарському житті відбувалися помітні зміни. Завдяки колісному плугу селяни могли розорювати нові землі. Поширення набули городництво й садівництво, промисли (передусім із переробки сільськогосподарських продуктів). Солеваріння було можливе в Карпатах і на соляних озерах Північного Причорномор'я. У період феодалізму полювання було привілеєм феодалів (панів). Проте на Подніпров'ї ним займалися місцеві селяни й міщани.

За правовим становищем селяни поділялися на дві основні групи: «похожих» (вільних), які могли піти від феодала, і «непохожих» («отчичів»), позбавлених такого права. У XIV ст. більшість селян на українських землях були вільними й лише сплачували данину за користування землею. Землі між селянськими дворищами розподіляли на лани (волоки).

Дворище складалося з п'яти-десяти хат (димів), у яких жили селянські родини. Кілька дворищ утворювали сільську громаду (село), яку очолював отаман. Села об'єднувалися у волость — копу, головою якої був староста. На зборах копи розглядали всі важливі справи. Також діяв копний суд.

Селяни сплачували податки й виконували різні повинності. Основним державним грошовим податком у Великому князівстві Литовському був податок на військові потреби.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Яку роль відігравали міста в Русі?
2. Які форми залежності селян існували в Русі та державі Романовичів?
3. Охарактеризуйте розвиток ремесла й торгівлі за часів Русі та Галицько-Волинської держави.

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- які зміни відбулися в господарському розвитку українських земель;
- що таке магдебурзьке право;
- як розвивалися ремесла й торгівля на українських землях у XIV—XV ст.;
- що таке «натуральне господарство», «десятина (церковна)», «оброк», «панщина», «латифундія», «фільварки», «кріпацтво», «закріпачення», «урбанізація», «колонізація», «ратуша», «цех», «ярмарок», «експорт»; хто такий «султан».

А-Я Словник

Натуральне господарство — господарство, у якому продукти праці виробляють не для продажу на ринку, а для власного споживання.

Жнива та стрижка овець.
Середньовічний малюнок. XV ст.

Сінокіс. Середньовічний малюнок. XV ст.

Селяни також відбували державні повинності: споруджували й ремонтували замки, зводили мости та греблі, прокладали й обслуговували дороги тощо. Церкві віддавали **десятину**.

Селяни маєтків шляхти сплачували **оброк** продуктами або грошима та відробляли **панщину**. Кількість часу, яку мав відпрацювати селянин, власник землі визначав самостійно. У XV ст. панщина становила 14 днів на рік із лану. У **1520 р.** було встановлено одноденну панщину на тиждень у Польському королівстві, а в **1557 р.** — у Великому князівстві Литовському. На Закарпатті в цей час панщина досягла двох днів на тиждень. У Північній Буковині існувало близько 20 повинностей і податків. Села, які складалися з німецьких або польських поселенців, лише сплачували оброк і не відробляли панщину. Від кінця XIV ст. в Галичині села займалися переважно вирощуванням худоби. Оброк і податок вони сплачували худобою. Суд тут відбувався за стародавніми звичаями й правом.

У XIV—XV ст. велике феодальне землеволодіння помітно зросло. Уже наприкінці XIV ст. на українських землях налічувалося кілька десятків **латифундій**.

А-Я Словник

Десятина (церковна) — податок на утримання церкви, що дорівнював десятій частині прибутків населення.

Оброк — частка продуктів (зерно, худоба, птиця, сало, мед), яку сплачували феодалу (пану).

Панщина — безоплатна праця залежних селян на землях феодала (пана) або церковних і державних землях.

Латифундія — велике приватновласницьке земельне володіння з натуральним господарством, у якому застосовували працю залежного населення.

ПАНЩИНА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Ознаки

- Безоплатна праця на землях феодала (пана), землях церкви або держави
- Роботи проводилися переважно в сільському господарстві
- Кількість часу для відпрацювань власник землі визначав самостійно
- Набула поширення після впровадження фільваркового господарства

Основними джерелами зростання володінь феодалів були дарування земель правителями держави, захоплення земель громади, купівля маєтків у їхніх власників, освоєння нових земель.

Через збільшення попиту на харчові продукти (особливо на зерно і м'ясо) у Західній Європі активно розвивалися товарно-грошові відносини, швидко зростав ринок сільськогосподарської продукції. За цих умов великі землевласники перетворювали свої господарства на **фільварки**. Найбільшого поширення фільваркові господарства набули в Галичині, Західній Волині, Західному Поділлі, Київському Поліссі. На решті українських земель вони з'явилися лише в середині XVI ст. Для існування фільварків було потрібно багато землі, тому феодали почали відбирати її в селянства, водночас збільшуючи панщину та запроваджуючи **кріпацтво**.

Із XV ст. селянство переводили під судочинство феодалів. У 1447 р. селян було позбавлено права на суд, тобто феодали могли втручатися в їхнє особисте життя. Феодали також змушували селянство користуватися за плату їхніми млинами й шинками. На початку XVI ст. селяни вже не мали права скаржитися на феодалів великому князеві або королю. Майже припинилася діяльність копних судів. Водночас обмежувалося право селян на переселення (перехід). Так, у 30-х рр. XV ст. в Галичині визначили певний час для переходів — тільки в дні Різдва за умови сплати феодалу викупу. Сейм 1496 р. постановив, що протягом року залишити село мав право тільки один селянин. За рішенням сейму 1503 р. селяни не могли

Феодал дає вказівки селянам. Мініатюра XIV ст.

А-Я Словник

Фільварки — панські маєтки, багатогалузеві господарства, де працювали селяни, що відробляли панщину. Фільварки були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча й зберігали чимало ознак натурального господарства.

Кріпацтво — залежність селянства, яка полягала в прикріпленні до землі, підлеглості владі великого землевласника.

Цікаві факти

Велика селянська родина могла обробити п'ять-шість гектарів землі. Урожаю, зібраного з такої ділянки, ледь вистачало на життя. Урожайність повністю залежала від природних умов, і будь-які природні лиха спричиняли значні продовольчі труднощі.

А-Я Словник

Закріпачення (прикріплення селян до землі) — перетворення вільних селян на кріпаків і законодавче закріплення цього; примусове поселення селян на певній території із забороною пересуватися в інші місця за обов'язкової сплати податків власнику землі.

Селяни віддають оброк. Гравюра XV ст.

!! Зверніть увагу

У 1529 р. вперше згадано опришків — народних месників, що діяли переважно в Карпатських горах. Вони нападали на шляхтичів, збирачів податків, грабуючи їх, а захоплене добро роздавали скривдженим селянам. Назва «опришки» співзвучна зі словами «опріч» (у стороні), «оприск» (скеля), «оприскливий» (нестриманий). Імовірнішою є версія про латинське походження слова. До XIX ст. діловодство в Польщі й Литві здійснювалося латиною, і в документах зустрічалося слово «*oppressor*» (порушник). Можливо, воно потрапило до народної мови та закріпилося в ній.

переселятися без дозволу феодала, що означало втрату ними особистої свободи.

Остаточне **закріпачення** селянства на території Польського королівства відбулося в 1573 р., а на землях Великого князівства Литовського — у 1588 р., що було закріплено в сеймовому законі й Третьому Литовському статуті.

Протягом XIV—XV ст. становище селянства на українських землях загалом погіршилося.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського процес закріпачення відбувався дещо повільніше. Це було зумовлено набігами татар і нестачею робочих рук.

2. Соціальні виступи населення

▸▸ Коли спалахнуло повстання під проводом Мухи?

Злам традиційного життя селянства, загальне погіршення становища населення спричиняли невдоволення, а іноді й народний опір. Поширеним явищем були втечі. Багато селян залишали домівки, прямуючи на південь і схід, та оселялися на межі Дикого Поля. Там не було експлуатації з боку феодалів, але постійну небезпеку становили татари.

Уперше народний опір набув масового характеру в 1431—1434 рр. у Західному Поділлі, де в цей час насаджували польські порядки. Селяни в околицях Хмільника та Брацлава підняли повстання.

Найбільший виступ населення відбувся в **1490—1492 рр.**, охопивши Буковину, Галичину, Західне Поділля. Улітку 1490 р. 9 тис. селян, міщан і дрібних шляхтичів, зібраних за наказом молдавського господаря Стефана (Штефана) III Великого отаманом Мухою (ім'я ватажка невідоме), рушили з Молдавського князівства і захопили міста Снятин, Коломию, Галич і навколишні села. Їх підтримало місцеве населення, обурене діями влади, яка роздавала громадські землі шляхті. Відбувалися пограбування маєтків шляхтичів, купців, убивства представників влади.

Розмах заколоту занепокоїв владу, і проти повстанців вирушило велике військо польської

Повстання під проводом Мухи. Художник І. Їжакевич

Марш опришків. Художник В. Скочиляс

шляхти. Вирішальна битва відбулася під Рогатином, у ній повстанці зазнали поразки. Загинуло 1,6 тис. осіб. Сам Муха залишився живим, а напередодні битви навіть встиг відправити частину награбованого до Молдавського князівства. Завдяки цьому молдавський господар зміг розплатитися з османським султаном за заборговану данину.

Навесні 1491 р. події спалахнули з новою силою. Новий загін повстанців під командуванням Андрія Борулі (дослідники вважають, що це був той самий Муха) виступив на Галичину. Проте восени військо було розбите під Галичем, а його ватажок потрапив до в'язниці. Улітку 1492 р. він опинився на волі й знову зібрав загін, проте був схоплений біля Коломиї і страчений у Хотині разом з іншими полоненими повстанцями.

Після придушення повстання Мухи молдавський господар наважився на відкриту війну, прагнучи захопити Покуття. У 1502 р. йому це навіть вдалося. Проте незабаром він був змушений повернути його польському королю.

Найдавніші печатки львівських урядовців. 1359 р.

3. Міста та їхні жителі. Магдебурзьке право

▸▸ Яке місто було найбільшим на українських землях у XIV—XV ст.? Коли українські міста отримали магдебурзьке право?

У XIV—XV ст. став помітним процес **урбанізації**. У тогочасних українських містах проживало до 15 % усього населення. У цей період

А-Я Словник

Урбанізація — процес зростання кількості населення міст, посилення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

Ратуша в місті Кам'янець-Подільський (на місці давнього магістрату). Сучасний вигляд

українські міста зберігали феодально-аграрний характер. Міщани займалися землеробством, скотарством, промислами й частково ремеслом і торгівлею. При цьому вони перебували в залежності від магнатів і подібно до селян відбували повинності, сплачували оброк продуктами, інколи грошима.

Населення багатьох міст у Подніпров'ї виконувало тільки військову повинність, що було пов'язано з нападами татар. Найбільшим містом у XV ст. був Львів із населенням понад 10 тис. осіб, а Київ налічував до 3 тис. осіб. Розвивалися й інші міста, зокрема Кам'янець і Луцьк, у яких проживало по 4 тис. осіб.

У цей час активно розвивалися торгівля й ремесла, які поступово ставали основними заняттями населення. Міста перетворювалися на осередки ремесла, промислів, торгівлі, культури, політичного життя. Залежно від розташування (на державній чи приватній землі) вони поділялися на королівські (великокнязівські) і приватні.

Як і в інших європейських країнах, міщани прагнули позбутися залежності від своїх власників або урядовців і здобути самоврядування. На теренах України разом із німецькою **колонізацією** з'явилося **магдебурзьке право**. Німці отримали право організовувати в галицьких і волинських містах самоврядні громади (війтівства) з автономними судово-адміністративними установами.

Перші війтівства були створені в державі Романовичів у 1247 р., зокрема, у Львові. Загалом до 1353 р. магдебурзьке право було надано семи містам. Проте в цей період його застосовували в руських містах лише частково. У **1324 р.**

А·Я Словник

Колонізація — заселення території всередині країни, побудова поселень за межами її етнічних земель.

Магдебурзьке право — міське право, яке виникло в Німеччині. За ним міста частково звільнялися від підпорядкування центральній владі та створювали органи самоврядування.

Ратуша — будинок, у якому розташовані органи міського самоврядування.

Війт — посадова особа на українських землях XIV—XVIII ст., наділена адміністративними й судовими повноваженнями щодо сільських і міських громад. Виборний війт, або староста, діяв за нормами звичаєвого права або руського права. Із запровадженням магдебурзького права війти були головами суду присяжних із кримінальних справ і водночас фактично очолювали магістрат.

!!! Зверніть увагу

Життя багатьох українських міст визначали норми руського права, що розвивалося з часів Русі. Головною посадовою особою в місті був війт, який мав право приймати остаточне рішення в усіх судових справах (міг навіть засудити винуватця до страти). Війт керував роботою ради з 8—12 осіб.

СИСТЕМА САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ, ЩО МАЛИ МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

Заможні міщани (патриціат), цехові майстри, багате купецтво

обирали

Магістрат — орган міського самоврядування, що здійснював адміністративно-судові функції і мав у складі дві колегії, членів яких обирали на довічний термін

Лава — суд у кримінальних справах, членами якого були засідателі — лавники

Рада — адміністративний орган і суд у цивільних справах, членами якого були райці

Війт очолював лаву та водночас фактично очолював магістрат. Його обирали лише зі шляхтичів. Ця посада була спадковою або персонально наданою

Бурмістр обирався по черзі з райців один раз на три місяці для керівництва діяльністю ради

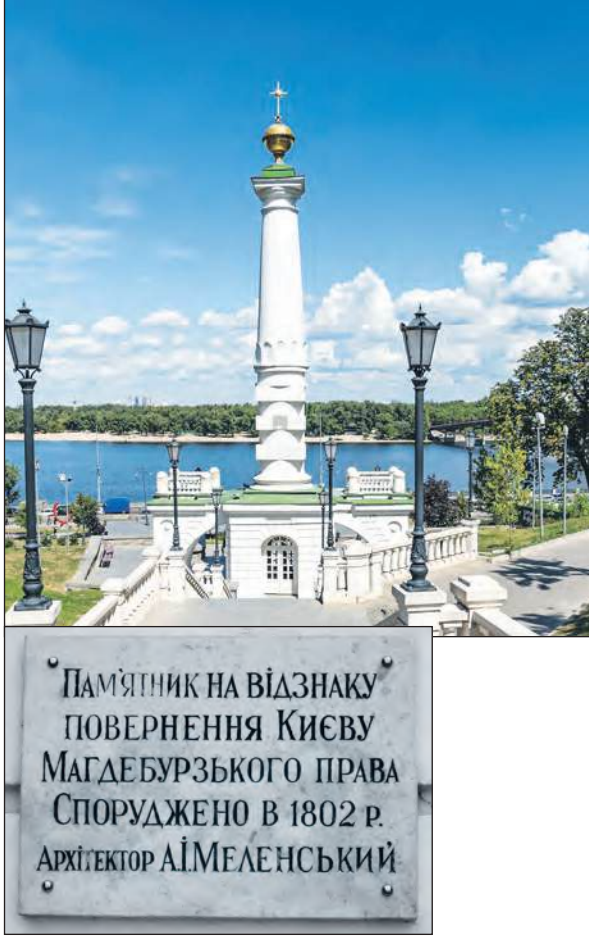

Пам'ятник магдебурзькому праву в Києві. 1802 р.

магдебурзьке право отримав Володимир. Протягом 1329—1791 рр. литовські князі, польські королі, українські гетьмани надали його понад 220 українським містам (Львів — **1356 р.**, Кам'янець — **1374 р.**, Київ — **1499 р.** тощо). Свідченням існування в місті права самоврядування стала **ратуша**. Найдавнішою з уцілілих ратуш на теренах України є ратуша Кам'янця.

Усі справи міського життя вирішував виборний магістрат, який формувався із заможних міщан. Вибори відбувалися раз на рік.

Спочатку магдебурзьке право поширювалося переважно на католиків, а православних українців усували від управління містом. Незважаючи на це, магдебурзьке право мало позитивне значення для розвитку українських міст.

Працюємо разом. За допомогою методу «Уявний мікрофон» проаналізуйте роль магдебурзького права в розвитку міського життя на українських землях.

!!! Зверніть увагу

Магдебурзьке право походило від привілеїв 1188 р., які отримало німецьке місто Магдебург. Спочатку воно поширилося в містах Чеського, Польського та Угорського королівств. На українських землях уперше магдебурзьке право було введено в XIV ст. в містах держави Романовичів. Згодом його запроваджували литовські князі й польські королі.

А·Я Словник

Цех — союз ремісників однієї або споріднених спеціальностей для захисту спільних інтересів.

Ярмарок — щорічний торг.

Цікаві факти

У XIV ст. у Львові проживало понад 10 тис. осіб, із яких було близько 500 ремісників. Вони об'єднувалися в 14 цехів, що представляли 36 різних професій ремісників. Згодом кількість цехів зросла до 35. Зберігся реєстр цехів міста першої половини XIV ст. Кожен цех мав порядковий номер згідно з послідовністю заснування. У реєстрі поданий такий перелік цехів: купці, різники, пекарі, ковалі, шевці, кравці, римарі й сідельники, солодовники (пивовари), грабарі, кушніри. Ремісники рідкісних спеціальностей у цехи не об'єднувалися.

4. Ремесло й торгівля

Як називають об'єднання ремісників, купців?

До кінця XV ст. налічувалося понад 200 ремісничих спеціальностей (за часів Русі — 70). Для захисту власних інтересів і регулювання виробництва міські ремісники певних спеціальностей об'єднувалися в особливі організації — **цехи**, діяльність яких визначали цехові статути. Цех мав право здійснювати судову владу над своїми членами, збирав із них податки, а в разі потреби створював власне ополчення для оборони міста. Цехи очолювали виборні посадові особи — цехмістри. Ремісники були зобов'язані виробляти якісну продукцію та продавати її за однаковою ціною. Конкуренція між членами цеху не допускалася.

Перші цехи на українських землях виникли наприкінці XIV ст. в Галичині й на Закарпатті, а з кінця XV ст. цеховий устрій поширився на ремісників міст Волині, Київщини й Західного Поділля. Оскільки цехова організація була запозичена з Німеччини та Польщі, то формально членами цехів могли стати лише католики. Унаслідок цього православні українці позбавлялися права увійти до цехів. Майстрів, які не належали до цеху, називали партачами.

Герби ремісничих цехів

Працюємо в парах. За зображеннями на гербах визначте професії ремісників.

Ринкова площа. Гравюра XV ст.

Працюємо з джерелом

Повідомлення литовського дипломата Михайла Литвина про розвиток торгівлі в Києві (середина XVI ст.)

Київ дуже багатий на іноземні товари, бо нема шляху більш звичного, як давно прокладена і добре відома дорога, що веде з чорноморського порту, міста Кафи, через ворота Таврики (Перекоп), на Таванську переправу на Дніпрі, а звідти степом у Київ; цією дорогою відправляють... усі східні товари, а саме: дорогі камені, шовк і шовкові тканини, ладан, пахощі, шафран, перець та інші прянощі. Цією дорогою часто ідуть іноземні купці: вони створюють загони, іноді в тисячу осіб, які називаються караванами, і супроводять обози, що складаються з численних навантажених возів і нав'ючених верблюдів... При проході каравану значні прибутки здобувають київські жителі: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники і шинкарі...
У непоказних київських хатах можна побачити не тільки достаток, а й навіть величезну кількість плодів, овочів, меду, м'яса, риби...

Працюємо в малих групах. Обговоріть зміст джерела та дайте відповіді на запитання. **1.** Із якими країнами українські землі були пов'язані торговельними шляхами? **2.** Які товари продавали? **3.** Чому купці об'єднувалися в каравани? **4.** Як торгівля впливала на розвиток Києва?

Кушнір. Гравюра 1668 р.

Цікаві факти

Від 1343 р. відома «татарська дорога», що вела з Німеччини в Золоту Орду через Краків, Львів, Кам'янець, Київ. На той час це був єдиний торговельний шлях, що поєднував Європу зі Сходом. Інший важливий шлях міжнародної торгівлі проходив від Кафи (зараз Феодосія) через Київ до Москви й Новгорода.

У торгівлі теж з'явилися нові явища. Так, купці для спільного захисту своїх інтересів і взаємодопомоги об'єднувалися в **гільдії**. У XV ст. набули поширення **ярмарки**, які постійно працювали у Львові, Києві, Галичі, Луцьку та інших містах. Ярмарки були першою ознакою становлення ринку. Саме в цей час на українських землях розпочалися активні торговельні відносини.

Середньовічний ярмарок у замку Огродзенець (Польща). Реконструкція

Після захоплення турками-османами Константинополя в 1453 р. країни, які зазвичай купували візантійське зерно (Італія, Франція та інші), переорієнтували свою торгівлю. Основним перевалочним пунктом зернового **експорту** стало місто Гданськ на Балтійському морі. Це сприяло пожвавленню виробництва зерна в Польському королівстві та на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського. Через зростання ціни на худобу в західноєвропейських країнах її почали розводити на продаж. На ярмарках українських міст волів продавали тисячами, а потім переганяли їх далі на захід. У цей час волів навіть використовували замість грошей.

А-Я Словник

Експорт — вивезення за межі країни товарів, цінностей тощо.

▸▸ Визначте переваги й недоліки в організації цехового ремісничого виробництва на українських землях.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- зміни, які відбулися в розвитку сільського господарства та становищі селянства в XIV—XV ст.;
- причини виникнення збройних соціальних виступів;
- поширення магдебурзького права й цехової організації ремесла, розвиток торгівлі на українських землях.

Запитання і завдання

Знаємо

1. Велике приватновласницьке земельне володіння з натуральним господарством, у якому застосовували працю залежного населення, — це

А латифундія **Б** гільдія
В фільварок **Г** феод

2. Коли на українських землях поширилася панщина?
3. Впишіть відсутні літери, щоб отримати назву організації, яка захищала інтереси купців у Західній Європі XII—XV ст.

			Ь			

Працюємо з хронологією

1324 р.	Надання магдебурзького права Володимиру
1356 р.	Надання магдебурзького права Львову
1374 р.	Надання магдебурзького права Кам'янцю
1490—1492 рр.	Соціальні виступи на Буковині, у Галичині, Західному Поділлі
1499 р.	Надання магдебурзького права Києву
1520, 1557 рр.	Законодавче встановлення панщини в Польському королівстві й Великому князівстві Литовському

Аналізуємо і пояснюємо

4. Які нові явища в розвитку сільського господарства з'явилися в XIV — першій половині XVI ст.? Які галузі набули розвитку? Обґрунтуйте свою відповідь.
5. Чому в Західній Європі розвиток господарства й ринкових відносин зумовив ліквідацію панщини, а на українських землях усе сталося навпаки?
6. У чому, на вашу думку, полягали основні причини виникнення збройних соціальних виступів населення на українських землях?
7. Підтвердьте або спростуйте фактами судження, що торгівля на тогочасних українських землях була недостатньо розвинена.

Застосовуємо і творимо

8. Навчальна гра «Магдебурзьке право». **Правила гри.** Кожен учасник (учасниця) обирає одного з персонажів (майстер цеху, війт, голова купецької гільдії, жебрак, лавник, раєць, бурмістр тощо). Розігрується сценка з міського життя.
9. Покажіть на карті атласу найбільші міста на українських землях та основні тогочасні торговельні шляхи в Європі.
10. **Працюємо в парах.** Розв'яжіть хронологічні задачі.
    1) Скільки років минуло від дати виникнення магдебурзького права до надання його Львову?
    2) Скільки століть на українських землях діяло магдебурзьке право? За додатковими джерелами з'ясуйте, скільки міст на теренах України мали магдебурзьке право.
11. Складіть опис повсякденного життя в міському будинку, ремісничій майстерні або крамниці.
12. Підготуйте бізнес-план торговельної операції українського купця, який прямуватиме з караваном від Кафи до Кракова через одне з міст (Київ, Львів або Кам'янець).
13. Складіть розгорнутий план розповіді за темою «Господарський розвиток українських земель у другій половині XIV — XV ст.».

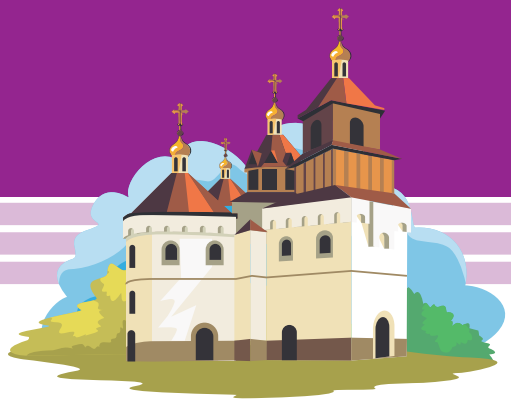

§ 23. Культура українських земель у другій половині XIV — XV ст.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. У чому полягали особливості культури держави Романовичів? Чи наслідувала вона культуру Русі?
2. Якою була релігійна ситуація на українських землях у другій половині XIII — XIV ст.?
3. Назвіть архітектурні пам'ятки часів Русі та Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського).

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як розвивалися релігійне життя та культура українських земель у другій половині XIV — XV ст.;
- які визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва тієї доби збереглися до нашого часу;
- чому серед архітектурних споруд переважають замки й фортеці;
- що таке «житіє».

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107472
Перегляньте відеоролик «Як укладали Флорентійську унію». Яке враження він у вас залишив?

1. Церковне життя в другій половині XIV — XV ст.

▸▸ Коли Київську митрополію було розділено на Київську і Московську?

Значну роль у житті українського суспільства XIV—XV ст. відігравало духовенство. Православне духовенство поділялося на біле (парафіяльні священники) і чорне (ченці й черниці, вищі ієрархи).

На землі Галичини, що були приєднані до Польського королівства, поширювалася діяльність католицької церкви. Поряд із православними єпископствами створювали католицькі, для ще відсутньої парафії. У **1375 р.** Папа Римський задовольнив прохання польського уряду про заснування в Галичині католицької митрополії (архієпископства). Йому були підпорядковані Перемишльське, Холмське, Володимиро-Луцьке, Кам'янецьке й Молдавське єпископства, хоча католиків у Галичині в цей час майже не було, особливо серед місцевого населення. Польський король Казимир III у **1371 р.** домігся від Константинопольського Патріарха згоди на створення окремої Галицької православної митрополії. Проте вона проіснувала лише до **1410 р.** та була підпорядкована Київському митрополиту.

Проблема православної церкви турбувала й правителів Великого князівства Литовського. Після Кревської унії в державі почав поширюватися католицизм. Це викликало опір із боку православної церкви й руських князів. Також литовських правителів турбувало те, що Київський митрополит перебував у Москві. Вітовт спробував вивести православну церкву на своїх землях з його підпорядкування.

Собор Санта-Марія-дель-Фйоре, де в 1439 р. було підписано Флорентійську унію

У **1415 р.** в місті Новогрудок собор православних єпископів українських і білоруських земель обрав окремого Київського («литовського») митрополита **Григорія Цамблака**. Проте вже за кілька років Вітовт був змушений визнати зверхність над православними митрополита Фотія, який жив у Москві й титулував себе митрополитом Київським і всієї Русі.

У XV ст. було зроблено спробу об'єднати католицьку та православну церкви. У **1439 р.** на Вселенському соборі у Флоренції Вселенський (Константинопольський) Патріарх і Папа Римський уклали унію. Однак її не визнали на українських, білоруських і московських землях. Московське духовенство в 1448 р. обрало своїм митрополитом Іону, що фактично започаткувало окрему Московську митрополію. Після захоплення турками в 1453 р. Константинополя вплив митрополита з Москви посилився. Литовські правителі не бажали залишати православних підданих під впливом і зверхністю Москви. У **1458 р.** вони відновили Київську митрополію, яка остаточно відокремилася від самопроголошеної Московської та була підпорядкована безпосередньо Вселенському (Константинопольському) Патріарху. Митрополитом обрали Григорія Болгарина. Зрештою Москва сама відокремилася від Київської митрополії. У 1461 р. з'явився перший митрополит із титулом Московський.

Вселенський патріарх майже півтора століття не визнавав московських митрополитів (статус патріархату Московській митрополії надав Вселенський Патріарх Єремія II у 1589 р.). Українськими й білоруськими православними єпархіями, які залишились у Київській митрополії, надалі управляли київські митрополити, що тепер сиділи в Новогрудку або Вільні. Православна церква у складі Польського королівства й Великого князівства Литовського посідала другорядне місце та залежала від світської влади католицьких правителів.

▸▸ **Працюємо разом.** За допомогою методу «Уявний мікрофон» обговоріть проблему православної церкви, що загострилася в середині XV ст. Як вона була розв'язана?

Новогрудок. Церква Святих Бориса і Гліба. Художник В. Дмоховський

2. Особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV — XV ст.

Якими були ознаки розвитку культури українських земель другої половини XIV — XV ст.?

Культура українських земель у другій половині XIV — XV ст. розвивалася в суперечливих умовах. Так, українські землі потрапили під владу інших держав — Польського та Угорського королівств, Великого князівства Литовського, Османської імперії та Московської держави. У кожній із них умови розвитку культури відрізнялися.

Позитивними наслідками розвитку тогочасної культури українських земель можна вважати її відкритість для зовнішнього впливу. Так, через Польське королівство сюди проникли ідеї гуманізму та Відродження. Проте українська культура не запозичувала якісь ідеї повністю, а поєднувала різні елементи культурних впливів на основі спадщини Русі. Завдяки цьому виникали твори світового рівня, що мали національне забарвлення. Також українці, у яких не було власної вищої школи, дістали можливість навчатися в європейських університетах, долучаючись до загальноєвропейського культурно-освітнього розвитку.

Після входження до складу Польського королівства на українських землях поширилася діяльність католицької церкви. Православна церква, що втрачала підтримку держави, могла опиратися лише на власний народ. Крім того, через українські землі проходила межа між християнською і мусульманською (ісламською) цивілізаціями, що теж впливало на культурні процеси. Руйнівними для українських культурних надбань були напади татар і турків, які знищували архітектурні пам'ятки, книги, а головне — людей, що їх створювали. Водночас небезпека спонукала до вдосконалення оборонних споруд, розвитку військового мистецтва, а завзята боротьба — до появи літературних творів, народних дум і пісень цієї тематики.

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЛИ НА КУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у XIV—XV ст.

Чинники

- Падіння Візантійської імперії, що позбавило православ'я зовнішньої опори
- Відсутність власної державності
- Поширення впливу католицької церкви на схід
- Напади татар і турків
- Активне засвоєння надбань західноєвропейської культури (Відродження, ідеї гуманізму, книгодрукування тощо)

Працюємо в малих групах. Обговоріть і поясніть кожен із чинників, що впливали на культурний процес на українських землях у XIV—XV ст.

Таким чином, навіть за загальних несприятливих умов відбувався розвиток самобутньої української культури.

3. Освіта. Юрій із Дрогобича

▸▸ Де в XIV—XV ст. українці могли здобути освіту?

У XIV—XV ст. на українських землях продовжувала розвиватися освіта, яка, спираючись на давньоруські традиції, активно запозичувала західноєвропейський досвід. У цей період учителями залишалися представники духовенства, які навчали дітей при церквах, монастирях, єпископських палатах. Заможні люди наймали вчителів для домашнього навчання.

Богослужбові книги (особливо Псалтир — книга релігійних пісень і молитов) використовували як підручники. Дітей навчали читання, письма й церковного співу. Подальшу освіту за бажанням здобували самостійно. Насамперед вивчали грецьку та латинську мови. Із XIV ст. за відсутності власних закладів вищої освіти українці здобували освіту в європейських університетах — Краківському (упродовж XV—XVI ст. його закінчили 800 вихідців з українських земель), Паризькому, Падуанському, Болонському, Гейдельберзькому, Празькому та інших.

Серед вихідців з українських земель вагомих успіхів досяг учений-астроном (астролог), перший із відомих докторів медицини й філософії, ректор Болонського університету Юрій Дрогобич.

4. Література. Літописання. Початок книгодрукування

▸▸ Що зумовило появу книгодрукування?

У XIV—XV ст. продовжувала розвиватися світська й церковна література. Книги, як і раніше, були рукописними. Основним центром книгописання залишався Київ. Із творів світської літератури відомий збірник «Ізмарагд» (XIV—XV ст.), що містив близько 100 повчань на різну тематику: про книжну мудрість, повагу до вчителів, багатство й бідність, доброчинність

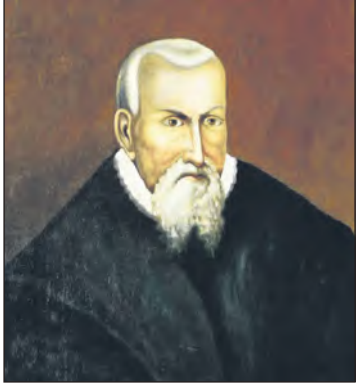

Юрій Дрогобич

Постать в історії

Юрій Дрогобич (Котермак) (близько 1450—1494 рр.) був автором першої друкованої книги «Прогностична оцінка поточного **1483 р.**» обсягом у десять сторінок (астрологічний прогноз на 1483 р.). Він створив сім трактатів, ряд віршованих промов і послань до Папи Римського. Усі вони були написані латиною, але незмінним залишався підпис автора: «Юрій із Дрогобича, русин».

Титульна сторінка «Біблії руської» Франциска Скорини. 1517 р.

Виконавець думи. Гравюра 1897 р.

А-Я Словник

Житіє — розповідь про життя християнських святих.

Гравюра з «Премудрості Божої» Франциска Скорини. 1518 р.

і гріхи тощо. Церковна література представлена переробками давніших Євангелій, **житій** святих, проповідницьких творів. Найвідомішою книгою цього періоду є Київський Псалтир **1397 р.**, що містить близько 300 мініатюр.

Прикметною рисою книг цього періоду було зростання ролі живої народної мови. Вплив народної мови досить помітний і в редакції 1489 р. збірки житій святих «Четьї-мінеї», створеної на західноукраїнських землях.

Водночас тривали традиції літописання. До старих центрів додалися нові: Холм, Луцьк, Кам'янець, Острог, Львів та інші. Найвизначнішими літописами того часу були Короткий Київський літопис, що розповідає про події 1491—1515 рр., та «литовські», або «західноруські», літописи, відомі в багатьох редакціях.

Від середини XV ст. після винаходу Йоганна Гутенберга в Європі набувало значного поширення книгодрукування. На українські землі потрапляли друковані книги латинською мовою із друкарень Лейпцига, Нюрнберга та інших міст. Наприкінці XV ст. почали друкувати книги староцерковнослов'янською мовою. Першодрукарем був німець Швайпольт Фіоль, який у **1491 р.** в Кракові надрукував кирилицею чотири книги для церковної служби в православних церквах: «Октоїх», «Часослов», «Тріодь Пісна», «Тріодь Цвітна». У 1517—1519 рр. білоруський учений Франциск Скорина надрукував кирилицею в Празі Псалтир і Біблію. Вони мали значне поширення на українських землях навіть у рукописних копіях.

5. Усна народна творчість

▸▸ Які сюжети усної народної творчості набули поширення в XIV—XV ст.?

Усна народна творчість продовжувала розвиватися на основі давніх традицій, що сягають часів Русі й держави Романовичів. Найбільшого поширення набула обрядова поезія, яка була тісно пов'язана з народним побутом і несла в собі магічні культові мотиви. Незважаючи на переслідування з боку церкви, зберігалися

Цікаві факти

Однією з найвизначніших пам'яток замкового будівництва в Україні є Верхній замок у Луцьку. Його будівництво почалося ще в XIII ст. За стінами замку розташовувалися князівський і єпископський палаци, собор, будинки шляхти. У замку височіли три прямокутні муровані вежі — Надбрамна, Стирова (Свидригайлова), Владича.

В'їзна вежа Луцького замку. Сучасний вигляд

давні дохристиянські обряди, наприклад святкування Івана Купала, обряди новорічного циклу колядування і щедрування. Крім того, популярними залишалися веснянки, русальні пісні та обряди. Проте в давніх сюжетах з'являлися нові герої та відбивалися тогочасні події.

У XV ст. зародилася епічна поезія — історичні пісні, балади та думи. Історичні пісні прославляли боротьбу героїв із татарами й турками. Новим жанром усної народної творчості стали думи, що виникли в козацькому середовищі. До найстаріших дум належать «Плач невільників», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з міста Азова» та інші. Головна ідея цих творів — любов до Батьківщини та необхідність її захисту від ворогів. Думи є важливим джерелом вивчення історії та культури України, адже нерідко вони точно відображають події минулого.

6. Архітектура й містобудування

▸▸ Що зумовило поширення оборонних споруд на українських землях у XIV—XV ст.?

Забудова більшості міст на українських землях склалася під впливом традицій Русі. Після поширення магдебурзького права в плануванні українських міст з'явилися нові риси, що були типовими для Західної Європи.

У центральній частині міста відповідно до норм магдебурзького права була розташована прямокутна торговельна (ринкова) площа. У XIV—XV ст. середину ринку щільно забудовували. Тут розміщувалися ратуша, торговельні лавки, міські ваги, інколи майстерні ремісників і житлові будинки. У містах, що були засновані пізніше, ринкову площу залишали незабудованою. Її оточували вузькі фасади мурованих будинків, що мали містити в ряд лише три вікна. Поряд із площею були розташовані головні храми.

Упродовж **XIV—XV ст.** на українських землях тривало активне будівництво оборонних споруд. Так, виникли дерев'яні замки в Києві, Житомирі, Вінниці, Черкасах тощо. Вогнепальна зброя й нові способи ведення воєнних

Аккерманська фортеця в Білгороді-Дністровському (Одеська область). Сучасний вигляд

Церква Покрови Пресвятої Богородиці в Сутківцях (Хмельницька область). Сучасний вигляд

дій зумовили необхідність будувати укріплення з каменю або цегли. У цей час такі оборонні споруди зводили в Луцьку, Львові, Хотині, Кременці, Кам'янці, Олеську, Аккермані (зараз Білгород-Дністровський) та інших містах.

Від початку XV ст. внаслідок постійних нападів татар оборонне будівництво стало провідним. Найбільша кількість замків була збудована на Поділлі та Волині. Храми й монастирі почали зводити одночасно як культові та оборонні споруди, оточуючи їх міцними стінами. Прикладом таких храмів є церква Покрови в селі Сутківці. Навколо монастирів теж будували кам'яні стіни, перетворюючи їх на фортеці.

Під впливом західноєвропейської архітектури споруджували католицькі костели: кафедральні у Львові й Кам'янці, Святого Миколая в Рогатині тощо.

Костел Святого Миколая в Рогатині (Івано-Франківська область). Сучасний вигляд

7. Живопис і книжкова мініатюра

▸▸ Які жанри мистецтва набули поширення в XIV—XV ст.?

Образотворче мистецтво цієї доби розвивалося за традиціями Русі та Галицько-Волинської держави. Однак у ньому з'явилося нове явище: живописці відходили від традиційних візантійських канонів іконопису, намагаючись передати реальні почуття людини. Майстри почали опановувати техніку світлотіньового

моделювання, що свідчило про вплив західноєвропейського гуманізму.

Живопис був широко представлений фресками та іконописом. Фрескові розписи мали значне поширення до середини XVI ст. Найбільш відомими є фрескові розписи каплиці в Горянах під Ужгородом (фрески «Благовіщення», «Таємна вечеря», «Дари волхвів», «Втеча до Єгипту», «Свята Катерина»), Вірменської церкви у Львові, Бакотського монастиря на Поділлі, розписи українськими майстрами храмів і палаців у Польщі.

Збереглися імена багатьох тогочасних майстрів розпису: Гайль і Тимофій Дробиш із Перемишля, Іоанн, Андрій Русин, Максим Воробій зі Львова, Герман із Самбора та інші.

Продовжували розвиватися три центри іконопису — Київ, Львів і Волинь. Ікони, як і фрески, набували нових рис під впливом ідей гуманізму та Відродження. В іконах також з'явилися зображення рослин, предметів побуту тощо. Із XV ст. стали популярними ікони, намальовані на дошках. Кращими зразками іконопису є ікона Богородиці Одигітрії із села Красів, ікони Оплакування Христа із села Трушевичі, Покрову Богородиці із села Річиці, Святого Миколи з Радружі тощо. Наприкінці XV — на початку XVI ст. були поширені ікони на сюжети Страшного Суду, у яких втілені народні уявлення про Рай і Пекло.

Тайна вечеря. Мініатюра з Київського Псалтиря. 1397 р.

!¡! Зверніть увагу

У XIV—XV ст. із розвитком рукописних книг продовжилися традиції книжкової мініатюри. Найяскравіше книжкова мініатюра тієї доби представлена в Київському Псалтирі (1397 р.). Чудово ілюстровані також Київське Євангеліє (1393 р.), Луцьке Євангеліє (XVI ст.) тощо.

Ікона Богородиці Одигітрії із села Красів (Львівська область)

Запитання і завдання

Знаємо

1. У якому році Київська православна митрополія розділилася на Київську і Московську?

А 1439 р. **Б** 1453 р.
В 1458 р. **Г** 1461 р.

2. Хто з вихідців з українських земель був автором першої друкованої книжки?

3. Розташуйте літери у правильній послідовності та прочитайте назву міста, що було одним із центрів іконопису.

В	Л	І	В	Ь

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- загострення проблем православної церкви;
- чинники, що впливали на культурний процес на українських землях у XIV—XV ст.;
- здобутки культурного життя.

Працюємо з хронологією

XIV—XV ст.	Масове замкове будівництво
1303—1347, 1371—1410 рр.	Існування Галицької православної митрополії
1375 р.	Заснування в Галичині католицької митрополії (архієпископства)
1397 р.	Київський Псалтир
1415—1420, 1458—1596 рр.	Існування Київської (Литовської) православної митрополії
1439 р.	Флорентійська унія
1483 р.	Видання в Римі першої друкованої книги українського автора Юрія Дрогобича (Котермака) «Прогностична оцінка поточного 1483 р.»
1491 р.	Початок книгодрукування староцерковнослов'янською мовою Швайпольтом Фіолем богослужбових книг «Октоїх» і «Часослов»

Аналізуємо і пояснюємо

4. Чим була зумовлена складна релігійна ситуація на українських землях у XIV — першій половині XVI ст.? Які події спричинили поширення католицизму на українських землях? Що спонукало правителів Великого князівства Литовського й Польського королівства до створення окремих православних митрополій у своїх володіннях?

5. Поясніть, чому серед пам'яток архітектури XIV—XV ст. переважають оборонні споруди.

6. Підтвердьте фактами або спростуйте судження, що освіта на українських землях розвивалася незалежно від церкви.

7. Які традиції Русі та держави Романовичів знайшли відображення в культурі українських земель XIV—XV ст.?

Застосовуємо і творимо

8. Навчальна гра «Знавці культурних пам'яток». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в пари. Один (одна) показує зображення пам'ятки культури, інший (інша) вказує її назву. Через деякий час вони міняються ролями.

9. **Працюємо в парах.** Складіть таблицю «Досягнення культури українських земель другої половини XIV — XV ст.».

Напрями розвитку культури	Досягнення

10. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Мозковий штурм» обговоріть, які чинники розвитку української культури переважали: негативні чи позитивні.

11. **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Спільний проєкт» за додатковими джерелами підготуйте і представте на практичному занятті або уроці узагальнення за розділом навчальний проєкт за темою «Юрій Дрогобич (Котермак)», «Замки й фортеці України» (на вибір).

§ 24. Генуезькі колонії. Держава Феодоро в Криму. Утворення Кримського ханату

1. Генуезькі колонії в Криму

▸▸ Яку назву мали генуезькі володіння в Криму?

За Німфейським договором **1261 р.** між Генуєю і Візантією (яка відродилася після розгрому хрестоносців) генуезці дістали виняткове право на торгівлю в Чорному морі. Так візантійський імператор віддячив їм за допомогу у відновленні своєї імперії. На місці стародавньої Теодосії генуезці заснували факторію (торговельне поселення) Кафа, що стала важливим торговельним пунктом між Сходом і Заходом. Генуезці мали складні відносини з монголами, а згодом і з кримськими татарами: війни чергувалися із союзами. Проте існування Золотої Орди забезпечувало стабільність торговельних зв'язків на Великому шовковому шляху.

Поступово до початку XV ст. генуезці заволоділи всім південним узбережжям Криму від Кафи до Херсонесу. У Кафі, Солдаї (зараз Судак) та Чембало (зараз Балаклава) вони збудували міцні фортеці. Ця територія дістала назву Газарія. Генуезькі колонії мали досить строкате населення. Генуезці там не були більшістю.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Коли монголи вперше з'явилися на Кримському півострові?
2. Які держави мали володіння в Криму на початку XIII ст.?
3. Яку роль відігравав Крим у Чорноморському регіоні?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про генуезькі колонії в Криму, князівство Феодоро, утворення Кримського ханату;
- яку політику проводили кримські хани та Османська імперія щодо українських земель;
- які наслідки мали набіги татар і турків на українські землі;
- що таке «іслам», «мечеть», «ясир», «Дике Поле»; хто такий «козак».

Генуезька фортеця в Кафі (Феодосії). Сучасний вигляд

Цікаві факти

У 40-х рр. XIV ст. Кафу намагалися захопити монголи, тримаючи її в облозі. Проте в таборі поширилася чума, що швидко охопила й населення Кафи. Своєю чергою, генуезці завезли чуму в Європу. Важкою поразкою генуезців на Кримському півострові стала Солхатська битва 1434 р. Тоді їхнє військо було розбите кримськими татарами.

Генуезька фортеця Чембало (Балаклава). Сучасний вигляд

До 1453 р. верховним правителем Кафи та всієї Генуезької Газарії був дож Генуезької республіки. Він призначав консула — свого представника в Кафі, а також у Чембало, Солдаї і Тані (колонія в гирлі Дону). Зазвичай консул походив зі знатної генуезької родини. Провідну роль відігравав консул Кафи, йому підпорядковувалися інші. Він призначав консулів меншого рангу — в Алустон (Алушта), Гурзуф, Яліт (Ялту) та інші факторії південного узбережжя, які разом утворювали Капітанство Готія — складову Генуезької Газарії.

Управителями могли бути не лише генуезці, а й греки або представники інших народів. При консулі Кафи існували також рада попечителів, або провізорська рада, та рада старійшин, що вирішували різні питання соціального життя. Працювала суддівська колегія з 16 суддів. Були призначені два управителі фінансів, так звані масарії. У кожній фортеці засідав військовий комендант, згодом капітан-кондотьєр (командир найманого війська).

Генуезька Газарія була завойована в 1475 р. турками-османами за наказом султана Мехмеда II.

rnk.com.ua/108341
Для вас, допитливі

2. Князівство Феодоро

Поряд із генуезькими факторіями від **кінця XII ст.** в гірських районах Криму розвивалося князівство Феодоро. Його столицею було місто Феодоро, відоме також як Мангуп. Населення князівства змогло знайти спільну мову з монголами й налагодити з ними мирне життя.

Емблеми князів Феодоро з напису 1459 р.

Розквіт князівства Феодоро припав на XV ст. Воно мало розвинене сільське господарство й ремесло, кількість населення в ньому досягла 200 тис. осіб. Із 30-х рр. XV ст. князівство вело

боротьбу з генуезцями за вихід до морського узбережжя. Запекле протистояння між ними тривало аж до підкорення Кафи й Мангупа Османською імперією в **1475 р.**

3. Утворення Кримського ханату та його входження до складу Османської імперії

▸▸ Коли постав Кримський ханат? Хто був першим ханом?

Монгольська навала й захоплення степів Причорномор'я та Криму змінили склад населення цих земель. Панівною етнічною групою стали монголи, що змішалися з половцями та іншими місцевими етнічними групами, до яких переважно застосовували назву «татари».

Північне Причорномор'я та Крим у складі Золотої Орди утворювали окремий улус. Від кінця XIII ст. монгольські хани часто обирали Крим для постійного проживання. Одним із таких місць було місто Солхат (зараз Старий Крим). Утвердження монголів на кримських землях згодом спричинило поширення там **ісламу**.

У другій чверті XV ст. Золота Орда розпалася, і на її території виникло кілька самостійних держав: Велика Орда, Астраханський, Казанський, Сибірський, Кримський ханати, Ногайська Орда.

Руїни Мангупа

А-Я Словник

Іслам — одна з трьох світових релігій (поряд із буддизмом і християнством). Основні положення: віра в єдиного Бога Аллаха та його пророка Мухаммада, вчення про цілковиту залежність усього, що існує, від волі Аллаха.

☑ Цікаві факти

На чолі Кримського ханату стояв хан — «Великий хан Великої Орди та престолу Криму і степів Кипчаку». Він мав право верховного володіння землею. Частина землі була безпосередньою власністю хана, яку він міг передати в спадок. Крім цього, хану належали всі соляні озера, а також необроблені землі. Основну частину його прибутку становили надходження від митниці та торгівлі здобиччю та невільниками, що були захоплені під час походів. Також хан мав доходи від торгівлі сіллю і хлібом, рибою та ікрою.

Другим і третім за значенням після хана були калга-султан (офіційно оголошений спадкоємець) та нуреддін-султан. Вони мали значні володіння, а їхня влада відрізнялася від ханської лише тим, що вони не могли карбувати власну монету.

Особливе місце в управлінні Кримським ханатом посідав великий бей — «очі та вуха хана». Він командував особистим військом, стежив за порядком у столиці держави місті Бахчисарай, затверджував усі судові справи.

За зовнішню безпеку ханату й відносини з ордами, що кочували за межами Криму, відповідав ор-бек.

Усі найважливіші питання в житті ханату (війни і миру, витрат на утримання ханського двору тощо) вирішувалися на дивані — державній раді, у якій брали участь найвищі посадовці ханату.

Важливу роль в управлінні ханатом відігравав релігійний лідер — муфтій, який завідував судами, церковними володіннями, освітою.

Татарин. Невідомий художник. XVI ст.

Утворення Кримського ханату в **1441 р.** пов'язане з ім'ям хана **Хаджі Герая** (1428—1466 рр.). Він був нащадком старшого сина Чингісхана — Джучі. Саме належність до Чингісидів робила владу Гераїв для навколишніх правителів законною. Спираючись на Велике князівство Литовське, він зміг відстояти незалежність своєї держави від зазіхань хана Великої Орди. Після смерті Хаджі Герая влада перейшла до його молодшого сина **Менглі Герая** (1467—1515 рр.).

Проте на ханський престол претендували представники інших знатних родів. Менглі Герай був позбавлений влади й ув'язнений. Бунтівний бей Емінех звернувся по допомогу до султана Османської імперії Мехмеда II. У 1475 р. військо султана взяло під контроль усе південне узбережжя Криму та фортецю Азов у гирлі річки Дон. Менглі Герай теж потрапив до рук османів. Незабаром, усвідомивши, що Крим може знову перейти в підпорядкування Орди, у **1478 р.** владу віддали Менглі Гераю, який став молодшим союзником Османської імперії. Наступні хани теж визнавали зверхність султана. Одним із проявів залежності була участь кримського війська в походах султана. Уперше кримські татари на чолі

Хаджі Герай

Цікаві факти

Хаджі Герай досяг успіхів завдяки підтримці з боку родової знаті кочових кланів, які розмістилися на території Кримського улусу. Клани були розгалуженими племінними об'єднаннями, утвореними як із кровно споріднених племен і родів, так і з тих, що виявили прихильність верхівці. Кожен клан мав постійну територію для кочування та окреме військо. Верхівку клану утворювала родина на чолі з бегом. Бег зазвичай був старійшиною клану. Його родичі мали титул мурз («син правителя»). На політику хана впливала племінна верхівка через участь у курултаях, на яких обирали ханів, і нарадах знаті. Чільне місце серед кримської знаті в початковий період належало головам кланів Ширинів, Баринів, Аргинів і Кипчаків. Могутність Ширинів забезпечував їхній контроль над Кафою.

з ханом Менглі Гераєм приєдналися до війська Османської імперії для завоювання фортець Кілія та Аккерман у 1484 р. на запрошення султана Баязіда II. Іншим проявом залежності було те, що діти й окремі родичі хана перебували у Стамбулі як заручники.

Проте кримського хана формально вважали майже рівним султану, він мав право сидіти поряд із ним. Крім того, у разі відсутності дітей за лінією батька в османській династії місце султана мали посісти кримські Гераї.

Кримські хани були повноправними правителями на своїй території, могли призначати та збирати податки, видавати закони, самостійно підтримувати зв'язки з іншими країнами.

Населення ханату загалом складалося з вільних людей. Основу господарства становило скотарство (розведення коней, великої рогатої худоби, овець). У гірській частині Криму також було розвинене землеробство. Тут вирощували злакові й городні культури, поширювалися виноградарство й садівництво. Стрімко розвивалися ремесла: гончарство, килимарство, виготовлення мідного й олов'яного посуду, зброї тощо. Значний дохід ханській скарбниці приносили работоргівля та отримання данини. Прибутковими галузями були добування солі й вилов риби в Азовському морі.

Центрами формування культури кримськотатарського народу стали резиденції ханів:

Менглі Герай на прийомі в султана. Середньовічна мініатюра

!!! Зверніть увагу

Кримські хани зберігали формальну зверхність над українськими землями у складі Великого князівства Литовського та видавали великому князю ярлик на управління цими землями. Останній ярлик був виданий у 1472 р.

Дюрбе Джаніке Ханим у Чуфут-Кале. Сучасний вигляд

Ескі-дюрбе в Бахчисараї. Сучасний вигляд

Мечеть хана Узбека в Старому Криму. Сучасний вигляд

спочатку це був Солхат, згодом — Кирк-Ор, а на початку XVI ст. — Бахчисарай.

До найдавніших архітектурних пам'яток ханату належать купольні усипальниці правителів, впливових людей і духовних лідерів — дюрбе. Їх будували з тесаного каменю, скріпленого міцним вапняним розчином. Найдавніше дюрбе розташоване в Чуфут-Кале. Відомим є Ескі-дюрбе XV ст. в межах сучасного Бахчисарая.

Значне місце в архітектурі ханату посідали **мечеті**. Однією з перших мечетей була шестистовпна базиліка під двосхилим дахом, закладена в 1314 р. в Солхаті на честь хана Узбека. Вона добре збереглася до наших днів.

У XVI ст. почалася розбудова Бахчисарайського палацу, що став перлиною культури кримських татар.

4. Зовнішня політика кримських ханів. Утворення Дикого Поля

▸▸ Що стало причиною утворення Дикого Поля?

Кримські хани, хоч і перебували під зверхністю султанів Османської імперії, мали певну свободу дій у Східній Європі. Султанів улаштовувало те, що ханат захищав османські кордони, постачав невільників і при цьому не потребував коштів із державної скарбниці.

Кримські хани за традицією Золотої Орди тривалий час стягували данину із сусідніх держав — Великого князівства Литовського, Польського королівства, Великого князівства Московського. Ці держави сплачували на рік щонайменше 10—15 тис. золотих монет.

Додатковий зиск із цих та інших країн (Австрія, Данія, Швеція, Рим) ханату давав обмін посольствами. Так, кримські посольства вимагали подарунків та утримання від країн, які їх приймали, що було прихованою формою данини.

Кримські хани також самостійно організовували воєнні кампанії в Північному Причорномор'ї, передусім набіги по **ясир**, що зазвичай не мали політичних цілей.

А-Я Словник

Мечеть — мусульманський храм.

Ясир — полонені, яких захоплювали татари під час нападів на Велике князівство Литовське, Польське королівство, Московську державу.

Дике Поле — історична назва території між Доном, Верхньою Окою, лівими притоками Дніпра та Десни; не освоєні осілим населенням степи.

Козак — слово тюркського походження, що означає вільну озброєну людину. Так називали жителів Дикого Поля, які на свій страх і ризик на цій території займалися різними промислами. Згодом козаки стали окремою соціальною верствою.

Після розпаду Золотої Орди, яка була одним із головних противників Великого князівства Литовського, литовські князі втратили інтерес до союзу з Кримом. Цією ситуацією скористався великий князь московський Іван III. Він зміг схилити Менглі Герая до союзу, який був спрямований як проти Великої Орди, так і проти Великого князівства Литовського. Менглі Герай завдав остаточної поразки Великій Орді, захопивши й знищивши в 1502 р. місто Сарай. Після цієї перемоги територія ханату зросла у три рази. Вона охоплювала не тільки степовий і гірський Крим, а й Північне Причорномор'я, Приазов'я, Кубань.

Проте московсько-татарський союз негативно позначився на долі українського народу. Перший великий напад кримських татар на українські землі стався в **1474 р.** Були пограбовані Поділля й Галичина. У 1476 р. кримські татари здійснили походи на Буковину, а в 1498 р. — у Галичину, де взяли в полон близько 100 тис. осіб. Унаслідок спустошливого походу 1482 р. було пограбовано й спалено Київ. Крім того, Менглі Герай узяв багато полонених, серед яких були воєвода та ігумен Києво-Печерської лаври. Під час великого походу в 1500 р. кримські татари зібрали 50-тисячний ясир.

Через численні набіги кримських татар українські землі на південь від Києва майже знелюдніли. За ними закріпилася назва **Дике Поле**, або просто Поле.

Українські землі, що безпосередньо межували з Кримським ханатом, стали місцем формування українського **козацтва**. Перша згадка про козаків у писемних джерелах з'явилася в 1492 р. (деякі історики називають 1489 р.).

Запитання і завдання

Знаємо

1. Першим ханом незалежного Кримського ханату був

А Менглі Герай **Б** Іслам Герай
В Хаджі Герай **Г** Ярослав Осмомисл

2. Яку назву мала столиця князівства Феодоро?

rnk.com.ua/108342
Для вас, допитливі

Навчальний фільм

rnk.com.ua/107473
Перегляньте відеоролик «Кримський ханат. Історія утворення». Що нового ви дізналися? Яка інформація вас здивувала?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- існування генуезьких володінь у Криму;
- розвиток князівства Феодоро;
- виникнення Кримського ханату;
- політику перших ханів щодо українських земель.

Працюємо з хронологією

Кінець XII ст. — 1475 р.	Існування князівства Феодоро
1261—1475 рр.	Існування генуезьких володінь у Криму
1441 р.	Утворення Кримського ханату
1474 р.	Перший великий напад кримських татар на українські землі
1478 р.	Кримський ханат став васалом Османської імперії

3. Впишіть відсутні літери, щоб прочитати назву володінь генуезців у Криму.

Г						

Аналізуємо і пояснюємо

4. Наведіть факти, які підтверджують або спростовують судження, що генуезькі володіння у Криму були містком між Сходом і Заходом.
5. Якими, на вашу думку, були основні особливості розвитку князівства Феодоро?
6. **Працюємо в парах.** Обговоріть і визначте, що вирізняло розвиток Кримського ханату. Чому він став васалом Османської імперії?
7. Українські історики другої половини XIX — початку XX ст. Володимир Антонович, Микола Костомаров, Дмитро Яворницький, Михайло Грушевський окреслювали відносини тогочасної України із Кримським ханатом як ворожі. За додатковими джерелами з'ясуйте, чи відповідає це твердження реаліям часу.
8. Під впливом яких культур розвивалася культура Кримського ханату? Дайте аргументовану відповідь.
9. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і визначте, що найбільше впливало на розвиток господарства Кримського півострова.

Застосовуємо і творимо

10. Виконайте завдання за історичною картою атласу.
    1) Покажіть напрямки набігів татар на українські землі.
    2) Покажіть територію Дикого Поля, Кримського ханату, князівства Феодоро, володіння генуезців у Криму.
11. Розв'яжіть хронологічні задачі.
    1) Скільки років існували генуезькі володіння в Криму?
    2) Скільки століть проіснувало князівство Феодоро?
    3) Скільки років минуло від захоплення монголами Криму до появи Кримського ханату в 1441 р.?
12. **Працюємо разом.** Визначте головну мету набігів татар на українські землі. До яких наслідків це призвело? Складіть тези.
13. За додатковими джерелами складіть історичний портрет одного з правителів Кримського ханату XV — першої половини XVI ст. або князівства Феодоро. Відповідь подайте у вигляді презентації.

rnk.com.ua/107322
Практичне заняття

rnk.com.ua/107323
Узагальнення

rnk.com.ua/107324
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

1340 Р. ЛЮБАРТ ПОЧАВ КНЯЖИТИ НА ВОЛИНІ

1362 Р. БИТВА БІЛЯ Р. СИНІ ВОДИ → ПЕРЕМОГА НАД ЗОЛОТОЮ ОРДОЮ

ЛУЦЬКИЙ ЗАМОК

→ **ПРИЄДНАННЯ БІЛЬШОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО**
"СТАРОВИНИ НЕ РУШИМО, НОВИНИ НЕ ВВОДИМО"

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

1349 Р. ПОХІД ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ КАЗИМИРА III ВЕЛИКОГО НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ → ПРИЄДНАННЯ ГАЛИЧИНИ (ЗАКРІПЛЕНО "ВІЧНИМ МИРОМ" 1366 Р.) → **1387 Р.** ОСТАТОЧНЕ ПРИЄДНАННЯ ГАЛИЧИНИ

1434 Р. ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ. УТВОРЕННЯ РУСЬКОГО ТА ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВ

- ПОЛЬСЬКА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ТА СУДОЧИНСТВА
- ПОШИРЕННЯ КАТОЛИЦИЗМУ
- ВИТІСНЕННЯ УКРАЇНЦІВ З РЕМЕСЛА ТА ТОРГІВЛІ

1385 Р. КРЕВСЬКА УНІЯ — ЯГАЙЛО+ЯДВІГА

→ ОБ'ЄДНАННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

КНЯЗЮВАННЯ ВІТОВТА →
- СПРОБА ЗМІЦНИТИ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО → **1401 Р.** УКЛАДАННЯ УНІЇ У ВІЛЬНІ
- РОЗШИРЕННЯ КОРДОНІВ ДО ЧОРНОГО МОРЯ
- ДОМІГСЯ ВІДМОВИ МОНГОЛІВ ВІД ПРЕТЕНЗІЙ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
- ПІДТРИМКА ПРАГНЕННЯ УНЕЗАЛЕЖНЕННЯ КРИМСЬКОГО УЛУСУ

↑ ПРИБОРКАННЯ ЗАЗІХАНЬ МОСКВИ

1413 Р. ГОРОДЕЛЬСЬКА УНІЯ

1429 Р. ЛУЦЬКИЙ З'ЇЗД 13 МОНАРХІВ → СПРОБА КОРОНАЦІЇ 1430 Р.

1410 Р. ГРЮНВАЛЬДСЬКА БИТВА → ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКЕ ВІЙСЬКО ПЕРЕМОГЛО ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН

ЗУПИНЕНО ПРОСУВАННЯ ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ НА СХІД ЄВРОПИ

1435 Р. БИТВА ПІД ВІЛЬКОМИРОМ СВИДРИГАЙЛО V/S СИГІЗМУНД → ПЕРЕМОГА СИГІЗМУНДА (ПРИХИЛЬНИКІВ УНІЇ З ПОЛЬЩЕЮ)

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

1359 Р. ШИПИНСЬКА ЗЕМЛЯ (ПН. БУКОВИНА) → АВТОНОМІЯ У СКЛАДІ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

БУКОВИНА У СКЛАДІ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ПОТРАПИЛА В ЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ МОСКОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

1514 Р. БИТВА ПІД ОРШЕЮ → МОСКОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО ЗАЗНАЛО ПОРАЗКИ ВІД ЛИТОВСЬКОГО ВІЙСЬКА НА ЧОЛІ З КОСТЯНТИНОМ ОСТРОЗЬКИМ

ГЕНУЕЗЬКІ КОЛОНІЇ. ДЕРЖАВА ФЕОДОРО В КРИМУ. УТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ

1261 Р. ГЕНУЕЗЦІ ОТРИМАЛИ ПРАВО ТОРГІВЛІ В ЧОРНОМУ МОРІ → ЗАСНУВАННЯ ФАКТОРІЇ (ТОРГОВЕЛЬНЕ ПОСЕЛЕННЯ) КАФА НА МІСЦІ ФЕОДОСІЇ

↓ ОВОЛОДІННЯ ПІВДНЕМ КРИМУ

КІНЕЦЬ XII СТ. УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ ФЕОДОРО ЗІ СТОЛИЦЕЮ В МАНГУПІ

БАХЧИСАРАЙ

1441 Р. УТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ ХАНОМ ХАДЖІ ГЕРАЄМ

1478 Р. ПОТРАПИВ У ВАСАЛЬНУ ЗАЛЕЖНІСТЬ ВІД ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

§ 25. Історія Русі в контексті епохи середніх віків (узагальнення)

1. Русь в історії Європи

▶▶ Із якими державами й народами підтримували зв'язки руські князі?

Русь залишила яскравий слід у світовій історії IX—XIII ст. Поступово вона перейшла від воєнних сутичок із сусідніми країнами до рівноправної участі в політичному житті Європи та Близького Сходу. Русь відігравала значну роль у міждержавних відносинах у Північній і Центрально-Східній Європі.

Руські князі підтримували династичні зв'язки із Францією, Швецією, Англією, Німеччиною, Угорщиною, Польщею, Норвегією, Візантією та іншими країнами. Важливими для розвитку Русі були відносини з кочовими народами причорноморських степів. Вони коливалися від збройних сутичок до династичних угод. Деякі кочівники постійно перебували на службі в князів Русі. Із половцями в князів сформувався своєрідний союз.

Великий міжнародний авторитет і військова міць держави поєднувалися з економічним зростанням. Розвивалися землеробство і скотарство, ремесла й промисли. На думку дослідників, за рівнем розвитку міст і торгівлі в X—XI ст. Русь випереджала країни Західної Європи.

Значну роль відігравали міжнародні торговельні зв'язки Русі. Її землями проходив важливий торговельний шлях «із варягів у греки», який поєднував Західну і Північну Європу з Близьким Сходом. Київ був центром міжнародної торгівлі.

Русь мала багату самобутню духовну і матеріальну культурну спадщину. Своєрідна й неповторна, вона також увібрала в себе зразки Заходу і Сходу. Далеко за межами Батьківщини були відомі вироби руських ювелірів, іконописців, зброярів тощо.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ

1. Коли і як постала Русь? Якими були особливості її розвитку?
2. Чому історики називають державу Романовичів спадкоємцем Русі?
3. Які держави розділили між собою українські землі на початку XVI ст.?

ОПРАЦЮВАВШИ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- якими були цивілізаційні здобутки русько-українського суспільства в середньовіччі;
- який внесок зробило русько-українське суспільство IX—XV ст. у загальноєвропейську культурну спадщину;
- що було спільного й відмінного в процесах і явищах загальноєвропейської та української історії середньовіччя.

☑ Цікаві факти

Доцільно звернути увагу на віротерпимість, яка панувала в Русі. Зокрема, у багатьох руських містах існували поселення євреїв, німців, поляків, вірмен, варягів та інших народів.

Залишки фундаменту Десятинної церкви в Києві

2. Історичне значення Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського)

▸▸ Коли Галицько-Волинське князівство стало королівством?

Держава Романовичів відіграла важливу роль в українській історії. Після занепаду Києва саме вона протягом століття після монгольської навали зберігала традиції державотворення на українських землях. Через зв'язки із Центральною та Західною Європою українські землі долучалися до західної культури. При цьому зберігалися власні культурні традиції, що перебували під значним візантійським впливом.

У 40-ві рр. XIV ст. територія держави Романовичів була розділена між сусідніми державами.

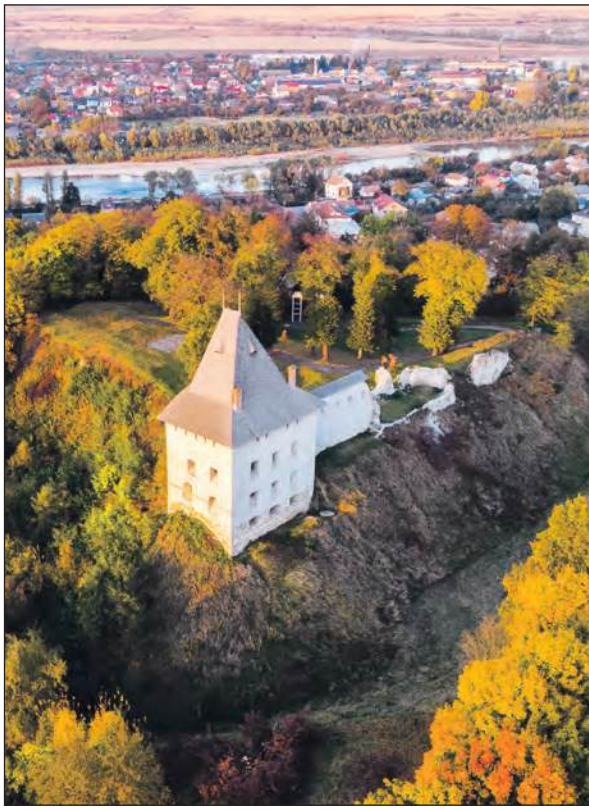

Галицький замок XIV—XVII ст. (Івано-Франківська область)

3. Українські землі під владою іноземних держав

▸▸ До складу яких держав входили українські землі в XIV—XV ст.?

Із середини — другої половини XIV ст. українські землі увійшли до складу сусідніх держав. До Великого князівства Литовського було приєднано Волинь, Київщину, Переяславщину, Чернігівщину, Сіверщину. Галичина

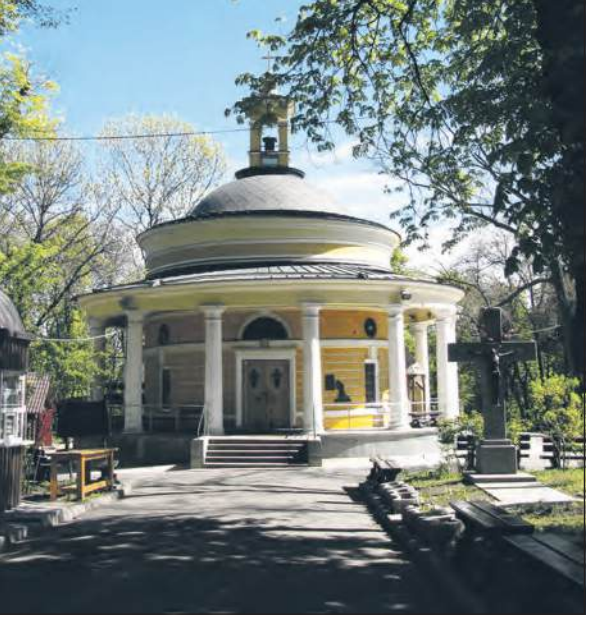

Аскольдова могила в Києві. Сучасний вигляд

Цікаві факти

Населені українцями регіони належали до складу різних держав, жодна з яких не була українською. Це зумовило такі особливості становища українських земель у XIV—XV ст.

- Між окремими регіонами українських земель послабилися культурні й господарські зв'язки.
- Більшість міського населення, а також основну частину землевласників становили іноземці.
- Руська знать була знищена або розчинилася серед знаті країн-завойовників.
- На українських землях з'явилося магдебурзьке право (право міст на самоврядування).
- На українські землі поширила вплив католицька церква.
- Набули розвитку європейські архітектурні й мистецькі стилі.
- Зберігалася культурна й духовна єдність українського народу, що згодом забезпечила відновлення і державного життя.

стала частиною Польського королівства, а Поділля розділили між собою Польське королівство й Велике князівство Литовське.

Наприкінці XV ст. про право на всі ці землі заявило Велике князівство Московське, стверджуючи, що воно є спадкоємцем Русі. Після низки воєн Московська держава зуміла захопити у Великого князівства Литовського Чернігово-Стародубське і Новгород-Сіверське князівства. Закарпаття ще з другої половини XI до початку XVI ст. перебувало під владою Угорського королівства. На короткий час у XIII ст. воно потрапило під владу галицько-волинських правителів. Після загибелі Угорської держави Закарпаття було розділене між Трансільванією та Австрією. Буковина теж переходила від однієї держави до іншої: Польського та Угорського королівств, Молдавського князівства і зрештою стала частиною Османської імперії.

Отже, у XIV—XV ст. українські землі були об'єктом територіальних претензій для сусідніх держав.

4. Крим у середні віки

Які держави й народи мали вагомий вплив на історію Криму в середні віки?

За часів середньовіччя Крим був важливим осередком, де перетиналися різні культури й цивілізації. Завдяки своєму розташуванню він став місцем зустрічі античності (Візантія), християнського й мусульманського світів, а також кочових народів. Через Кримський півострів проходили основні торговельні шляхи, які кожна держава Чорного моря прагнула взяти під свій контроль.

Із IX—XII ст. Крим перебував у сфері впливу Русі. Із 1261 до 1475 р. його південне узбережжя контролювала Генуезька республіка. За національним складом населення Кримського півострова було строкатим і не раз зазнавало змін. На цей процес особливо впливали кочові народи причорноморських степів. Після завоювання монголами Крим перетворився на окремий улус Золотої Орди.

Унаслідок змішування монголів із половцями та іншими народами півострова тут виникла нова етнічна спільнота — кримські татари. У 1441 р. їхня держава — Кримський ханат — здобула незалежність і стала вагомим чинником розвитку Центрально-Східної Європи аж до XVIII ст.

Вежа консула в генуезькій фортеці в Судаку. Сучасний вигляд

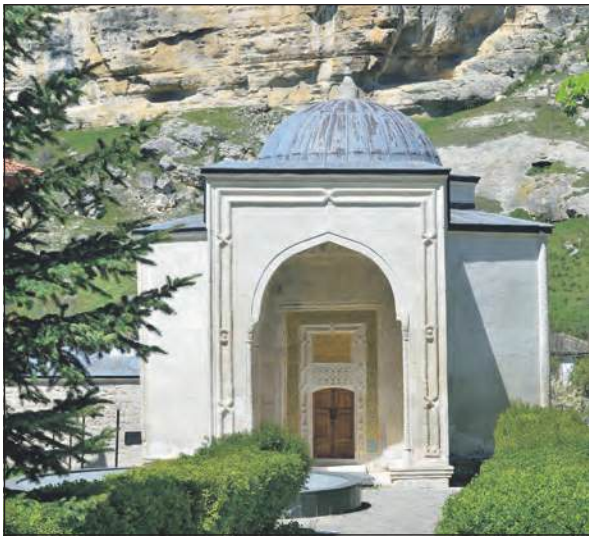

Дюрбе Хаджі Герая в Бахчисараї. Сучасний вигляд

Запитання і завдання

Знаємо

1. Виконайте історичний диктант.

1) Який київський князь першим прийняв християнство?
2) Похід на Київ якого князя сприяв установленню династії Рюриковичів?
3) Як називали збірник законів Русі?
4) Із якими кочовими племенами вів боротьбу князь Володимир Мономах?
5) Навколо якого міста спалахнула боротьба в роки дроблення Русі?
6) Яке князівство стало центром об'єднання українських земель?
7) Навала яких племен призвела до занепаду й розпаду Русі?
8) Який галицько-волинський князь став королем?
9) Які держави боролися за галицько-волинську спадщину?
10) Коли відбулася битва на Синіх Водах?
11) Яка держава прагнула загарбати всю спадщину Русі?
12) Коли утворився Кримський ханат?

Аналізуємо і пояснюємо

2. Порівняйте процеси та явища загальноєвропейської та української історії середньовіччя. Зверніть увагу на систему васалітету та землеволодіння.

3. Укажіть роль і місце державних утворень на теренах України для подальшого розвитку українського суспільства: 1) Русь; 2) Галицько-Волинське князівство (Королівство Руське); 3) Велике князівство Литовське; 4) Польське королівство; 5) Молдавське князівство; 6) Московська держава; 7) Золота Орда; 8) Кримський ханат.

4. Скористайтеся переліком дат основних подій історії України середніх віків (с. 220). Зробіть висновок про місце Русі в загальноєвропейських політичних, економічних і культурних процесах.

Укріплення «міста Володимира» у V—XIII ст. Реконструкція в «Парку Київська Русь» у селі Копачів (Київська область)

Застосовуємо і творимо

5. Виконайте завдання на контурній карті.
1) Простежте територіальні зміни Русі від правління перших князів до Мстислава Великого.
2) Позначте межі Королівства Руського за правління короля Данила.
3) Підпишіть держави, які претендували на спадщину держави Романовичів.
4) Зафарбуйте територію Кримського ханату.

6. Укажіть хронологічні межі Середньовічної історії України. На які періоди її поділяють? Що ви поклали б в основу запропонованої періодизації?

7. Визначте основні цивілізаційні здобутки українського суспільства в IX—XV ст. за планом: 1) державотворення; 2) господарський розвиток; 3) ремесло; 4) церковне життя; 5) духовний та освітній розвиток; 6) військова справа. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

8. Складіть перелік із десяти подій, які були визначальними для Середньовічної історії України. Підготуйте презентацію.

9. **Працюємо разом.** Навчальна гра «З вуст в уста». **Правила гри.** У грі беруть участь чотири учні та учениці. Троє з них виходять із класу. Учень (учениця), що залишається, разом з класом уважно слухає текст одного з пунктів параграфа, який зачитує вчитель (вчителька). Учень (учениця) має переказати текст запрошеному до класу другому учаснику (учасниці). Потім він (вона) передає інформацію третьому учаснику (учасниці), який (яка), своєю чергою, — четвертому (їх по черзі запрошують до класу). Останній (четвертий) учасник (учасниця) переказує текст класу. Гра має проходити у швидкому темпі, без пауз. Після цього вчитель (вчителька) повільно читає первинний варіант розповіді. Насамкінець доцільно ще раз розібрати те, що виявилося складним для переказу.

Основні поняття і терміни

Автономія — самоуправління певної частини території держави.

Архітектура — мистецтво проєктування, спорудження та художнього оздоблення будівель.

Асиміляція — злиття одного народу (або його частини) з іншим шляхом засвоєння його мови, культури тощо.

Баскак — намісник хана Золотої Орди в підвладних країнах, який здійснював облік населення та збирав данину.

Берестяні грамоти — написи на шматках берести, корі берези, зроблені за допомогою загострених металевих паличок (писал).

Билина — жанр героїчного епосу; епічна пісня-сказання про визначні події із життя народу та подвиги богатирів. Билинні сюжети створені переважно в часи Русі.

Бортництво — найдавніша форма бджільництва у слов'ян. Цей промисел полягав в отриманні меду від бджіл, які жили в штучних або природних дуплах дерев.

Бояри — збірна назва представників панівного стану Русі, які посідали наступне після князів місце в управлінні державою. Їх називали також «княжі мужі» або «кращі мужі».

Боярська рада — дорадчий орган при князі, до якого входили бояри, старші дружинники, представники міської знаті й вищого духовенства.

Варяги — 1) скандинавські воїни, що наймалися на службу до візантійських імператорів і київських князів; 2) назва балтських (скандинавських і слов'янських) купців та воїнів; 3) назва скандинавських племен у Русі.

Велике розселення слов'янства — розселення слов'янських племен із їхньої імовірної прабатьківщини, розташованої між Дніпром і Віслою, на сусідні землі в V—VII ст.

Великий князь київський — титул правителів Русі.

Війт — посадова особа на українських землях XIV—XVIII ст., наділена адміністративними й судовими повноваженнями щодо сільських і міських громад. Виборний війт, або староста, діяв за нормами звичаєвого права або руського права. Із запровадженням магдебурзького права війти були головами суду присяжних із кримінальних справ і водночас фактично очолювали магістрат.

Віче — народні збори всього дорослого вільного чоловічого населення Русі, на яких приймали рішення з важливих громадських і державних справ.

Внутрішня політика — перетворення, які здійснюють представники влади всередині держави.

Працюємо в малих групах. Гра-вікторина. Розгляньте ілюстрації на с. 213—219, 222—223. Визначте, з якими подіями пов'язані наведені пам'ятки культури. Перемагає група, яка надасть найбільше правильних відповідей.

Бахчисарайський палац. Сучасний вигляд

Площа Ринок у Львові. Сучасний вигляд

Сторінка «Октоїха» Швайпольта Фіоля. 1491 р.

Шварно. Художник М. Барвіцький. 1908 р.

Воєвода — воєначальник, правитель у слов'янських народів. У Русі він відомий спочатку як ватажок варязьких дружин, згодом як командувач загонів військ князя.

Воєнна демократія — організація влади в людських спільнотах на етапі переходу від первісного ладу до державності, де все вирішували чоловіки, які були здатні носити зброю.

Воєнно-торговельний шлях — маршрут, що був створений для торгівлі й пересування збройних загонів між певними регіонами.

Волок — ділянка суходолу на водному шляху, через яку перетягували кораблі для подолання мілин, річкових порогів тощо.

Вотчина — земельна власність, яку можна було вільно передавати в спадок, продавати, дарувати тощо.

Галицько-Волинське князівство (згодом — Королівство Руське, або держава Романовичів) — державне утворення, що постало в 1199 р. після об'єднання Галицького і Волинського князівств. Це загальна назва земель Галичини й Волині, що перебували під владою князів із династії Романовичів.

Господар — титул правителя Волоського (Валахського) і Молдавського князівств.

Град (город) — укріплене поселення (місто, фортеця-замок).

«Грецький вогонь» — горюча суміш, яка під тиском вивергалася з мідних труб на кораблі (або ж суміш наливали в мушлі, а потім кидали з метальних машин). «Грецький вогонь» горів навіть на поверхні води.

Данина — форма стягнення податків із населення в Ранньому середньовіччі; у Русі збір податків до князівської скарбниці з підвладних навколишніх земель.

Десятина (церковна) — податок на утримання церкви, що дорівнював десятій частині прибутків населення.

Децентралізація — перерозподіл владних повноважень від центральних органів до місцевих.

Дике Поле — історична назва території між Доном, Верхньою Окою, лівими притоками Дніпра та Десни; не освоєні осілим населенням степи.

Династія — низка правителів з одного роду, що змінюють один одного за правом успадкування влади.

Дипломатія — діяльність правителів, спрямована на досягнення цілей зовнішньої політики, захист інтересів держави у відносинах з іншими державами невоєнними засобами (переважно шляхом переговорів, поступок, тиску тощо).

Домен — особисте земельне володіння середньовічного феодала.

Дуумвірат — спільне правління, союз двох політичних діячів.

Духовенство — верства суспільства, представники якої здійснюють релігійні обряди та служби.

Експансія — розширення сфери впливу, що здійснюється шляхом збройного захоплення території, дипломатичного або економічного тиску тощо.

Експорт — вивезення за межі країни товарів, цінностей тощо.

Етнічні процеси — зміни, що відбуваються в культурі, мові, традиціях, нормах поведінки історично сформованих груп людей упродовж їхнього існування.

Євангеліє — священна книга християн, життєпис Ісуса Христа, створений його учнями: Матвієм, Лукою, Марком та Іваном.

Єпископ — духовний глава адміністративно-територіальної церковної одиниці — єпархії.

Житіє — розповідь про життя християнських святих.

Закріпачення (прикріплення селян до землі) — перетворення вільних селян на кріпаків і законодавче закріплення цього; примусове поселення селян на певній території із забороною пересуватися в інші місця за обов'язкової сплати податків власнику землі.

Звичаєве право — правила поведінки, що історично склалися в державі внаслідок багаторазового повторення людьми певних дій. Звичаєве право спирається на звичаї, а не на текст закону.

Земля-князівство — територіальне утворення в межах Русі на чолі з князем. Зазвичай землі-князівства називали за їхнім головним містом.

Зовнішня політика — заходи держави, спрямовані на захист її інтересів у відносинах з іншими державами.

Золота Орда — назва резиденції правителя Улусу Джучі; держава, що постала в причорноморських і прикаспійських степах за підсумками Західного походу монголів. Вона існувала з 1242 р. до початку XV ст. Столицею Золотої Орди стало місто Сарай. Унаслідок міжусобиць держава розпалася на Сибірський, Казанський, Кримський, Астраханський та інші ханати.

З'їзд князів (снем) — збори удільних князів, які скликав великий князь київський без визначеної періодичності. Учасники з'їздів вирішували військові справи, погоджували міжусобні суперечки тощо.

Ієрархія — система суворого підпорядкування нижчих сходинок влади, станів тощо вищим.

Ікона — у християнстві священне зображення осіб або подій біблійної та церковної історії, якому поклоняються віряни. Батьківщина ікон — Візантія. У Русі ікони писали на дошках.

Іконопис — мистецтво писання ікон; вид живопису, що має культове призначення.

Імперія — велика монархічна держава, усередині якої певні народи вважають панівними.

Інкорпорація земель — приєднання, включення земель однієї держави до іншої зі збереженням (переважно тимчасово) соціально-економічних відносин.

Іслам — одна з трьох світових релігій (поряд із буддизмом і християнством). Основні положення: віра в єдиного Бога Аллаха та його пророка Мухаммада, вчення про цілковиту залежність усього, що існує, від волі Аллаха.

Руїни Херсонесу

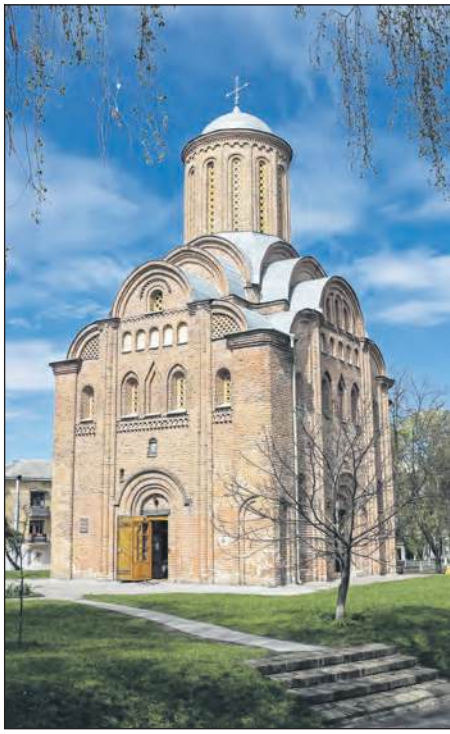

П'ятницька церква в Чернігові. XII—XIII ст. Сучасний вигляд

Князь Костянтин Острозький на чолі війська в битві під Оршею 1514 р. Гравюра з «Хроніки» М. Бєльського. 1597 р.

Велика печатка Володислава з опольським орлом і руським левом. 1379 р.

Історична подія — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів суспільного життя, які становлять єдине ціле.

Історичний процес — сукупність історичних подій, що відбулися в певному місці та в певний час.

Історичний факт — дійсний, невигаданий випадок, підтверджений історичними джерелами.

Історичні джерела — усе, що було створене людиною в процесі її діяльності та збереглося до наших днів. Історичні джерела дозволяють вивчати минуле суспільства та відображають його історичний розвиток.

Історія України — перебіг історичних подій на землях сучасної України від часу розселення на її теренах перших людей і до сьогодення.

Каган (від тюркського слова «хакан» — «великий хан») — титул правителя каганату; йому підпорядковувалися хани, володіння яких входили до складу каганату.

Каганат — державне утворення в деяких тюркомовних народів за доби Раннього середньовіччя на чолі з каганом.

Католицизм — один із напрямів у християнстві. Основні особливості: визнання того, що Святий Дух виходить не тільки від Бога Отця, а й від Бога Сина, віра в існування чистилища (крім пекла і раю), у непогрішимість Папи Римського як намісника Бога на Землі.

Кирилиця — одна з найдавніших систем письма (абеток) слов'ян.

Князівство — державне утворення або територія на чолі з князем.

Князівська рада — дорадчий орган при великому князі київському, що походить від слов'янських племінних рад старійшин.

Князь — спочатку так називали виборних воєнних вождів і ватажків родів у слов'янських племенах. Пізніше князі перебрали на себе всю владу та стали спадковими правителями.

Кодифікація — спосіб упорядкування правових норм або якого-небудь тексту.

Козак — слово тюркського походження, що означає вільну озброєну людину. Так називали жителів Дикого Поля, які на свій страх і ризик на цій території займалися різними промислами. Згодом козаки стали окремою соціальною верствою.

Колонізація — заселення території всередині країни, побудова поселень за межами її етнічних земель.

Колонія — поселення, засноване переселенцями з різних земель; частина імперії.

Кріпацтво — залежність селянства, яка полягала в прикріпленні до землі, підлеглості владі великого землевласника.

Куявія — одне з трьох племінних княжінь слов'янства, про яке повідомляли арабські географи та історики IX—X ст.

Лавра — великий православний чоловічий монастир.

Латифундія — велике приватновласницьке земельне володіння з натуральним господарством, у якому застосовували працю залежного населення.

Літопис — історико-літературний твір доби середньовіччя, у якому вели розповідь про події за роками. Літописи були написані переважно староцерковнослов'янською мовою із численними домішками місцевих говірок. В інших християнських країнах такі твори мали назву «хроніки», і писали їх найчастіше латиною.

Магдебурзьке право — міське право, яке виникло в Німеччині. За ним міста частково звільнялися від підпорядкування центральній владі та створювали органи самоврядування.

Магнати — найбільші землевласники.

Мечеть — мусульманський храм.

Митрополит — вище звання православних єпископів.

Митрополія — церковно-адміністративний округ, що перебуває у віданні митрополита.

Міжусобна війна (міжусобиця) — незлагода, розбрат, боротьба за владу між суспільними групами або окремими особами в державі.

Мозаїка — сюжетне зображення з окремих різноколірних шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Монархія — форма правління, за якої найвища державна влада зосереджена в руках однієї особи (монарха) та передається переважно спадково.

Монастир — місце проживання ченців, відокремлене стінами від зовнішнього світу.

Намісник — місцевий управитель, що здійснював владу від імені глави держави.

Натуральне господарство — господарство, у якому продукти праці виробляють не для продажу на ринку, а для власного споживання.

Норми права (правові норми) — загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені державою.

Оброк — частка продуктів (зерно, худоба, птиця, сало, мед), яку сплачували феодалу (пану).

Орда — у тюркомовних народів спочатку назва військово-адміністративної організації, згодом — стоянки кочівників, об'єднання кількох племен.

Пани — представники привілейованого стану у Великому князівстві Литовському, які не мали князівських титулів, але відрізнялися від інших груп давністю роду, вотчинним характером землеволодіння та обсягом прав.

Панщина — безоплатна праця залежних селян на землях феодала (пана) або церковних і державних землях.

Папа Римський — глава католицької церкви.

Перелогове землеробство — система землеробства, за якої ділянку землі використовували до виснаження, а потім залишали для відновлення природним шляхом без обробітку на 10—15 років або більше.

Періодизація історії — поділ історії на періоди, що є хронологічними етапами суспільного або культурного розвитку країн і народів та характеризуються визначними подіями, явищами, процесами.

Печеніги — племена тюркського походження, що кочували в степах між Уральськими горами та річкою Дунай.

Пекарня. Мініатюра XIV ст.

Міндовг. Гравюра з «Хроніки європейської Сарматії». А. Гваньїні. 1581 р.

Печатка Ольгерда

Краківський князь Болеслав V Сором'язливий. Художник Я. Матейко

Король Юрій І Львович

Король Казимир III Великий (фрагмент). Художник Я. Матейко

Підсічно-вогневе землеробство — давня система землеробства в лісовій зоні без використання робочої худоби та знарядь праці, що була заснована на спаленні дерев і вирощуванні на цьому місці зернових рослин.

Племінні княжіння — об'єднання декількох союзів племен, які за певних умов ставали зародками державної організації.

Повстання — масовий збройний виступ населення проти влади або поневолення.

Половці — кочові племена тюркського походження, що прийшли в Північне Причорномор'я з північно-західних земель Казахстану.

Політичне дроблення Русі — устрій Русі наприкінці XI — у середині XIII ст., для якого було характерне співіснування самостійних земель-князівств.

Полюддя — збирання данини в Русі з підлеглих земель продуктами, речами, виробами, яке здійснював щоосені князь за допомогою воєнної дружини. Під час полюддя дружинники чинили насильство та грабували населення.

Помістя — феодальна земельна власність, яку надавали за службу у війську або при дворі князя. Її не можна було передавати в спадок, продавати тощо.

Ратуша — будинок, у якому розташовані органи міського самоврядування.

Реформи — перетворення, зміни, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя.

«Руська правда» — збірник правових норм, складений на основі звичаєвого права в Русі в XI—XII ст.

Сейм — станово-представницький орган у Великому князівстві Литовському, Польському та Чеському королівствах.

Сеймик — зібрання шляхти в повітах, землях, воєводствах для обговорення важливих питань життя краю та держави.

Скоморохи — поширена в Русі назва учасників святкових обрядів, музикантів, виконавців пісень і танців.

Собор — головна церква міста або монастиря.

Соціальна верства — велика група людей, становище якої в суспільстві визначено певним обсягом прав та обов'язків.

Союз племен — об'єднання кількох племен, які за певних умов могли створити державу.

Стани — великі групи людей, що відрізнялися між собою спадковим, закріпленим у законах становищем у суспільстві, наявністю певних прав, привілеїв та обов'язків.

Степ — степові простори, що прилягали до Русі з півдня і сходу. Ними постійно рухалися кочові народи з Азії в Європу і навпаки.

Торки — кочові племена тюркського походження, що мешкали біля Аральського моря. На початку XI ст. частина торків переселилася в степи на південь від Русі.

Тріумвірат — спільне правління, союз трьох політичних діячів.

Тюрки — етномовна спільнота, що сформувалася в Євразійському степу.

Уділ — адміністративно-територіальна одиниця в Русі, якою управляв удільний князь, залежний від великого князя київського.

Улус — у монгольській імперії назва удільних володінь нащадків Чингісхана, які згодом стали самостійними державами.

Унія — об'єднання, союз; тут: об'єднання на певних умовах двох держав під зверхністю одного монарха.

Урбанізація — процес зростання кількості населення міст, посилення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

«Устав земляний» — збірник норм усного звичаєвого права, нібито (за повідомленням Нестора Літописця) укладений князем Володимиром.

Факторія — торговельне поселення іноземних купців на території іншої держави.

Фільварки — панські маєтки, багатогалузеві господарства, де працювали селяни, що відробляли панщину. Фільварки були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча й зберігали чимало ознак натурального господарства.

Фреска — техніка настінного малярства, за якої фарби наносили на вогкий тиньк; зображення, виконане в цій техніці.

Хан — найвища посада у Кримському ханаті та деяких інших східних країнах.

Християнство — одна з трьох світових релігій, що виникла в I ст. у східних провінціях Римської імперії (у Палестині). Християнство ґрунтується на вченні про Ісуса Христа, який прийняв страждання і смерть заради спокутування гріхів людства. Із часом у християнстві виокремилися три напрями: католицизм, православ'я, протестантизм.

Цех — союз ремісників однієї або споріднених спеціальностей для захисту спільних інтересів.

Шипинська земля — давня назва Буковини, що походить від назви її адміністративного центру (зараз село Шипинці в Чернівецькій області).

«Шлюбна дипломатія» — укладання міждинастичних шлюбів із метою створення політичних союзів, налагодження відносин між державами тощо.

Шляхта — привілейований панівний стан у державах Центрально-Східної Європи, зокрема на українських землях, у XIV—XVIII ст. Головними обов'язками шляхти були військова служба власним коштом і сплата невеликого грошового збору. За відбуття військової служби шляхта отримувала різні привілеї.

Язичництво (від старослов'янського слова «язик» — «мова», «плем'я», «народ») — форма релігійних вірувань у різних народів, за якої існувало багатобожжя. Люди поклонялися силам природи й дотримувалися культу предків.

Ярлик (у перекладі з тюркської мови — «указ») — грамота ханів Золотої Орди, що давала право на управління князівствами або окремими областями.

Ярмарок — щорічний торг.

Ясир — полонені, яких захоплювали турки й татари під час нападів на Велике князівство Литовське, Польське королівство, Московську державу.

Князь на теремному дворі. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Місто Доростол (Сілістра). Реконструкція

Чинбар. Німецька гравюра. XVI ст.

Основні дати і події

V—VII — кінець XV ст. — Середньовічна історія України.
V—VII ст. — Велике розселення слов'янства.
Кінець VI ст. — створення Великої Болгарії (Булгарії).
650—969 рр. — існування Хозарського каганату.
IX — перша половина X ст. — розвиток міст у Русі (за літописом, на той час існувало 16 міст).
860 р. — похід руських дружин на Константинополь, укладення першої відомої угоди Русі з Візантією.
882 р. — загибель князя Аскольда, захоплення влади в Києві Олегом.
915 р. — перша поява печенігів біля кордонів Русі.
941, 943 рр. — походи князя Ігоря на Константинополь.
946 р. (957 р.) — відвідини Константинополя руським посольством, яке очолювала княгиня Ольга.
964—966 рр. — розгром князем Святославом Хозарського каганату.
968 р. — перший Болгарський похід Святослава. Перемога князя над печенігами в битві під Києвом.
969—971 рр. — другий Болгарський похід Святослава.
988 р. — початок запровадження князем Володимиром Великим християнства як державної релігії Русі.
X—XI ст. — установлення феодальних відносин у Русі.
XI — кінець XIII ст. — завершальний період формування давньої української мови.
Кінець XI — середина XIII ст. — політичне дроблення Русі.
1036 р. — розгром Ярославом печенігів під Києвом.
1051 р. — перша згадка в літописі про Києво-Печерський монастир (лавру).
1054—1073 рр. — правління тріумвірату Ярославичів.
1055—1239 рр. — панування половців у причорноморських степах.
1056—1057 рр. — створення Остромирового Євангелія.
1068 р. — дочка князя Всеволода Ярославича Янка заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат.
1068 р. — перший великий напад половців на Русь і розгром руського війська на річці Альта.
1072 р. — прийняття збірника законів «Правда Ярославичів».
1078 р. — будівництво Успенського собору Києво-Печерського монастиря (лаври).
1097 р. — Любецький з'їзд князів. Запровадження спадкового володіння князівствами.
1108 р. — будівництво Михайлівського Золотоверхого собору в Києві.
1113—1125 рр. — правління Володимира Мономаха в Києві.
1113 р. — прийняття «Статуту Володимира Всеволодовича».
1113 р. — імовірна дата завершення написання «Повісті минулих літ».
1125—1132 рр. — правління Мстислава Великого.
1141 р. — об'єднання галицьких земель в одне князівство Володимиром Володаревичем.
1152(3)—1187 рр. — зміцнення Галицького князівства за правління Ярослава Осмомисла.
1157 р. — будівництво Успенського собору в Галичі.
1160 р. — будівництво Успенського собору у Володимирі.
1169 р. — розорення Києва спільним військом князів на чолі з Андрієм Боголюбським.
1185 р. — невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців.
1187 р. — перше зафіксоване в писемному джерелі використання назви «Україна».
1199 р. — похід Романа Мстиславича на Галич. Об'єднання Галицького і Волинського князівств.
Кінець XII ст. — 1475 р. — існування князівства Феодоро.
1203 р. — розорення Києва спільним військом князів на чолі з Рюриком Ростиславичем.
1205 р. — загибель Романа Мстиславича.
1213 р. — проголошення боярина Володислава Кормильчича галицьким князем.
1214 р. — угода в Спіші між угорським королем і краківським князем про поділ Галицько-Волинського князівства.

1223 р. — битва на річці Калка.
1237—1241 рр. — монгольська навала на руські князівства.
1238 р. — утвердження Данила в Галичі. Заснування міста Холм.
1239 р. — втрата Візантією кримських володінь.
1239 р. — спустошення монголами Переяславського та Чернігівського князівств.
1239 р. — установлення зверхності Данила над Києвом. Завершення відновлення єдності Галицько-Волинського князівства (держави Романовичів).
Листопад—грудень 1240 р. — оборона Києва.
1240—1241 рр. — спустошення монголами Київського князівства й держави Романовичів.
1242 р. — створення Улусу Джучі (Золотої Орди).
Серпень 1245 р. — битва під Ярославом.
1245—1246 рр. — поїздка Данила Романовича до Золотої Орди.
1253 р. — коронування Данила Романовича.
1254—1259 рр. — походи монголів під проводом Куремси та Бурундая.
1261—1475 рр. — існування генуезьких володінь у Криму.
1264 р. — смерть короля Данила.
1267—1269 рр. — правління Шварна Даниловича у Великому князівстві Литовському.
Кінець XIII ст. — будівництво мурованих «башт-стовпів» на Волині.
Кінець XIII — початок XIV ст. — розквіт мистецтва іконопису в Галицько-Волинській державі.
XIV—XV ст. — масове замкове будівництво.
1301—1308/1314 або 1315 рр. — правління Юрія I Львовича.
1303 р. — створення окремої Галицької православної митрополії.
1303—1347, 1371—1410 рр. — існування Галицької православної митрополії.
1323 р. — загибель останніх князів династії Романовичів — Андрія і Лева II.
1324 р. — надання магдебурзького права Володимиру.
1325—1340 рр. — правління Юрія II Болеслава.
1340—1385 рр. — правління Любарта Гедиміновича на Волині.
1349 р. — захоплення Галичини польським королем Казимиром III.
Друга половина XIV — початок XVI ст. — формування шляхетського стану на теренах України.
1356 р. — надання магдебурзького права Львову.
1359 р. — утворення незалежного Молдавського князівства, у складі якого існувала Шипинська земля.
1362 р. — битва на Синіх Водах.
1366 р. — «Вічний мир» між Великим князівством Литовським та Польським королівством і поділ між ними галицько-волинської спадщини.
1374 р. — надання магдебурзького права Кам'янцю.
1375 р. — заснування в Галичині католицької митрополії (архієпископства).
1385 р. — Кревська унія.
90-ті рр. XIV ст. — ліквідація удільних князівств на українських землях.
1387 р. — установлення польської влади в Галичині.
1397 р. — Київський Псалтир.
1401 р. — Віленська унія.
1410 р. — Грюнвальдська битва.
1413 р. — Городельська унія.
1415—1420, 1458—1596 рр. — існування Київської (Литовської) православної митрополії.
Вересень 1435 р. — битва під Вількомиром.
1439 р. — Флорентійська унія.
1441 р. — утворення Кримського ханату.
1452, 1471 рр. — ліквідація Волинського й Київського удільних князівств.
1458 р. — створення окремої Київської православної митрополії.
1474 р. — перший великий напад кримських татар на українські землі.
1478 р. — Кримський ханат став васалом Османської імперії.
1481 р. — змова князів Олельковичів.
1483 р. — видання в Римі першої друкованої книги українського автора Юрія Дрогобича (Котермака) «Прогностична оцінка поточного 1483 р.».
1490—1492 рр. — соціальні виступи на Буковині, у Галичині, Західному Поділлі.
1491 р. — початок книгодрукування староцерковнослов'янською мовою Швайпольтом Фіолем богослужбових книг «Октоїх» і «Часослов».
1499 р. — надання магдебурзького права Києву.
1508 р. — повстання Михайла Глинського.
1514 р. — битва під Оршею.
1520, 1557 рр. — законодавче встановлення панщини в Польському королівстві й Великому князівстві Литовському.

Зміст

Передмова 3
§ 1. Вступ 4

Розділ I. ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНСТВА. ЗМІНА НАСЕЛЕННЯ ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ

§ 2. Слов'янство у V—VII ст. 9
§ 3. Слов'янські племена на теренах України та їхні сусіди 16

Розділ II. СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. РУСЬ

§ 4. Утворення Київської держави. Русь 22
§ 5. Русь за князювання Ольги та Святослава 31
§ 6. Суспільно-політичний устрій і господарське життя Русі 38
Практичне заняття за розділами I і II 43
Узагальнення за розділами I і II 43
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділами I та II 43
Історична скарбниця 44

Розділ III. РУСЬ У ПЕРІОД РОЗКВІТУ. ПОЧАТОК ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

§ 7. Русь за правління князя Володимира Великого 45
§ 8. Русь за правління князя Ярослава Мудрого 53
§ 9. Русь у 1054—1132 рр. 60
§ 10. Суспільний і політичний устрій та господарське життя 70
§ 11. Культура Русі 80
Практичне заняття за розділом III 87
Узагальнення за розділом III 87
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III 87
Історична скарбниця 88

Розділ IV. ЗЕМЛІ-КНЯЗІВСТВА РУСІ-УКРАЇНИ у XII—XIII ст.

§ 12. Політичне дроблення Русі. Розвиток Київського і Чернігівського князівств 89
§ 13. Розвиток Переяславського, Галицького і Волинського князівств 97
§ 14. Руські князі та половці. Об'єднання Волинського й Галицького князівств. Візантійські володіння в Криму . . . 102
Практичне заняття за розділом IV 115
Узагальнення за розділом IV 115
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV 115
Історична скарбниця 116

Дочки Ярослава Мудрого. Фреска Софійського собору в Києві

Мозаїка Марії Оранти у Софійському соборі в Києві

Розділ V. МОНГОЛЬСЬКА ЕКСПАНСІЯ. КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ

§ 15. Походи монголів на Русь. Підпорядкування руських князівств Золотій Орді 117
§ 16. Створення Королівства Руського 129
§ 17. Королівство Руське за наступників короля Данила 135
§ 18. Культура Галицько-Волинського князівства (Королівства Руського) XIII — першої половини XIV ст. 141
Практичне заняття за розділом V 148
Узагальнення за розділом V 148
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V 148
Історична скарбниця 149

Розділ VI. БОРОТЬБА ЗА СПАДЩИНУ РУСІ ТА КОРОЛІВСТВА РУСЬКОГО. УТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ

§ 19. Інкорпорація руських князівств (земель) до складу Великого князівства Литовського і Польського королівства 150
§ 20. Кревська унія 1385 р. Опір руських князів політиці централізації та його наслідки 160
§ 21. Соціальна структура населення на теренах України в XIV—XV ст. 173
§ 22. Сільське господарство. Ремесло й торгівля. Міста, магдебурзьке право 179
§ 23. Культура українських земель у другій половині XIV — XV ст. 190
§ 24. Генуезькі колонії. Держава Феодоро в Криму. Утворення Кримського ханату 199
Практичне заняття за розділом VI 206
Узагальнення за розділом VI 206
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI 206
Історична скарбниця 207

§ 25. Історія Русі в контексті епохи середніх віків (узагальнення) 208

Додатки

Основні поняття і терміни 213
Основні дати та події 220

Святослав Ярославич із родиною. Мініатюра з «Ізборника» Святослава. 1076 р.

Зустріч Данила Романовича з матір'ю. 1210 р.

rnk.com.ua/107325
Плани-схеми та характеристики різних форм роботи з підручником

rnk.com.ua/107326
Методи інтерактивного навчання та розвитку критичного мислення

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГАЛІМОВ Акім Альфадович
ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»
Підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Провідні редакторки *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*
Редакторка *С. С. Павлюченко*
Технічний редактор *А. В. Пліско*
Художнє оформлення *В. І. Труфена, Т. В. Задорожної*
Коректорка *Н. В. Красна*

Підписано до друку 10.07.2024. Формат 84×108/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 23,52. Обл.-вид. арк. 16,78.
Наклад 75952 пр. Зам. 8404-2024.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Космічна, 21а, Харків, 61145; вул. Деревлянська, 13, к. 331б, Київ, 04119.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7548 від 16.12.2021.
E-mail: office@ranok.com.ua

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРІАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.
Тел. +38 (057) 712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

Історія України

підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти

Особливості підручника

- Підручник допоможе дізнатися про період історії України від V до початку XVI ст.
- Робота з ілюстраціями, картами, схемами, таблицями та історичними джерелами наблизить до розуміння подій
- Цікаві запитання і завдання допоможуть розвинути пізнавальний інтерес

Електронний інтерактивний додаток

- Інтерактивні тестові завдання до кожного параграфа
- 16 унікальних відео та візуальні матеріали
- Підсумкові інтерактивні роботи до кожного розділу

РЕАЛЬНА ІСТОРІЯ

ДОСТУПНО ПРО МИНУЛЕ
РОЗУМІТИ СЬОГОДЕННЯ
БУДУВАТИ МАЙБУТНЄ

ISBN 978-617-09-8761-7
2511 6281
9 786170 987617

Електронний інтерактивний додаток до підручника доступний за QR-кодом або посиланням **rnk.com.ua/106128**